

БОШКО МИЈАТОВИЋ

*Дуван и српска држава
у XIX веку*

*Tobacco and the Serbian State
in the 19th Century*

BOŠKO MIJATOVIĆ

Дуван и српска држава у XIX веку

Tobacco and the Serbian State in the 19th Century

БОШКО МИЈАТОВИЋ

*Дуван и српска држава
у XIX веку*

*Tobacco and the Serbian State
in the 19th Century*

BOŠKO MIJATOVIĆ

ЦЕНТАР ЗА ЛИБЕРАЛНО-ДЕМОКРАТСКЕ СТУДИЈЕ
CENTER FOR LIBERAL-DEMOCRATIC STUDIES

Бошко Мијаџовић
ДУВАН И СРПСКА ДРЖАВА
У XIX ВЕКУ

Издавач
Центар за либерално-демократске студије

За издавача
Зоран Вацић

Графичко обликовање
Славко Миленковић
Оливера Стојадиновић

Ауторске фотографије
Небојша Бабић
Славко Миленковић

Превод
Марија Росић

Лектура превода
Anastasia Primbas Jelasity

Штампа
Цицеро

Тираж
1100

ISBN 86-7415-082-09
2006.

Boško Mijatović
TOBACCO AND THE SERBIAN STATE
IN THE 19TH CENTURY

Publisher
Center for Liberal-Democratic Studies

For the publisher
Zoran Vacić

Design by
Slavko Milenković
Olivera Stojadinović

Original photographs by
Nebojša Babić
Slavko Milenković

Translator
Marija Rosić

Language Editor
Anastasia Primbas Jelasity

Printed by
Cicero

Print run
1100

ISBN 86-7415-082-09
2006

Садржај

Предговор	7
О ПУШЕЊУ У СРБИЈИ ТОКОМ XIX ВЕКА	9
УЗГАЈАЊЕ И ПРЕРАДА ДУВАНА ДО ПОЈАВЕ МОНОПОЛА	25
ОПОРЕЗИВАЊЕ ДУВАНА	37
Регална такса	37
Трговински уговор са Аустроугарском	39
Трошарина на дуван	42
ТРГОВАЧКИ МОНОПОЛ ИЗ 1884	47
ПОТПУНИ МОНОПОЛ ИЗ 1885	59
Ратни зајам на основу дувана	59
Закон о монополу и уговор о закупу	62
Откуп дела акција монопола дувана	69
Фабрика дувана	73
Фабрика шибица	79
Кријумчарење	81
Оптужба против Вукашина Петровића	88
НАЦИОНАЛИЗАЦИЈА МОНОПОЛА	93
Споразум са закупцем	93
Мијатовић и Вујић	100
Зајам за исплату монопола дувана	106
Државна експлоатација монопола	110
Афера Мите Ракића	114
Радикали на влади	118
Сељаци и монопол	123
ЛИБЕРАЛИ ЗА УКИДАЊЕ МОНОПОЛА	127
Дискусија о укидању монопола	127
Нови закон о монополу дувана	131
Нови монополски закон на делу	145
Поскупљење из 1892.	150
Последњи покушај либерала	155
СТАБИЛИЗАЦИЈА МОНОПОЛА	161
Краљев државни удар	161
Производња и потрошња 1893.	166
Монополска слава	168
Неутралне владе	170
Карлсбадски аранжман	174
НОВИ МОНОПОЛСКИ РЕЖИМ	181
Уређење Самосталне монополске управе	181
Правилник о позајмицама произвођачима	187
Кријумчарење	189
Амбициознији приступ у 1896. и 1897.	191
Великопродаја дувана	196
Посета књаза Николе	199
ВЛАДА ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА	203
Набавке турских дувана и производња 1898. године	203
Афере из 1898. године	207
Продајне цене дувана	209
КВАЛИТЕТ ДУВАНА	217
ВИШКОВИ, МАЊКОВИ И СПОЉНА ТРГОВИНА	223
ДРЖАВНИ ПРИХОДИ ОД МОНОПОЛА	233
Напомене	239

Contents

Preface	7
ON SMOKING IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY	9
GROWING AND PROCESSING OF TOBACCO BEFORE MONOPOLY	25
TAXATION OF TOBACCO	37
Regal Fee	37
Trade Agreement with Austria-Hungary	39
Tobacco Excise Duty	42
THE 1884 TRADE MONOPOLY	47
THE 1885 FULL MONOPOLY	59
War Loan on the Basis of Tobacco	59
Law on Monopoly and Lease Agreement	62
Buying Part of Tobacco Monopoly Shares	69
Tobacco Factory	73
Match Factory	79
Smuggling	82
Accusations against Vukašin Petrović	89
NATIONALIZATION OF THE MONOPOLY	93
Agreement with the Lessee	93
Mijatović and Vujić	101
Loan for the Tobacco Monopoly Payoff	106
Government Exploitation of the Monopoly	110
The Mita Rakić Affair	114
Radicals in Power	118
Farmers and the Monopoly	121
LIBERALS IN FAVOR OF MONOPOLY LIFTING	127
Discussion on the Lifting of the Monopoly	127
New Law on Tobacco Monopoly	132
New Monopoly Law at Work	146
The 1892 Price Increase	152
The Last Attempt by the Liberals	157
STABILIZATION OF THE MONOPOLY	161
King's Coups d'État	161
Production and Consumption in 1893	166
Monopoly Patron Saint's Day	169
Neutral Governments	171
Carlsbad Arrangement	175
NEW MONOPOLY REGIME	181
Structure of the Autonomous Monopoly Directorate	181
Rules on Loans to Producers	188
Smuggling	190
More Ambitious Approach in 1896 and 1897	192
Tobacco Wholesale	197
Prince Nikola's Visit	199
VLADAN ĐORĐEVIĆ'S GOVERNMENT	203
Procurement of Turkish Tobaccos and Production in 1898	203
Scandals in 1898	207
Selling Prices of Tobacco	209
TOBACCO QUALITY	217
SURPLUSES, DEFICITS AND FOREIGN TRADE	223
PUBLIC REVENUE FROM THE MONOPOLY	233
Endnotes	239

Ова књига остварена је захваљујући финансијској помоћи компаније
Philip Morris d.o.o. Beograd.

This book has been realized thanks to the financial support of
Philip Morris d.o.o. Beograd.

Предговор *Preface*

Период којим се бави ова књига – XIX век – занимљив је и важан за дуванску индустрију Србије, пошто је у потпуности промењен амбијент у коме се одвијају послови са дуваном. Уместо слободног предузетништва из већег дела века, крајем века постојао је потпун и већ стабилизovan државни дувански монопол, а уместо припросте полузанатске обраде дувана индустријска прерада и производња цигарета аутоматским машинама. У суштини, ова књига прати радикалну промену услова у којима се одвија дуванска делатност у Србији и њену економску страну. Централна тема ове књиге, значи, нису ни етнолошки, ни технолошки, ни историјски аспект, већ економско-финансијски, али уз етнолошке, технолошке и историјске компоненте, онолико колико је то било потребно и могуће.

Посебну тешкоћу у раду представљала је чињеница да је архивска грађа врло скромна, пошто су архиви и Управе монопола и Фабрике дувана уништени у I светском рату, као и многи други фондови Министарства финансија и српске владе уопште. Тек се понеки документ о дувану и монополу може пронаћи у преосталим фондовима Архива Србије. Ни архив Народне банке из тог доба није доступан, односно у потпуности је несређен. Не постоје ни засебна, а озбиљнија већа или мања историографска дела о пушењу или производњи дувана у Србији, осим књига Севделина Андрејевића за нишко подручје с краја XIX и током XX века. Пар напомена о развоју дуванске индустрије у књигама које се баве развојем индустрије у XIX веку (Никола Вучо, Милорад Ђунисијевић) свакако не

The period dealt with in this book – the 19th century – is interesting and important for Serbia's tobacco industry, since the environment in which tobacco business was conducted underwent a profound change. Free entrepreneurship pursued for the most of the 19th century was replaced toward its end by a full and already stabilized government tobacco monopoly, while primitive semi-artisanal methods of processing tobacco were supplanted by industrial processing and production of cigarettes by means of automated machines. Essentially, this book is looking at the radical change of conditions in which the tobacco activity was performed in Serbia and its economic side. Therefore, the pivotal topic of this book is neither an ethnological, nor a technological, nor a historical aspect, but the economic and financial one, though with ethnological, technological and historical components, to the extent which was necessary and possible.

A special difficulty in working on this book was related to the fact that archival materials are very scarce, since the archives of both the Monopoly Directorate and the Tobacco Factory were destroyed in World War I, as well as many other holdings of the Ministry of Finance and the Serbian government in general. Just an occasional document on tobacco and the monopoly can be found in the remaining holdings of the Archives of Serbia. Not even the National Bank's archives from that period are accessible, that is, they are completely unorganized. There are no separate, more serious historiographic studies either, in-depth or not, on smoking or tobacco production in Serbia, with the exception of the books by Sevdelin Andrejević for the

попуњавају празнину. А и монополска управа избегавала је сваки публицитет и била готово неприметна у јавности, посебно од 1895. године, вероватно зато што државном монополу није потребна реклама. Стога је аутор морао да се, више него што би волео, ослони на ондашњу штампу, стенографске белешке скупштине Србије и сећања јавних актера из тога доба као основне изворе грађе.

Захваљујем се кустосу Весни Душковић на свесрдној помоћи, посебно код фотографија. Захваљујем се и Етнографском музеју у Београду, Историјском архиву Београда, Историјском музеју Србије и Музеју града Београда, који су ми ставили на располагање већину фотографског материјала коришћеног у књизи.

Сви датуми у тексту дати по старом, јулијанском календару, који се користио у Србији XIX века и који заостаје за грегоријанским календаром 12 дана од 18. фебруара 1800. до 17. фебруара 1900. године.

15. фебруар 2006.

Аутор

region of Niš from the late 19th century and in the course of the 20th century. A couple of remarks on the development of the tobacco industry in the books dealing with the 19th century industrial development (Nikola Vučo, Milorad Đunisijević) certainly cannot fill the gap. Furthermore, the Monopoly Directorate tried to avoid any publicity and was almost invisible in the public, particularly after 1895, probably because a government monopoly needs no advertising. Therefore, the author had to rely, more heavily than it was to his liking, on the then press, stenographic notes of the Serbian Assembly and reminiscences of public figures from that period, as the primary sources of material.

I am grateful to Curator Vesna Dušković for her unfailing help, particularly with respect to photographs. I would also like to express my gratitude to the Ethnographic Museum in Belgrade, the Belgrade Historical Archive, the Historical Museum of Serbia and the Belgrade City Museum, which put at my disposal most of the photographs used in the book.

All the dates in the text are based on the old, Julian calendar, which was used in Serbia in the 19th century and which was 12 days behind the Gregorian calendar from 18 February 1800 to 17 February 1900.

15 February 2006

Author

О пушењу у Србији током XIX века

ON SMOKING IN SERBIA IN THE 19TH CENTURY

Жену, пушку и лулу не позајмљуј никоме.

НАРОДНА ПОСЛОВИЦА

Never lend your wife, rifle and pipe.

A POPULAR PROVERB

О старијој историји употребе и гајења дувана међу Србима и у Србији врло се мало зна. По једној народној песми, чувени народни јунак Краљевић Марко био је велики пушач. Једном приликом је Марко, мало поднапијен, срео тридесет Турака са капетаном на челу. Марку се прохтелo пушити, па је затражио од Турака да му напуне лулу. Ови је узеше од незнаног делије и почеше пунити, оде лула од руке до руке, тридесет кеса Турци истресосе, ни трећину луле не напунише. То се Марку никако није допало, те је капетана лулом тако лако ударио да га је од коња одмах раставио. Растерани Турци остае жалeћи капетана, а Марко оде жалeћи луле и дувана.

Ово, наравно, не може бити истина, јер је Марко живео у другој половини XIV века када дуван уопште није био познат у Европи. Песма је очигледно настала знатно касније, када је пушење постало уобичајено задовољство и за народне песнике. Још је забавније религиозно мишљење неких Срба из Црне Горе из прве половине XIX века, које је забележио Вук Караџић, да је дуван испао из утробе „проклетога Арије“, што би морао бити хришћански јеретик из IV века, и да је зато „грехота дуван пушити“.¹

Very little is known about tobacco use and growing among Serbs and in Serbia in the distant past. According to a Serbian folk poem, the famous folk hero Marko Kraljević (King Marko) was a heavy smoker. Once Marko, a bit tipsy, met thirty Turks led by a captain. Marko suddenly felt like smoking, so he asked the Turks to fill his pipe. They took it from the unknown brave man, started with the filling, and while the pipe went from hand to hand, the Turks emptied thirty tobacco pouches without filling as much as one third of the pipe. Marko did not like it at all, so he hit the captain with his pipe so lightly that he threw the fellow from the horse in a single blow. The Turks remained there mourning the captain, while Marko went away resenting the loss of the pipe and tobacco.

This, of course, cannot be true, because Marko lived in the latter half of the 14th century, when tobacco was still unknown in Europe. It is obvious that the poem was created much later, when smoking became a customary enjoyment for folk poets as well. Even more amusing is a religious belief of some Serbs from Montenegro dating back to the early half of the 19th century. Vuk Karadžić wrote that tobacco had fallen out of the belly of “damned

Чардак хоџине
куће у Београду
(Феликс Каниц)

*A closed balcony of the
Khojah's house in Belgrade
(Felix Kanitz)*

Дуван је у Србију сигурно дошао преко Турака, односно Османског царства чији је део Србија била. У Турску су дуван вероватно донели 1600/1601. године „енглески неверници” нудећи га као „лек против неких болести влаге”, како рече један савременик, турски историчар Печеви. Врло брзо се проширио по свим покрајинама, а већ 1611. године забележен је у Србији: француски путописац Лефевр видео је у Прокупљу неке Турке како пуше дуван у хладовини поред дућана, а уз кафу. Но, ускоро су уследиле забране уживања, са оштрим казнама, укључујући и смртну под Муратом IV (1633). Један од памфлета против кафе и дувана написао је у првим деценијама XVII века муфтија Мунири Белгради, који је живео у Београду, а под називом *Сив против ујошребе кафе, вина, опијума и дувана*. Дуван је већ тада гајен на Балканском полуострву.²

Узрок непријатељског става османске власти према дувану изгледа да је лежао у бојазни или од пожара, пошто су куће углавном биле дрвене, или од куге, како процењују неки историчари. Забране ипак нису остваривале сврху, као ни у другим земљама, и – држава је попустила половином XVII века. Схватила је да је боље наплаћивати порезе, по угледу на, новчаним стварима врло вичне, Млетке и Француску кардинала Ришељеа, који су већ кренули путем монопола и такси на дуван, него убијати поданике. Како рече Ибрахим Печеви, дуван се тада придружио кафи, вину и опијуму као „четврти јастук на софи задовољства”. Тако је остало задуго и није се без разлога у Србији до дана данашњег одржала синтагма „пуши као Турчин” за некога ко пуно пуши. Да је дуван до Срба дошао преко Турске сведочи чињеница да је реч *духан* арапског порекла и означава *дим*, као што су и називи дуванског прибора углавном турско-оријенталног порекла: чибук, лула, камиш (танки део луле, чији се слободан крај држи у устима), кеса и слично.

Arija”, who should be a Christian heretic Arius from the 4th century, and that it was the reason why “smoking tobacco is sinful”.¹

Tobacco must have been introduced to Serbia by the Turks, i.e. from the Ottoman Empire which Serbia belonged to. In all likelihood, “English infidels” brought tobacco to Turkey in 1600–1601, offering it as “a medicine against some diseases of humidity”, as described by one of the contemporaries, Turkish historian Ibrahim Pečevi. Very soon, it spread across all the provinces and as early as 1611 it was registered in Serbia: French travel writer Lefevre saw some Turks in Prokuplje, smoking tobacco in the shade near their shop, over coffee. However, prohibitions of this pleasure were soon to follow, with severe penalties, including capital punishment under Murad IV (1633). One of the pamphlets against coffee and tobacco was written in the first decades of the 17th century by mufti Muniri Belgradi, who lived in Belgrade, with the title *An Epic against the Use of Coffee, Wine, Opium and Tobacco*. Tobacco was already being grown in the Balkan Peninsula then.²

The reason for an antagonistic attitude of the Ottoman authorities toward tobacco seemed to be the fear of either fire, since the houses were mostly wooden, or plague, as some historians think. Yet, the prohibitions failed in serving the purpose, as in other countries, and the state conceded in the mid-17th century. It realized that, instead of killing their subjects, it was better to collect taxes, following the example of the Venetians, known for being very skillful in financial matters, and Cardinal Richelieu's France, that had already embarked on the road of monopoly and levies on tobacco. As Pečevi put it, tobacco then joined coffee, wine and opium as “the fourth cushion on the sofa of pleasure”. It has remained so for quite a while and it is with reason that even nowadays the phrase “smoking like a Turk” is used in Serbia for a person who smokes a

Миленко Стојковић

Milenko Stojković

У Србији XIX века пушили су углавном старији мушкарци и варошани. У почетку је доминирало пушење на лулу (чибук и дуга банаћанска лула),³ па је тако почетком XIX века Миленко Стојковић, један од највећих војвода из I српског устанка, пушио дугачак турски чибук (в. слику). Та необична дужина луле, бар за данашње навике, вероватно је последица тежње да се снизи температура дуванског дима и смањи његова љутина.

Милоша Обреновића, вођу II српског устанка, често описују са „сеђаше књаз Милош пушећи на велики чибук”; или „по вечери, Кнез сеђаше на диванани, очекујући чибук и каву”.

lot. The etymology of the Serbian word for tobacco, which comes from the Arabic word duhan meaning smoke, corroborates the assumption that tobacco reached the Serbs through Turkey, as do the names of tobacco accessories, which have mainly Turkish – Oriental origins: chibouk, pipe, Turkish pipe (the thin part of the pipe, whose loose end one puts in his mouth), tobacco pouch and the like.

In 19th century Serbia smokers were mostly older men and townsfolk. At the beginning, smoking a pipe was predominant (the chibouk and long Banat pipe),³ so in the early 19th century Milenko Stojković, one of the greatest voivode (a top-ranking army officer) from the First Serbian Uprising,

Најузбудљивије је било када Милош, после пре-клињања своје жене Љубице и браће да јој поштеди живот после убиства Петрије, „поћута малко, одби два-три дима”, па изрече речи опроста.⁴ Или, половином XIX века велики песник Бранко Радичевић је, према сећању песника Јове Илића, код куће „увек био... са турским чибуком од по метра у руци”.⁵ И краљ Милан Обреновић је страшно пушио, али модерније цигаре.

Пушење жена углавном се сматрало непристојним, као и у другим крајевима света. Како рече, са очигледним неодобравањем, један посланик из 1890. године: „код нас не само људи, него чак и жене пуше”.⁶ Но, српски монопол радио је на ширењу пушења међу женама: постојале су цигарете посебног типа њима намењене, а звале

smoked a long Turkish chibouk (see the picture). That unusual length of the pipe, at least from the perspective of modern habits, probably resulted from the endeavor to decrease the temperature of tobacco smoke and reduce its sharpness.

Miloš Obrenović, the leader of the Second Serbian Uprising, is often described in the following manner: “there sat Prince Miloš, smoking his big chibouk”; or “after dinner, the Prince used to sit on the divan, waiting for his chibouk and coffee”. The most exciting bit was when Miloš, having heard his wife Ljubica and his brothers, who had implored him to save her life after her murder of Petrija, “kept silent for a while, blew two or three puffs” and then uttered the words of abolition.⁴ Or, in the mid-19th century, the great poet Branko Radičević was

Лула кнеза Милоша

Prince Miloš's pipe

Табакера и циџара кнеза Михаила

Prince Mihailo's cigarette case and cigar

су се турске цигарете за даме (тако је писало на кутији) и биле су блаже него оне за мушкарце. Једна категорија жена пушила је у већем проценту, а то су биле Циганке. Слично женама, ни пушење младих није гледано са одобравањем, пошто се веровало да пушење омета њихов развој.

Али, уживање у дувану се постепено ширило током времена, као што се ширило и пушење цигарета које су људи сами завијали. Средином XIX века, наводи један посматрач, „код нас се у велике дуван свуда одомаћио... Куд се год макнеш свуда се дими: у собама приватних људи (са врло ретким одличним изузетком), по јавним локалима, читаоницама, касинама, састанцима политичким, по конторама и званичним бировима, по купејима омнибуским и железничким. Код нас почињу и

remembered by the poet Jova Ilić as “always being... with a half a meter long Turkish chibouk in his hand” at his home.⁵ King Milan Obrenović was a passionate smoker, too, but he smoked more modern cigars.

Like in other parts of the world, smoking by women was generally considered improper. As put by a deputy in 1890, showing obvious disapproval: “in our country, not only men, but also women smoke”.⁶ However, the Serbian monopoly was working on the spreading of smoking among women; there were cigarettes of a special kind intended particularly for them, and they were called Turkish cigarettes for ladies (that was written on the pack) and they were milder than those for men. There was a category of women among whom the

даме еманциповати се, па се већ налазе госпе, које се називају отменима, да пуше као Турчин”. Аутор текста у Даници,⁷ иначе отворени противник пушења и по томе међу првим Србима, незадовољан је таквим стањем и тврди да „најстрашније у пушењу то је да су скоро сви научили се на дуван још у шмокланским и клипанским годинама, па после не могу да се одуче, но напротив гледају како ће све јачим и јачим дуваном и цигарама себе дражити”. Наводи два разлога против дувана: први, да

prevalence of smoking was higher, and those were Gipsy women. As in the case of women, smoking by youth met with disapproval because it was believed that smoking was stunting their development.

Nonetheless, the smoking of tobacco was gradually catching on over time, just as the smoking of cigarettes spread, which people were rolling by themselves. In the mid-19th century, as noted by an observer, “in our country, tobacco is very common everywhere... Wherever you go, smoke is everywhere:

На београдској улици

In a Belgrade Street

Пожаревљанин (Никола Арсеновић)
An inhabitant of Požarevac (Nikola Arsenović)

in rooms of private people (with very rare excellent exceptions), in public places, reading rooms, casinos, political meetings, in halls and official bureaus, in compartments on omnibuses and trains. Ladies are becoming emancipated in our country, too, so some of them, who call themselves noble, already see it fit to smoke like a Turk". The author of a text in *Danica*,⁷ known as a strong opponent of smoking and in that respect one of the first among the Serbs, was dissatisfied with such a situation and claimed that: "the most horrible thing about smoking is that almost all became addicted to tobacco when they were still green, in their salad days, and they could not quit later in life; on the contrary, they start looking for ever stronger tobacco and cigars to stimulate themselves". He cited two arguments against tobacco: the first one was that the smoker and his clothes reeked of tobacco; and the second, more important one, was that nicotine is toxic and therefore harmful to man. He referred to "many renowned physicians who attribute various diseases to the abuse of tobacco, such as: dizziness, grand mal, cramps, insomnia, dull stomach pains, fits, general weakness of nerves, flickering of eyelashes, blindness, deafness, various inflammations, etc". But, as he said, all the "evidence of the harmfulness of smoking" and "said consequences of the use of tobacco" and "all warnings and evidence did not help at all" and "every charge is usually ward-off by the words: it is sweet and pleasant, so even if it were a poison, it would do us no harm because we are used to it". The forecast is very pessimistic:

пушач и његово одело јако заударају; и други и важнији, да је никотин отров и стога штодљив за човека. Позива се на „пуно славних лекара који приписују претераном употребљавању дувана многе болести, као: несвестицу, велику болест, грчеве, неспавање, тиштање у желуцу, наступе, обшту слабост у живцима, играње трепавица, слепоћу, глувоћу, различита запаљења итд“. Али, како рече, сви „докази о штодљивости пушења“ и „жалосне последице од употребљавања дувана“ и „све опомене и докази ништа не помогосе“, а „обично се сваки журиш одбија тиме: слатко је и прија, па и да је отров неће нам штодити, јер смо се на њега навикли“. Прогноза је врло песимистичка: „Али сва ова факта и разлочи неће дуванчије усаветовати и ђеф им и страст уклонити. Научили су се, па не могу или неће да се одучавају“.

Али, било је и даље пуно оних који су веровали у лековитост дувана. Наиме, још од његове појаве, у Европи су се шириле стручне и мање стручне приче и тврдње да је врло користан у здравственом смислу и да лечи бројне болести. Тако је и у другој половини XIX века у Србији главни ауторитет за питања технологије дувана Коста Црногорац веровао да се дуваном могу ублажити реуматизам, главобоља, зубобоља и болови очију и ушију.⁸

И по селима, где је велика већина народа живела, пушење се постепено ширило. Као што су се варошани угледали на Турке, тако су се сељаци угледали на варошане и постепено прихватили уживање у дувану. А и чињеница да је дуван лако доступан на селу, бар у неким од њих, јер се ту и производи, имала је свога утицаја. „Сељак наш пуши, и то прилично много“, писао је велики дувански трговац Стојан Тодоровић 1884. године.⁹

Пушење сељака изазивало је душебрижнике, којих никада није недостајало: тако је посланик Вељко Јаковљевић 1881. године тврдио у

“But all these facts and arguments will not bring the tobacco users to their senses or rid them of their itch and passion. They got used to it, and now they cannot or will not cure themselves of this habit”.

But there were still many people who believed in the healing powers of tobacco. Ever since its appearance, medical and less medical stories and allegations were spread throughout Europe that it was very useful as a medicine and that it cured various diseases. Thus, in the second half of the 19th century in Serbia, the chief authority for the issues of tobacco processing, Kosta Crnogorac, believed that tobacco could mitigate the effects of rheumatism, headache, toothache, as well as eye and ear pains.⁸

Also in villages, where a vast majority of people lived, smoking was gradually gaining ground. Just as the townsfolk emulated the Turks, the peasants emulated the inhabitants of towns and were gradually accepting tobacco as their enjoyment. The fact that tobacco was easily accessible in the rural areas, at least in some villages, because it was grown there, also had a certain influence. “Peasants in our country smoke, and quite a lot at that”, wrote big tobacco merchant Stojan Todorović in 1884.⁹

Smoking by farmers was a provocation to the spiritual fathers of the nation, who were never in short supply: thus, in 1881 deputy Veljko Jakovljević claimed in the Assembly “that smoking tobacco was a very luxurious thing for a farmer, and a sad one as well, when he had no money to buy salt, and yet wanted to buy and smoke tobacco”.¹⁰ And he supported a proposal for the taxation of tobacco.

Tobacco was usually named after the area from which it originated: Požarevac tobacco, Jagodina tobacco, etc. The most highly appreciated was Bajinovac tobacco (from the villages around Bajina Bašta), followed by Aleksinac tobacco. In terms of tobacco kinds, two Turkish varieties, Bošča and

Скупштини „да је пушење дувана за сељака врло луксузна ствар и жалосна кад он нема за шта соли да купи, а хоће да купује и пуши дуван”.¹⁰ И подржао је предлог за опорезивање дувана.

Дуван се обично називао по крају из кога потиче: пожаревачки, јагодински итд. Најцење-нији је био бајиновац (из села око Бајине Баште), а затим алексиначки. По врстама гледано, највише су се трошили бошча и просеча, две врсте турског дувана. Изгледа да је прокупачки дуван био најгори.*

Колико је људи у Србији XIX века пушило? Наравно, то нико тачно не зна, јер нису рађена солидна анкетна истраживања. Остају процене, мање или више озбиљне. Овде ћемо поменути једну ондашњу: када су либерални посланици предложили укидање монопола дувана 1889. године, наумили су да приход од монопола замене таксом на пушаче, па су проценили да их у Србији има 280 хиљада (видети касније). Уколико претпоставимо да дуван нису трошила деца до 18 година и жене, а тако је углавном било, и знајући демографски профил популације тога времена, добијамо процену да је тада, по уверењу либерала, *пушио сваки други одраслао мушкарац*, укључујући и оне најстарије. То је, компаративно посматрано, прилично висок проценат.

А колико је просечан пушач пушио? И на то питање се може дати релативно поуздан одговор. Укупна потрошња дувана у Србији била је 1893. године 851 хиљаду килограма,¹¹ што даје 394 грама по становнику или 3.041 грама по једном пушачу, уколико пођемо од поменуте либералске процене о броју пушача. Да би нам било јасније колико је то 3.041 грама дувана

Proseča, were consumed the most. It seems that Prokuplje tobacco was the worst.*

How many people smoked in 19th century Serbia? Of course, nobody can say exactly, because no reliable surveys were taken in those days. We are left, therefore, with estimates, more or less serious. We shall mention here one estimate made back then: when Liberal deputies proposed the lifting of the tobacco monopoly in 1889, their intention was to compensate for the monopoly proceeds by levying a fee on smokers, so they came up with an estimate that there were 280,000 of them in Serbia (see later). If we assume that no children under 18 years of age or women consumed tobacco, and that was basically the actual situation, and knowing the demographic profile of the population of that time, we arrive at an estimate that, as the Liberals believed, *every one in two adult men smoked*, including the oldest ones. Compared to other countries, it was a fairly high percentage.

And what was the consumption of an average smoker? That question, too, can be answered with relative certainty. In 1893, total tobacco consumption in Serbia was 851,000 kilograms,¹¹ which is 394 grams in per capita terms or 3,041 grams per smoker, if we proceed from the Liberals' estimate mentioned above on the number of smokers. In order to obtain a clearer picture of how much 3,041 grams of tobacco a year really is, we can translate that tobacco in short one-gram cigarettes, which were smoked back then, which means that our average smoker consumed 8.3 cigarettes a day. It is not much, even if we slightly increase this quantity to adjust for the tobacco which was escaping the eye of the monopoly-related statistics. As a matter of fact, in Serbia, as in the rest of the world, smoking was moderate until the beginning of

* *Поука како се производи дуван*, Економно одељење Министарства финансија, 1865, стр. 4; због тога је овај округ испао из круга за сађење дувана по монополском закону из 1890. године, СБНС за 1889, стр. 2586

* *Instructions on How to Produce Tobacco*, Economic Department, Ministry of Finance, 1865, p. 4; for that reason this district was left out of the circle for the planting of tobacco under the monopoly law of 1890, SBNS for the year 1889, p. 2586

годишње, можемо тај дуван претворити у кратке цигарете од једног грама, какве су се тада пушиле, што значи да је наш просечан пушач трошио 8,3 цигарета на дан. То није много, чак и уколико унеколико повећамо овај износ за дуван који је измицао оку монополске статистике. У ствари, у Србији је, као и у целом свету, пушење до почетка XX века било умерено. Тек тада оно брзо расте и повећава се количина дувана, односно цигарета по једном пушачу. Узроци томе су појава ефикасне шибице, која чини паљење безбеднијим и лакшим, индустријских машина великог капацитета за производњу цигарета, које су донеле њихово појефтињење, и рекламних кампања, које су утицале на жеље и навике људи, како мушкараца, тако и жена.

Погледајмо регионалне разлике у потрошњи дувана. У истој, 1893. години далеко је предњачио Београд, са 1889 грама по становнику годишње. За њим следи група северних округа: Ваљевски 536, Подунавски (Смедерево) 534, Подрињски 501 и Пожаревачки 482. Југоисточни окрузи, они који су тек скоро, 1878. године, избегли из турског загрљаја, видимо да заостају по потрошњи дувана, што је помало неочекивано. Затим, потрошња је доста ниска у два округа са далеко највећом производњом дувана – у Крушевачком (са Алексинцем) 232 грама и Врањском 212 грама. Будући да су подаци које наводимо пореклом из Управе монопола, биће да је у овим окрузима била прилична незванична потрошња, она лична и породична која је заобилазила државну благајну и монопол.

А шта је просечан пушач трошио? Подаци о продаји монопола из 1893. године дају нам делимичан одговор: 93,3% је био резани дуван, 3,5% цигаре, 2,8% цигарете и 0,2% бурмут. Доминација крижаног дувана над цигарама и цигаретама је огромна, што значи да је просечан српски пушач избегавао, штедње ради, финалне

the 20th century. It was only then that it started to rapidly spread and the quantity of tobacco, or cigarettes, per smoker, started to climb. The reason for that was the emergence of efficient matches, which made lighting safer and easier, as well as of high-capacity industrial machines for making cigarettes, which brought about a drop in their prices, and of advertising campaigns, which influenced the wishes and habits of people, men and women alike.

Let us look at regional differences in tobacco consumption. In the same year, 1893, Belgrade was far ahead, with 1,889 grams per inhabitant on an annual basis. It was followed by a group of northern districts: Valjevo 536, the Danube Basin (Smederevo) 534, the Drina Valley 501 and Požarevac 482. South-eastern districts, those which managed to escape Turkish embrace only recently, were lagging behind in terms of tobacco consumption, which is a bit surprising. Consumption was quite low in two main tobacco growing/producing districts – Kruševac (including Aleksinac) 232 grams and Vranje 212 grams. Since the data we provide here originate from the Monopoly Directorate, in all probability these districts had considerable informal consumption, of a personal and family type, which dodged the government coffers and circumvented the monopoly.

And what was an average smoker consuming? Data on the monopoly sales of 1893 give a partial answer: 93.3 percent was cut tobacco, cigars accounted for 3.5 percent, cigarettes for 2.8 percent and snuff for 0.2 percent. The domination of cut tobacco over cigars and cigarettes is huge, which means that an average Serbian smoker, in his wish to save money, avoided finer finished goods,* and used ordinary tobacco instead, to roll it into cigarettes by himself or to put it into a pipe. Unfortunately, there

* For instance, the price of a kilogram of Serbian tobacco of the finest quality was 14 dinars in 1887, and of the cigarettes of the same quality 25 dinars.

производе,* већ је узимао обичан дуван и сам га или мотао у цигарете или стављао у лулу. О пропорцији луле и лично завијених цигарета на жалост немамо тачних података, али приближни постоје: учешће дувана IV категорије у укупној потрошњи било је 15,6%, а тај дуван је био употребљив једино за лулу, пошто је био најлошији и крупно сечен.¹² И финији дувани су се могли користити за лулу, али је то чињено у мањој мери.

Интересантно је погледати резултате анализе потрошње сеоског и варошког становништва. Свакако, званичним подацима ове врсте не располажемо, па смо замену нашли у регресионој анализи. Наиме, потражили смо везу између бројности варошког и сеоског становништва у свим окрузима са потрошњом дувана у њима и добили следећи налаз: са једним додатним варошким становником у округу потрошња дувана расте за 1593 грама годишње, а са једним сеоским за 294 грама.** Дакле, највећи пушачи су варошани, док сељаци знатно мање пуше.

Током XIX века, до почетка XX, пушење се још проширило, па у вишим, градским круговима већ пуше и многе жене и млади, док су непушачи међу одраслим мушкарцима „заиста ретки“. Тада су већ увођене званичне забране пушења за школску омладину, па и у неким државним надлештвима, али без жељених ефеката. Полицијском наредбом из 1892. године забрањено је и пушење у београдским трамвајима.¹³

Срби су пушили лош дуван – то су углавном биле најслабије класе на тржишту. Тако је у 1893. години учешће српског дувана III категорије, од кога су се мотале најслабије цигарете, и IV категорије, још лошијег пошто је био само за лулу,

are no accurate data on the ratio between pipes and personally rolled cigarettes, but some rough estimates do exist: the share of the 4th category tobacco in total consumption was 15.6 percent, and that tobacco could be used only in pipes, since it was of the poorest quality and cut in bigger pieces.¹² Finer kinds of tobacco could be used for pipes as well, but was done to a lower extent.

It is interesting to take a look at the results of an analysis of consumption by rural and urban populations. Of course, no official data of this type are available, so the replacement was found in regression analysis. Namely, we were looking for a link between the number of inhabitants in urban and rural areas in all the districts and the tobacco consumption in them, and arrived at the following finding: with each incremental town inhabitant in the district the tobacco consumption went up by 1,593 grams a year, while with each incremental villager, it increased by 294 grams.* Hence, the biggest smokers were inhabitants of towns, while farmers smoked considerably less.

In the course of the 19th century, until the beginning of the 20th century, smoking spread further, so in higher, urban circles many women already smoked, as well as young people, while non-smokers among adult males were “truly rare”. Already back then official bans on smoking were introduced for students, and even on some government premises, but they failed to achieve the intended effect. By virtue of a police decree of 1892 smoking was banned on Belgrade tramcars as well.¹³

Serbs smoked poor quality tobacco – as a rule, those were the lowest classes on the market. Thus, in 1893, the share of Serbian tobacco of the 3rd category, which was used for rolling the weakest cigarettes, and of the 4th category, even poorer in quality since it was only for pipes, reached as much as 80.6 of total

* На пример, килограм српског дувана најбољег квалитета коштао је 1887. године 14 динара, а цигарета истог квалитета 25 динара.

** R² је 0,51; t статистика је 4,18 и 3,93, респективно.

* R² is 0.51; t statistics are 4.18 and 3.93, respectively.

Девојка из Ниша
(Владислав Тишелбах)

A girl from Niš
(Vladislav Titelbah)

достигало чак 80,6% целокупне потрошње дувана у Србији.¹⁴ Оне боље и српске и турске класе дувана и цигарета трошене су у малим количинама.

Дуван се обично продавао у посебним дуван-цијским радњама, а само понекад у бакалницама, са другом робом. Дуванције су, поред дувана, продавале и цигарет папир, луле, муштикле, кутије или кесе за дуван, кресива, шибице и други пушачки прибор. Дувански производи продавали су се и на вашарима: тако и на пиротском панађуру, где су их још пре припајања Србији доносили трговци из Цуме и Сереза, важних дуванских крајева европске Турске.¹⁵

Погледајмо понешто од дуванског прибора што је коришћено током XIX века.¹⁶

tobacco consumption in Serbia.¹⁴ Those better classes of both Serbian and Turkish tobacco and cigarettes were consumed in small quantities.

Tobacco was usually sold in specialized tobacco shops, and just sometimes in groceries, together with other goods. Besides tobacco, tobacconists were selling cigarette paper, pipes, cigarette holders, tobacco boxes or pouches, tinderboxes, matches and other smoking accessories. Tobacco products were also sold at fairs, including the Pirot fair, where merchants from Džuma and Seres (Sérrai), important tobacco growing regions of the European part of Turkey, were bringing them even before Pirot became part of Serbia.¹⁵

Let us take a look at some of the tobacco accessories used in the 19th century.¹⁶

Кеса за дуван

A tobacco pouch

1. Чибук
2. Мушійкла
3. Кресиво
4. Куїїја за дуван
5. Женска машица за циґаретје
6. Кеса за кресиво

1. Chibouk
2. A cigarette holder
3. Flint and steel
4. A tobacco box
5. Women's cigarette tongs
6. A flint and steel pouch

Наріле

A nargileh (a water pipe)

1

2

3

4

5

6

Лула
A pipe

Узгајање и прерада дувана до појаве монопола

GROWING AND PROCESSING OF TOBACCO BEFORE MONOPOLY

Током већег дела XIX века производња дувана је у Србији била слободна и неопорезована. Свако је могао да сади дуван и да га прерађује и продаје, а без икаквих формалних услова, дозвола и дуванских такси.

Слобода предузетништва учинила је да је, према проценама, почетком 1880-тих година у Србији било око хиљаду аванција, односно занатлија који прерађују и продају дуван на мало. У Крушевцу их је тада било 28. У 1836. у Пожаревцу се дуванцијским занатом бавило њих троје, а 1862. седам. Аванцијским/дуванцијским занатом бавили су се у првом делу XIX века углавном Турци, Јермени и Грци, као доминантно варошко становништво. Срби су се постепено укључивали у посао, да би га практично у потпуности преузели тек по стицању независности 1878. године.¹⁷

У Србији су постојали добри услови за гајење дувана, пошто он тражи побрдне терене, кречњачко-песковиту земљу и не превише влаге. И доста руку, тј. погодан је за вишечлане породице којима обезбеђује посла преко највећег дела године. Као радноинтензивна биљка, био је погодан за оне крајеве Србије у којима се већ јављала аграрна пренасељеност, односно све више људи на датој земљи.

У Србији су током овог дела XIX века углавном гајене две врсте дувана: *крујни* *крцан*

For most of the 19th century, tobacco production in Serbia was free and untaxed. Anybody could plant tobacco, and process and sell it, without any formal preconditions, licenses or tobacco duties.

The freedom of entrepreneurship resulted in the existence of around one thousand *mortar men* (*avandžije*), i.e. craftsmen engaged in the processing of and retail trade in tobacco in Serbia in the early 1880s, according to estimates. Their number in Kruševac was 28 at that time. In 1836, three persons were engaged in the tobacco craft in Požarevac, and seven in 1862. In the first part of the 19th century, mortar men/tobacconists were mostly Turks, Armenians and Greeks, as the predominant urban population. Serbs were gradually getting into the business, only to take it over, practically completely, as late as after gaining independence in 1878.¹⁷

Conditions for growing tobacco in Serbia were good, since it likes hilly terrains, calcareous-sandy soil and not too much humidity. And many hands, that is, it is suitable for large families whom it keeps busy over the largest portion of the year. As a labor-intensive crop, it was suitable for those regions in Serbia where agricultural overpopulation, meaning growing numbers of people on the given land, was already setting in.

In the course of this part of the 19th century, two kinds of tobacco were predominantly grown in

(*Nicotina rustica*, var. *cordata*) и, у знатно мањој мери, *бајиновац*, дукан гајен у околини Бајине Баште. Оба су била турског порекла, тј. расађени су од турских румелијских дукана. Вирцинијски и мерилендски дукани нису гајени, чак ни за мешавине, пошто су пушачи у Србија углавном били навикнути на оријенталне, турске дукане.

Стабљика крцана расте до 1 м у висину, а разграђава се од саме земље. Лишће крупног крцана је срцастог облика и дебело. Цвет је кратак и заобљен, а боје зеленкасто-жуте. Због крупног и дебелог лишћа овај крцан је врло отпоран на хладноћу и стога може да се успешно сади на песковитом земљишту. Најбоље се сади у редовима, како би касније могао лакше да се окопава и разгрће. Поред Србије, ова је врста дукана масовно сађена у Мађарској и Румунији.¹⁸

У Србији је половином XIX века на посебној цени био бајиновац, као дукан пријатног мириса и ароме, који се производио на ограниченом подручју, у селима око Бајине Баште (Вишесава, Обајгора итд.). Али, његова производња је током времена – још пре 1880. године – смањена. Слично се догодило и са чачанским *куриловцем*. Иначе, стабљика бајиноваца је маљава и достиже висину од 1,4 метра, а цветни пуполак има облика јајета сенице. Цвет је прво бледо љубичаст, а беличаст када се потпуно развије. Земљиште на коме бајиновац најбоље успева је песковито и шљунковито и не ђубри се. Боја преврелог бајиноваца је отворено црвена, а каткада црвенкасто-жута.*

Око половине XIX века дукан је у Србији гајен у готово свим окупацима „по мало”, а „у већој количини” у чачанском (краљевачки крај), крушевачком, ужичком и подринском окупаци.¹⁹

* Расад бајиноваца пренет је у Осат у источној Босни још половином XIX века и продавао се као бајиновац, а касније на аустријском тржишту као Султанов цвет (*Sultan fleur*), према К. Црногорац, исто, стр. 79

Serbia: *wild tobacco* (*Nicotina rustica*, var. *cordata*) and, to a much lesser degree, *Bajinovac*, a kind of tobacco grown in the vicinity of Bajina Bašta. They were both of Turkish origin, that is, they were planted out from Turkish Rumelian tobacco os. Virginia and Maryland tobaccos were not grown, not even for blends, because smokers in Serbia were used mostly to oriental, Turkish tobaccos.

The stem of wild tobacco can grow up to a height of 1 m and it branches out from the very ground. The leaves of wild tobacco are heart-shaped and thick. The flower is short and rounded, and its color is greenish-yellow. Its big and thick leaves make wild tobacco very resistant to the cold and therefore it can successfully be grown on sandy soil. It is best to plant it in rows, to make it easier to earth and dig it up later on. Besides Serbia, this species of tobacco was mass-planted in Hungary and Romania as well.¹⁸

Around the middle of the 19th century, *Bajinovac* was particularly sought-after in Serbia, as a kind of tobacco which has a pleasant smell and aroma, and which was produced in a limited area, in the villages around Bajina Bašta (*Višesava*, *Obajgora*, etc.). But its production was reduced over time – with the decline starting even before 1880. A similar thing happened also to the tobacco from Čačak called *Kurilovac*. The stem of *Bajinovac* is hairy and can reach a height of 1.4 meters, while its flower bud has the shape of a titmouse egg. The flower is first lilac, and off-white when fully developed. The soil on which *Bajinovac* is most successfully grown is sandy and gravelly and no fertilizers are used on it. The color of fermented *Bajinovac* is light red, and sometimes reddish-yellow.*

* Seedlings of *Bajinovac* were brought to Osat in eastern Bosnia as early as the mid-19th century and it was sold as *Bajinovac*, and later, on the Austrian market, as the *Sultan's Flower* (*Sultan fleur*), according to K. Crnogorac, *ibid*, p. 79

Сушење дувана

Tobacco curing

Један од важних догађаја у историји гајења дувана у Србији је нагли напредак производње у алексиначком округу. Половином XIX века дуван у том крају уопште није сађен, а први подстицаји дошли су од државе у 1851. години тако што је сељацима дељено семе турског дувана бошче. Држава је на тај начин покушавала да у Србији подстакне продукцију једне културе која се одликује радно интензивном производњом и да, тако, допринесе повећању дохотка сељака. Код појединаца је покушај успевао, али су резултати, опште гледано, у прво време били скромни. У извештајима из начелства из 1863. и 1864. године каже се да у народу „нема обичаја да се дуван сеје и обделава“, да се „у селима слабо сеје“ јер „људи не умеу око њега да раде“. Ипак, примећује се да

Around the middle of the 19th century, tobacco was grown in Serbia in nearly all the districts “on a small scale”, and in the districts of Čačak (around Kraljevo), Kruševac, Užice and the Drina Valley “in larger quantities”.¹⁹

One of the important events in the history of tobacco growing in Serbia was a sudden leap in production in the district of Aleksinac. In the mid-19th century, tobacco in that region had not been planted at all, and the first incentives came from the government in 1851, through free distribution of the seed of a Turkish tobacco variety called Bošča to farmers. In this manner, the government was trying to boost the production of a crop in Serbia, which is labor-intensive, and thus contributes to higher income-generation by farmers. At an individual

Сечење дувана Tobacco cutting

се у самој вароши Алексинац дуван све више гаји.²⁰ У релативно кратком року, алексинчани су се извештили у послу и њихов крај је преузео вођство у производњи дувана у Србији по квантитету, али је и по квалитету био међу првима. Сличног квалитета алексиначком био је лесковачки дуван, а нешто љући крушевачки. Карановачки, мачвански и доњомилановачки дувани били су још љући, а подсећали су на сељачке мађарске или румунске дуване.

Према попису земљишта из 1867. године, дуваном је било засађено 1803 хектара, а предводили су Алексиначки округ (284 ha), Подрињски (207 ha), Крагујевачки (186 ha) и Пожаревачки (178 ha).²¹ И у осталим окрузима је сађен дуван, мада у мањем или малом обиму.

Ипак, дуван је у Србији био слабијег квалитета у поређењу са турским и сличним дуванима. Вероватно је у праву било Економно одељење Министарства финансија када је 1865. године оценило да српски дуван није посебно добар и да се „невештином произвођача, а наравно и утицајем другог поднебља, губе она боља својства правог турског дувана”. И затим даје савете како да се добије дуван „бољег својства” „када се буде боље неговао”. Да је домаћи дуван био слабијег квалитета сведоче и цене дувана у извозу и увозу: у петогодишњем периоду 1865/66–1869/70 просечна цена једног килограма извезеног дувана била је 1,7 динара, а увезеног дувана 4,5 динара, готово три пута скупље.²² Значи, слабији дуван био је домаћи, а бољи увозни. И током следећих деценија релације су остале исте: турски дуван се сматрао бољим, а српски лошијим, па су и набавне и продајне цене биле више за турски и ниже за српски.

Касније, под државним монополом, развила се производња дувана у врањском крају, чији је дуван тада био цењен као најбољи у Србији. Зван је *Морава*. Још касније, на преласку из XIX у XX век,

level, the attempt was successful, but on a broader scale, the initial results were modest. The reports from the district councils in 1863 and 1864 say that “it was not customary among country folk here to plant and cultivate tobacco”, that “it is not much sown in the villages” because “people do not know how to handle it”. Still, there were observations to the effect that in the town of Aleksinac itself tobacco was increasingly grown.²⁰ In a relatively short period, the inhabitants of Aleksinac became skillful in this job and their region took the lead in tobacco production in Serbia in terms of quantities, while being in the top group with respect to quality as well. The tobacco from Leskovac was of similar quality to the Aleksinac tobacco, while the Kruševac tobacco was a bit sharper. The Karanovac, Mačva and Donji Milanovac tobacco varieties were even sharper, and they reminded one of Hungarian or Romanian farm-style tobaccos.

According to the 1867 land census, 1803 hectares were planted with tobacco, with the leading districts being Aleksinac (284 ha), the Drina Valley (207 ha), Kragujevac (186 ha) and Požarevac (178 ha).²¹ Tobacco was grown in other districts as well, though on a smaller, or small, scale.

Yet, tobacco in Serbia was of a poorer quality in comparison with Turkish and similar tobaccos. The Economic Department of the Ministry of Finance was probably right when in 1865 they assessed that Serbian tobacco was not particularly good and that due to “lack of skills on the part of the producers and, of course, the influence of a different climate, those better properties of genuine Turkish tobacco were lost”. And then it gave advice on how to obtain tobacco of “better quality” “once it is better nurtured”. The export and import prices of tobacco also testified to the fact that domestic tobacco was poorer in quality: in a five-year period, from 1865/66–1869/70, the average price of one kilogram of exported tobacco was 1.7

повећан је узгој и у нишком крају, са дуваном који је по пореклу и квалитету био сродан врањском.*

Сељаци су, најчешће, само садили и затим сушили дуван, а тек понеки су га и ферментисали. Онда су дуван паковали (укалупљивали) у дењке и продавали мајсторима аванцијама (дуванцијама), који су га у продавници или посебној радионици ферментисали, сортирали, резали и продавали. Аванције су име добили по *авану*, направи помоћу које је резан дуван, а чији је други назив био *шабачар*. Други алати били су *ножеви*, *решето*, *белеџија* за оштрење ножева и *шоцило*. Овај аван није служио за гуцање, већ за резање и имао је другачију конструкцију од обичног авана. Он је представљао издубљени трупак обложен кожом (в. слику). На предњој страни учвршћен је нож. Задњи део авана звао се *колењак*, јер је ту дуванцијски радник при раду држао колено. Средњи део авана звао се *калупчик*, јер су се у њега стављали калупи (штосови) дувана, а предњи *чело*. Радило се тако што се калуп дуванског лишћа стави у калупчик и „левом руком се то лишће притиска и полако гура удесно према отвору авана, а десном руком реже се покретним ножем, који је супротним крајем од ручице привезан за сам отвор авана”. У једној аванцијској радњи обично је било више оваквих авана. Помоћу њих је дуван тако добро резан да се ни по чему није разликовао од каснијих машински прерађених дувана. Момци који су резали дуван уз помоћ авана звали су се резачи. Један добар радник могао је да за један дан искрижа од десет до двадесет килограма дувана, без сортирања, и да заради 20 пара од килограма.²³

* При разматрању локације производње треба имати на уму промене граница округа током времена: тако је дувански део алексиначког прво припао крушевачком, а потом нишком округу, па је производња у ова два округа наизглед повећана.

dinars, and of the imported one 4.5 dinars, that is, almost three times higher.²² Hence, poorer quality tobacco was domestic, and the better one was imported. In the course of the subsequent decades, too, the relations remained the same: Turkish tobacco was considered to be better, and the Serbian one worse, hence the purchase and selling prices were higher for Turkish and lower for Serbian tobacco.

Later on, under the government monopoly, tobacco production was developed in the region of Vranje, whose tobacco was appreciated at that time as the best in Serbia. It was called *Morava*. Still later, around the turn of the 20th century, production was increased in the region of Niš as well, which was similar to the tobacco from Vranje in origin and quality.*

In most cases, farmers were just planting and then drying tobacco, and only some fermented it as well. Then they packed (molded) tobacco in bales and sold it to craftsmen mortar men (tobacconists), who fermented it in their shops or separate workshops, and then sorted, cut and sold it. Mortar men were named after the *mortar*, a special bowl in which tobacco was cut, and whose other name was *crusher* (*tabačar*). Other tools included *knives*, *sieves*, *whetstone* for sharpening knives and a *grinding wheel*. This mortar was not used for crushing, but for cutting and was constructed differently from an ordinary mortar. It was a hollowed log lined with leather (see the picture). A knife was fixed at its front. The rear part of the mortar was called *knee-holder* (*kolenjak*), because that was the place where the tobacco assistant held his knee

* In considering production locations, one should bear in mind the changes in district boundaries over time: thus the tobacco part of the Aleksinac district first belonged to the Kruševac and then to the Niš district, therefore the production in these two districts seemingly increased.

Аван за сечење дувана

A mortar for cutting tobacco

При сортирању одвајани су жути листови од црвених. Од жутих листова крижан је бољи дуван, а од црвених гори. Црни су листови бацани.

Многе дуванције су и саме узгајали дуван, па су га садиле, брале, ферментисале, сушиле, сортирале, калупиле и крижале, а затим продавале.

Дуванције су правиле и бурмут, а од најситнијег и најљућег лишћа. Сушиле су га у пећима на умереној топлоти, а затим туцале у тучаним посудама помоћу ћускије и просејавале по три пута, најчешће кроз свилена сита. Добијени прах

while working. The middle part of the mortar was called *mould* (*kalupdžik*), because that was the place where moulds (stacks) of tobacco were put, and the front part was called *forehead* (*čelo*). The work was performed in the following manner: a stack of tobacco leaves was put in the mould, »the leaves were pressed with the left hand and slowly pushed to the right, towards the mouth of the mortar, where it was cut with the right hand, by using a moveable knife tied by the opposite end of the handle to the very mouth of the mortar«. In a

стављале су у кутијице и продавале. Посебно су се трудили да им лишће при сушењу не прегори, јер би у том случају изгубило од своје јачине. Ипак, љубав према ушмркавању никада се у Србији није развила као у неким другим земљама, на пример Енглеској, где је почетком XIX века оно било доминантан метод потрошње дувана: пушење на лулу сматрано је тада вулгарним, а fine цигаре још нису стигле са Кубе.

У прво време у Србији се пушио само крижани дуван, а цигарет-папир се увозио из иностранства. Крижани дуван обично је био смеша различитих сорти, углавном домаћих, али и страних (турских) које су му поправљале укус јер су биле миришљавије. Само је једна приватна фабрикација у Београду користила и амерички и шпански дуван за стварање бољих мешавина. Касније су аванције ручно израђивале и цигарете помоћу хилзни.*

Дуван је од сељака у трећој четвртини XIX века откупљиван по цени која је зависила од квалитета и кретала се од 2 до 6 динара по килограму, док је страни дуван у листу (углавном турски) набављан по 12 дин/кг. Аванције су продавале крижан дуван по 6–10 дин/кг за лошији и 12–24 дин/кг за финији дуван. Према другом извору, искрижан дуван продаван је по 2–40 динара од старе оке (1280 грама).²⁴ Ипак, ове податке из етнолошке литературе треба узети са резервом,

* Кратка историја цигарета: можда су настале у Бразилу, а можда у Шпанији; Португалци су их пренели на Левант Турцима; по Европи су се прошириле током Наполеонових ратова и затим после Кримског рата, када су француски и енглески војници научили на њих од Турака, својих савезника. Савијане су ручно, пушили су их углавном сиромашнији слојеви, а финија господа су их сматрала отпатком насталим при прављењу добрих цигара. Победу над лулом и цигаром, бар по квантитету, донео им је проналазак високо продуктивних машина за замотавање током 1880-тих година.

tobacconist shop there were usually several such mortars. Tobacco was so well cut in them that there was no difference whatsoever between the tobacco cut in this manner and subsequent machine-processed tobacco. The boys who were cutting tobacco in mortars were called cutters. A good worker could cut between ten and twenty kilograms of tobacco in one day, without sorting it, and to make 20 paras from each kilogram.²³

In sorting, yellow leaves were separated from the red ones. Yellow leaves were used for producing better tobacco, while red ones were for poorer quality tobacco. Black leaves were discarded.

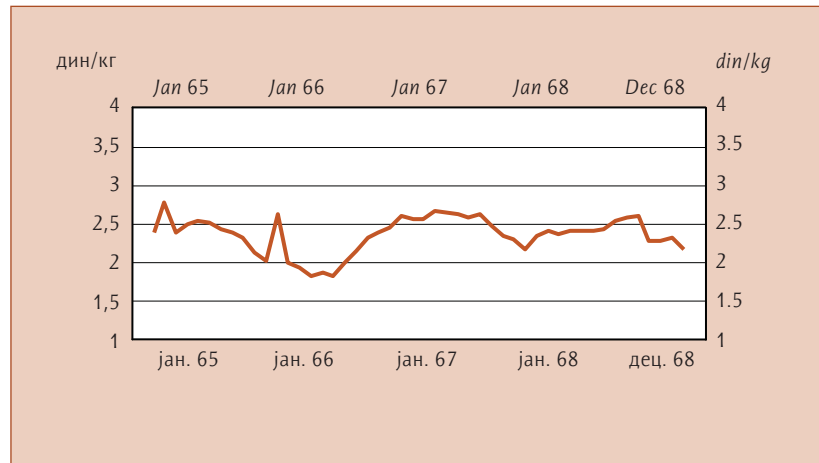
Many tobacconists were growing tobacco themselves, so they planted it, picked it, fermented, dried, sorted, molded and cut, and then they sold it.

Tobacconists also produced snuff from the tiniest leaves with the sharpest taste. They dried it in ovens on medium heat, and then they crushed it in brass bowls by using a crowbar and sieved it three times, in most of the cases through silky sieves. The powder they obtained was put in small boxes and sold. They were particularly careful to prevent the burning of leaves when they dried them, because then tobacco would lose some of its sharpness. Still, the passion for snuffing never developed in Serbia to the extent in which it developed in some other countries, like England, where in the early 19th century it was a dominant method of tobacco consumption: at that time, smoking a pipe was considered vulgar, and fine cigars had yet to arrive from Cuba.

In the early days, only cut tobacco was smoked in Serbia, and cigarette paper was imported from abroad. Cut tobacco was usually a blend of different varieties, mostly domestic, but it also included foreign (Turkish) ones, to improve the taste because they had nicer smells. Only one private factory in Belgrade used American and Spanish tobacco as well, for making better blends. Later on,

Цена дувана

Price of tobacco

Извор: Државојис Србије,
књига V, 1871.

Source: Serbia's Statistics,
volume V, 1871

јер нису засновани на систематском статистичком праћењу, већ на увиду и сећању појединаца.

Државна статистика даје нешто другачије резултате. Кретање просечне месечне цене домаћег дувана за период 1865–1868. година приказано је на претходном графикону.

Цена домаћег дувана обично се кретала између 2 и 2,5 динара по килограму, а просек за цео период је 2,37 динара. Домаћи дуван био је слабијег квалитета него страни турски, па је и његова цена била знатно нижа.

Увоз дувана је био скроман: износио је у просеку 30 хиљаде килограма годишње у периоду 1865/66–1869/70, и то првенствено финијег турског дувана (бошче). Увоз је углавном долазио из Турске (око $\frac{1}{2}$ дувана), али и из Аустроугарске ($\frac{1}{4}$).

Извоз дувана био је нешто већи по количини од увоза: достигао је 54 хиљаде килограма годишње у просеку. Дестинација извоза била је следећа: Турска 55%, Аустроугарска 38% и Влашка 7%. Углавном је извожен српски дуван, али би се

tobacconists also made cigarettes, by using manual cigarette rolling machines.*

In the third quarter of the 19th century tobacco was purchased from farmers at a price which depended on the quality and ranged between 2 and 6 dinars per kilogram, while foreign tobacco leaves (mainly Turkish) were procured at 12 din/kg. Tobacconists were selling cut tobacco at a price ranging from 6–10 din/kg for poorer quality and

* A short history of cigarettes: maybe they were first made in Brazil, and maybe in Spain; the Portuguese brought them to the Levant to Turks; they spread throughout Europe during the Napoleonic Wars and then after the Crimean War, when French and English soldiers were introduced to them by the Turks, their allies. They were rolled manually and smoked mainly by poor segments of the population, while fine gentlemen considered them to be the waste from the manufacture of good cigars; a victory over the pipe and cigar, at least in terms of quantity, was brought to them by an invention of highly productive rolling machines in the course of the 1880s.

нашло нешто и турскога којим је помало снабдевана Аустроугарска.

Вредносно посматрано, ових година је час било суфицита, час дефицита дуванског трговинског биланса за Србију, са укупним умереним дефицитом.

Око 1880. године укупна производња дувана у земљи процењивана је на око хиљаду тона годишње. Вођство је тада држао, и по обиму производње и по квалитету, алексиначки округ. Процењена производња по окрузима приказана је на следећој табели,²⁵ док је производња у београдском и црноречком округу била незнатна. Из табеле се види да је дуван гајен практично у свим окрузима, што значи да није било веће

12–24 din/kg for finer tobacco. According to another source, cut tobacco was sold at a price ranging from 2–40 dinars for an old oke (1280 grams).²⁴ Still, this information from ethnological literature should be taken with a qualified acceptance, because it is based on insights and recollections of individuals, rather than on systematic statistical monitoring.

Official statistics produced somewhat different results. The movements in the average monthly price of domestic tobacco for the period 1865–1868 are presented in the previous figure.

The price of domestic tobacco usually ranged between 2 and 2.5 dinars per kilogram, while the average for the entire period was 2.37 dinars. Domestic tobacco was of a poorer quality than foreign, Turkish tobacco, hence its price was considerably lower.

Tobacco imports were modest: on average, they amounted to 30,000 kilograms a year in the period 1865/66–1869/70, with finer Turkish tobacco (Bošča) accounting for the bulk of them. Imports were mainly coming from Turkey (around ¾ of tobacco), but also from Austria-Hungary (¼).

Exports of tobacco were quantity-wise somewhat higher than imports: on average, they reached 54,000 kilograms a year. The destinations of exports were as follows: Turkey 55 percent, Austria-Hungary 38 percent and Wallachia 7 percent. Serbian tobacco accounted for the bulk of exports, but one could also find some Turkish tobacco that was supplied to Austria-Hungary in smaller quantities.

In terms of value, in those years Serbia's tobacco trade balance alternated between surpluses and deficits, running a moderate deficit on a net basis.

Around 1880, total tobacco production in the country was estimated at around one thousand tonnes a year. The district of Aleksinac was the leader at that time, both in production volumes and in quality, while production in the districts of

Производња, 1880.

Production, 1880

Округ <i>District</i>	тона <i>tonnes</i>
Алексинач <i>Aleksinac</i>	400
Крушевац <i>Kruševac</i>	150
Ниш <i>Niš</i>	80
Чачак <i>Čačak</i>	50
Пожаревац, Подриње, Шабац <i>Požarevac, the Drina Valley, Šabac</i>	40
Крајина, Крагујевац <i>Krajina, Kragujevac</i>	30
Ужице, Ћуприја, Књажевац, Врање <i>Užice, Čuprija, Knjaževac, Vranje</i>	20
Јагодина, Смедерево <i>Jagodina, Smederevo</i>	15
Ваљево, Пирот <i>Valjevo, Pirot</i>	10
Топлица, Рудник <i>Toplica, Rudnik</i>	5

специјализације према климатским условима и карактеристикама земљишта, али ни по државној и политичкој процени ко и где треба да сеје. Додуше, дуван је сађен тек на око 1800 хектара у целој Србији, што није много и што значи да је гајен у тек по неколико села у већини округа, али и да су га појединци садили на малим површинама, држећи се начела диверзификације производње како би се смањио ризик лоше године.

За оставу и чување дувана постојали су јавни магацини (*антропои*), о којима се држава бринула, у Београду, Алексинцу, Крушевцу и Чачку.²⁶

Belgrade and Crna Reka was negligible. The estimated production by district was as presented in the previous table.²⁵

The table shows that tobacco was grown in practically all the districts, which means that there was no major specialization based on the climate and properties of soil, or on a government and political assessment as to who should plant tobacco and where. Admittedly, in the whole of Serbia, tobacco was planted on a mere 1800 hectares, which is not much and which means that in most of the districts there were only a few villages where it was grown, as well as that it was planted on small areas by individual farmers, who stuck to the principle of production diversification in order to reduce the risks associated with a lean year.

Tobacco was stored and kept in public warehouses (*antropoi*) in Belgrade, Aleksinac, Kruševac and Čačak, which were in the government's care.²⁶

Мушћикла
A cigarette holder

Коста Цукун *Kosta Cukić*

Опорезивање дувана

TAXATION OF TOBACCO

Регална такса

Једина дажбина у вези са дуваном, до почетка 1880-тих година, била је регална такса на увезени дуван. Порески систем је тада био једноставан: главни порез био је онај директни – од 5, односно 6 талира по глави домаћинства. Ни посредних пореза није било, а трошарине, крчмарине и сличне дажбине уведене су тек 1881. године и касније.

Министар финансија Коста Цукић увео је регалну таксу на дуван 1864. године као начин повећања државних прихода, потребних за национално ослободилачке планове кнеза Михаила. Истовремено, то је био индиректан начин да се повећају царине у време када Србији нико није признавао фискалну самосталност, а посебно не право да сама одређује царинску тарифу. Наиме, Аустроугарска је третирала Србију као део царинског подручја Турске, што је формално и била, и није прихватала идеју о самосталној царинској политици Србије. Да би се томе доскочило, Цукић је увео регалне таксе, између осталих и регалну таксу на дуван, која је по својој суштини била једнака царини: наплаћивана је само на увезени дуван и наплаћивале су је царинарнице. Тарифа регала за једну оку изражена је у грошима и окама, а преведена на динаре и килограме износила је:

Regal Fee

The only levy related to tobacco, until the early 1880s, was a regal fee on imported tobacco. The tax system of that time was simple: the main tax was the direct one – amounting to 5 or 6 thalers per head of a household. There were no indirect taxes either. Excise duties on tobacco and alcoholic beverages, and similar levies were introduced as late as 1881 and beyond.

Finance Minister Kosta Cukić introduced the regal fee on tobacco in 1864 as a way to increase government revenue, necessary for Prince Mihailo's plans for national liberation. At the same time, it was an indirect manner to increase customs duties in the times when nobody recognized fiscal autonomy to Serbia, in particular the right to independently set customs tariffs. Namely, Austria-Hungary treated Serbia as part of the Turkish customs area, which it formally was, in fact, and did not accept the idea of an independent customs policy of Serbia. In order to get around it, Cukić introduced regal fees, including a regal fee on tobacco, which essentially amounted to a customs duty: it was levied only on imported tobacco and collected by customs houses. The regal fee tariff for one oke was set in grochen per oke, and converted into dinars and kilograms it amounted to:

Регална такса

Regal Fee

врста дувана <i>tobacco kind</i>	гроша за оку <i>grochen per oke</i>	дин/кг <i>din/kg</i>
бошча у листу <i>Bošča – leaves</i>	4 гроша и 10 пара <i>4 grochen and 10 paras</i>	2,18 2.18
бошча сечена <i>Bošča – cut</i>	4 гроша и 2 паре <i>4 grochen and 2 paras</i>	2,07 2.07
просеча у листу <i>Proseča - leaves</i>	3 гроша 26 пара <i>3 grochen 26 paras</i>	1,87 1.87
просеча сечена <i>Proseča – cut</i>	3 гроша 20 пара <i>3 grochen 20 paras</i>	1,79 1.79
цума у листу <i>Džuma – leaves</i>	2 гроша 30 пара <i>2 grochen 30 paras</i>	1,41 1.41
цума сечена <i>Džuma – cut</i>	2 гроша 25 пара <i>2 grochen 25 paras</i>	1,34 1.34
влашки и нишки <i>Wallachia and Niš</i>	1 грош 25 пара <i>1 grochen 25 paras</i>	0,83 0.83

На сто комада простих цигара регал је износио 3 гроша и 10 пара (1,30 динара) и финих 4 гроша и 20 пара (1,80 динара).

Није прошла ни година дана а регална такса на дуван повећана је на 6 гроша за оку за све врсте дувана у листу, тј 3,07 динара за килограм. Иста је тарифа уведена и за 100 цигарета. Значи, такса је битно повећана, а посебно за слабије дуване. Изједначење је највероватније последица немогућности да се царински органи изборе са марифетлуцима трговаца приликом пријављивања и манипулације дуваном, како се догађало и у каснијим временима.

Приход од регала није било велики: у периоду 1867–1870. године изнео је просечно 95 хиљада динара годишње, а и подбацивао је у односу на буџетске планове, па је у целом периоду достигао само 2/3 предвиђеног износа.²⁷

Овај регал био је део Џукићевог плана унапређења производње дувана у Србији. Идеја је свакако била да се повољно утиче на производњу дувана тако што ће повећање цене увозних,

For one hundred plain cigars, the regal fee amounted to 3 grochen and 10 paras (1.30 dinars) and for fine ones, 4 grochen and 20 paras (1.80 dinars).

Not even a year had elapsed and the regal fee on tobacco was raised to 6 grochen for one oke of all kinds of tobacco leaves, or 3.07 dinars for one kilogram. The same tariff was also introduced for 100 cigarettes. This means that the fee was substantially raised, particularly on poorer quality kinds of tobacco. The leveling of the fee was probably a consequence of the fact that the customs authorities could not cope with the fraudulent practices of merchants at declaring and handling tobacco, which is a story that kept repeating itself.

The revenue from the regal fee was not particularly high: in the period 1867–1870 it was 95,000 dinars a year on average, and it even underperformed relative to the budget projections, yielding a mere 2/3 of the projected amount in actual collections over the entire period.²⁷

This regal fee was part of Cukić's plan for the promotion of tobacco production in Serbia. The idea certainly was to provide incentives to tobacco

углавном турских дувана довести до повећања тражње за домаћим, јефтинијим дуванима. Друга два дела плана била су, прво, едукација и сељака и државних чиновника о врлинама и технологији гајења дувана, чему је требало да послужи публикација *Поука како се производи дуван*, коју је Економно одељење Министарства финансија припремило и објавило 1865. године. И друго, држава је набављала засаде бољих сорти турског дувана и делила их је сељацима не само у алексиначком крају, већ и на другим подручјима Србије све до појаве монопола.²⁸

За овај регал касније се говорило да је благотворно утицао на производњу дувана у Србији. За такву тврдњу немамо потврде у подацима. Наиме, најранији податак је онај о површини земљишта засађеног дуваном из 1867. године, који говори о 1803 хектара, што је површина, у просеку гледано, која се и касније садила. Дакле, или су од 1864. године, када је донет пропис о регалу, до 1867. године, када је извршен попис земљишта, засађена површина земљишта и производња дувана битно порасле, што није вероватно с обзиром на краткоћу времена, или до великог пораста као последице регала и није дошло.

Трговински уговор са АУ

Почетком 1880-тих година на власти у Србији је напредњачка странка, која је намерила, заједно са кнезом, односно краљем Миланом Обреновићем, да унапреди Србију и претвори ову заосталу провинцију турског царства у напредну европску земљу. И резултат напредњачког рада на модернизацији Србије није изостао, па је председник владе Милутин Гарашанин (1884–1887) могао с поносом да изнесе седмогодишња достигнућа власти напредњака: „оставила је иза себе две велике железнице светског и две унутрашњег значаја; решење аграрних односа у новоослобођеним

production by increasing the price of imported, mainly Turkish, tobaccos, and thus boosting demand for domestic, cheaper tobaccos. The other two parts of the plan were to first train both farmers and civil servants on the virtues and technology of tobacco growing with the help of the publication *Instructions on How to Produce Tobacco*, which the Economic Department of the Ministry of Finance prepared and published in 1865. In the second part of the plan, the state was procuring seedlings of finer Turkish tobacco varieties and distributing them to farmers not only in the region of Aleksinac, but also in other regions of Serbia, during the entire period preceding the introduction of the monopoly.²⁸

Later on, it was said that this regal fee had had a positive effect on tobacco production in Serbia. There is no corroboration of this assertion in the data. Namely, the earliest piece of data is the one on the area of land planted with tobacco, dating from 1867, which mentions 1803 hectares. In terms of averages, it was the same area which was planted later as well. Accordingly, in the period between 1864, when the regulation on the regal fee was passed, and 1867, when the land census was taken, either the planted area and tobacco production went up steeply, which is not very likely bearing in mind the brevity of this period, or the huge rise driven by the regal fee never really occurred.

Trade Agreement with Austria-Hungary

In the early 1880s, the Progressive Party was in power in Serbia. Together with the Prince, i.e. King Milan Obrenović, it intended to advance Serbia and turn this backward province of the Ottoman Empire into a progressive European country. And the efforts of the Progressivists toward Serbia's modernization soon yielded results, making Prime Minister Milutin Garašanin (1884–1887) able to proudly present the achievements of the Progressivists' seven years in power which: “left

крајевима; организовану војску; промењено целокупно наоружање; груписане општине; независност судова; измењен порески систем; створену Народну банку и велики број новчаних завода; подignуту Академију наука и вештина; уређено учитељско и свештеничко стање и обновљену Краљевину српску”.²⁹ Није мало за кратко време.

Један од важних послова министра спољних послова и финансија Чедомиља Мијатовића био је трговински споразум са Аустроугарском. Он је доста пажње посветио трошаринама у Србији. Са разлогом, јер је у Србији, као и у Турској, постојао стари обичај увђења пореза на промет – трошарина и регалних такси – само на увезене производе (дуван, со, шећер, финија алкохолна пића, сапуни, шибице, цигаретпапир итд), а не и на исте те или на друге домаће производе, чиме је фактички изигравана уговорена царина и повећавана царинска заштита. У осталом делу Европе владало је стандардно правило једнаког оптерећења свих, и увозних и домаћих, производа порезима на промет.

Да би се ограничила могућности Србије да додатним порезима оптерећује искључиво њене робе на српском тржишту, Аустроугарска је инсистирала да у уговор уђе одредба по којој се унутрашњим дажбинама страни производи не могу више оптерећивати него домаћи. Такође је ограничено право Србије да установљава државне монополе на само три производа – дуван, со и барут – јер се и овде бојала да ће Србија широким коришћењем монопола изиграти одредбе о уједначеном опорезивању страних и домаћих производа и спречити увоз многих роба на сопствено тржиште.

Ипак, ни такве опште одредбе о трошаринама нису потпуно онемогућавале Србију у додатном оптерећењу увозних роба. Јер, Србија је могла, и чинила је то, да оптерети порезима на промет оне производе који се не производе у земљи већ се само увозе, како је Цукић учинио са дуваном, а са добрим финансијским резултатима. Стога су, на

behind two major railroads of international and two of local significance; the resolution of land-related issues in the newly liberated regions; an organized army; all weaponry replaced; municipalities grouped; independence of courts; a modified tax system; the National Bank and a large number of financial institutions established; an Academy of Arts and Skills erected; an orderly situation of teachers and clergymen and a renewed Kingdom of Serbia”.²⁹ Quite a record for such a short period of time.

One of the important jobs of Čedomilj Mijatović, the Minister of Foreign Affairs and Finance, was a trade agreement with Austria-Hungary. He paid a lot of attention to excise duties in Serbia. With good reason, because in Serbia, as in Turkey, there existed an old custom to introduce sales taxes – excise duties and regal fees – only on imported goods (tobacco, salt, sugar, finer alcoholic beverages, soaps, matches, cigarette paper, etc.), but not on those same or other goods that were locally produced, which practically meant playing around the agreed customs duties and increasing customs protection. In the rest of Europe, a standard rule was in force of putting an equal burden of sales taxes on all goods, imported and domestically produced alike.

In order to limit the ability of Serbia to levy surcharges only on Austro-Hungarian goods on the Serbian market, Austria-Hungary insisted on incorporating into the Agreement a provision under which local charges levied on foreign goods may not be higher than those on goods produced in the country. Likewise, Serbia's right to establish government monopolies was limited to three products only – tobacco, salt and gunpowder – because it was afraid that Serbia might go around the provisions on equal taxation of foreign and domestic goods in this domain as well, through a large-scale use of monopolies, and prevent imports of many goods on its market.

Nevertheless, not even such general provisions on excise duties managed to completely prevent

Чедомил Мијатовић

Čedomilj Mijatović

аустроугарско инсистирање, у уговор унете одредбе којима се директно прописује висина ових пореза – тако, регални данак на дуван и со може постојати и даље у Србији док се не уведу државни монополи, с тим да се на дуван плаћа 205 динара, на цигаре 400 динара и на цигарет папир 125 динара, а све на 100 килограма.

Пристанком на прописивање висине трошарина трговинским уговором Србија јесте укинула део сопствене фискалне суверености, али је стекла неке битне погодности које нису биле уобичајене: Аустроугарска је прихватила постојање трошарина на робе које се не производе у Србији и пристала да се задржи регална такса на дуван, која је оптерећивала искључиво увозни, а не и домаћи дуван, и неке акцизе уведене у поједина локална подручја. Био је то израз благонаклоног разумевања Аустроугарске према фискалним потребама Србије, проистекао из њене жеље да учврсти тек успостављени утицај у Београду.

Трошарина на дуван

За трговинским споразумом са Аустругарском следио је закон о трошарини на дуван, из јуна 1881. године. По овом закону трошарина је наплаћивана од трговаца дуваном, пре него што дуван унесу у своје радње или стоваришта, при чему су све дуванцијске радње морале бити пријављене полицијској власти (прекршилац плаћа 500 динара казне). Крижање дувана могло се вршити само у дуванцијским продавницама. Продавци су морали водити књиге промета, а, ради контроле наплате, уведено је жигосање дуванских омота и кутија и пломбирање дуванских дењкова.

Трошаринска тарифа била је диференцирана према пореклу и квалитету: за домаћи дуван наплаћивана је 40 пара по килограму, на слабији страни („басма“) 2 динара по килограму и на квалитетнији страни („бошча и американски“)

Serbia from additionally burdening imported goods: because Serbia could, and did, burden with sales taxes those goods which were not locally produced but were exclusively imported, as Cukić did with tobacco, scoring good financial results. Therefore, on Austria-Hungary's insistence, provisions were incorporated in the Agreement, which explicitly prescribe the level of these taxes – thus, the regal levies on tobacco and salt could continue to exist in Serbia, pending the introduction of government monopolies, with their amounts being 205 dinars on tobacco, 400 dinars on cigars and 125 dinars on cigarette paper, all on 100 kilograms.

By agreeing to the setting of excise duty levels in a trade agreement, Serbia did relinquish part of its own fiscal sovereignty, but it gained some crucial advantages that were not common: Austria-Hungary accepted the existence of excise duties on those goods which were not produced in Serbia and agreed to maintaining the regal fee on tobacco, which was levied exclusively on imported tobacco, and not on domestically produced, and some excises introduced in certain local regions. It was a reflection of bona fide understanding on the part of Austria-Hungary for Serbia's fiscal needs, arising from its wish to consolidate its only recently gained influence in Belgrade.

Tobacco Excise Duty

The trade agreement with Austria-Hungary was followed by a law on tobacco excise duty, of June 1881. Under this Law, excise duty was collected from tobacco merchants, before they bring tobacco into their shops or warehouses, with the mandatory registration of all tobacconist shops with the police authorities (the fine for offenders was 500 dinars). Cutting of tobacco could be performed only in tobacconist shops. Salesmen had to keep business books recording their turnover, while the stamping of tobacco wrappings and packs and the sealing of

5 динара по килограму. Неплаћање трошарине повлачило је казну од 5 до 20 пута утајене суме, при чему је потказивачу припадала трећина казне.

Основни проблем био је како обезбедити наплату трошарине, тј. ко је њен обвезник. Закон је предвидео лепо начелно решење: да трошарину плаћа трговац који преузме дуван од сељака/произвођача. Међутим, тешкоће су доносиле другачије трансакције: када се појави посредник између њих у облику бакалина, или када сељак ферментише и крижа дуван, или када дуванцијски трговац узгаја дуван и слично. У таквим ситуацијама могућност избегавања плаћања трошарине веома расте, што се и стално догађало, уз знатне губитке државне касе. Лепо је у Скупштини рекао посланик Коста Антула, иначе трговац, да је закон практично неспроводљив.

По усвајању закона настала је трка ко ће стећи право продаје дувана. Закон је био јасан, то су право имале овлашћене дуванције, али је могуће домишљањем покушати поправку закона. Тако су крушевачки бакали тврдили да у граду нема дуванција, па су, како би народ могао да ужива у дуванском диму, предложили министру да им се дозволи продаја дувана у бакалницама. За то су сазнале крушевачке дуванције, па су дојавиле надлежној власти о свом постојању још из старих времена и смерно замолиле министра финансија да „молбу бакала сматра као неумесну и неистиниту”. Но, крушевачки бакали не беху људи који се лако предају, па су кренули да своје радње уписују као дуванцинице, а продају дувана као „главно занимање”. А споредно занимање била би им продаја бакалука, случајно у истој радњи у којој продају дуван. Међутим, код министарства финансија ова политика није нашла прођу, јер је исто, како рекоше, продавати дуван уз бакалук, као и бакалук уз дуван.³⁰

Било је и других домишљања. Тако је дванаест највећих трговаца, односно увозника дувана

tobacco bales were introduced for the collection control purposes.

Different levels of excise duty were set according to the origin and quality: for domestic tobacco the amount was 40 paras per kilogram, 2 dinars were levied on a kilogram of poorer quality foreign tobacco (“Basma”) and 5 dinars on a kilogram of higher quality foreign tobacco (“Bošča and American”). The non-payment of excise duties carried a fine amounting to 20 times the stated sum, with one third of this fine going to the informer.

The main problem was how to ensure the collection of excise duties, i.e. who should be the taxpayer. The Law stipulated a fine arrangement in principle: excise duty was to be paid by the merchant who took over the tobacco from the farmer/producer. However, difficulties were created by other types of transactions: when an intermediary stepped in, such as a grocer, or when a farmer fermented and cut tobacco, or when a tobacco merchant was growing tobacco, and the like. In such situations, the possibility to evade paying excise duty was considerably higher, and that was actually happening all the time, with considerable losses for the public purse. It was nicely put in the Assembly by deputy Kosta Antula, who was a merchant himself, that, for all practical purposes, the law was non-implementable.

Upon the adoption of the Law, a race started for the right to sell tobacco. The Law was clear, that right pertained to authorized tobaccoists, but it was possible to try and fix the Law by ingenuity. Thus, the grocers of Kruševac claimed that there were no tobaccoists in their town, so they proposed to the Minister, in order for their townsfolk to be able to enjoy the tobacco fumes, to allow them to sell tobacco in their groceries. The Kruševac tobaccoists found out about that, and informed the competent authority that they had existed from time immemorial and humbly asked the Finance Minister to “consider the application of the grocers as inappropriate and false”. Yet, the

замолило министра финансија да затечени дуван у магацинима не буде, приликом опорезивања новоуведеном трошарином, третиран као бошча (бољи дуван) већ као басма (слабији дуван). Јесте да је тај дуван и раније био обележен као бошча, али то не стоји из два разлога, сматрају они: прво, оно што је била бошча изгубило је квалитет услед дугог стајања; и друго, још је страни испоручилац маркирао басму као бошчу из својих трговачких разлога, па је праведно да тај дуван плати мању трошарину. Врло духовито: када продају дуван, тврде да је квалитетан; када треба платити порез, кажу да је лош. Можда би то прошло, али се убрзо јавила једна већа група дуванџија, ситнијих трговаца, који свечано изјавише да све речено није истина и да то велики трговци желе да плате 2 динара трошарине уместо 5. „Ми им са своје стране не би кварили вољу, да се то не тиче наше коже“, рекоше они и објаснише министру да би тиме била убијена конкуренција и заведен монопол оних који имају трогодишње резерве дувана, пошто би они, оптерећени малом трошарином, могли ниским ценама упропастити свакога ко покуша да увезе нову бошчу.³¹ И били су у праву.

Јула 1882. године измењен је закон о трошарини на дуван како би се отклониле неке његове слабости и повећала тарифа. Док је за домаћи дуван задржана такса од 40 пара по килограму, за страни је измењена тако да се за дуван у листу плаћало 4 динара и за сечен и крижан 6 динара по килограму. Дакле, укинута је различито опорезивање према квалитету страног дувана, пошто се показало да је практично немогуће доскочити онима који желе да једну врсту дувана прикажу као другу и да плате мањи порез. Како рече један посланик, људи који су вични марифетлуцима „мету басме по неколико листа на бошчу и тако протуре бошчу као басму“ и плате мањи порез. Из истог разлога одбачен је предлог да се домаћи дуван категоризује као

Kruševac grocers were not the kind that gives up easily, so they started to register their shops as tobacco shops, and the selling of tobacco as their “core activity”. And their non-core activity would be the selling of groceries, which happened to be in the same shop in which they sold tobacco. However, they could not sell this policy to the Ministry of Finance, because, as they put it, there was no difference between selling tobacco alongside with groceries and selling groceries alongside with tobacco.³⁰

There were some other ingenious ideas as well. Thus, the twelve biggest merchants, i.e. tobacco importers, asked the Finance Minister not to treat the tobacco found in the warehouses as Bošča (finer tobacco), but as Basma (more inferior tobacco), for the purposes of taxation with the newly introduced duty. Though it was true that the said tobacco had been labeled as Bošča, it was not really so for two reasons, in their opinion: first, what had been Bošča once, lost its quality due to the long period in the warehouses; and second, it was the foreign supplier who had labeled Basma as Bošča for his own commercial reasons, so it would be just for this tobacco to pay less excise duty. Very funny: when they sell tobacco, they claim it is of high quality; when it comes to paying taxes, they say it is inferior. They almost got away with this, but very soon a sizeable group of tobaccoists came forward, small merchants, who solemnly declared that everything that had been said was not true and that it was all about big merchants wanting to pay 2 dinars of excise duty instead of 5. “On our part, we would not have interfered with their scheme, if our skin had not been at stake”, they said and explained to the Minister that it would kill the competition and introduce a monopoly of those who had three years’ reserves of tobacco, since they would be able, due to the fact that they were paying lower excise, to ruin anybody who tired to import new Bošča with their low prices.³¹ And they were right.

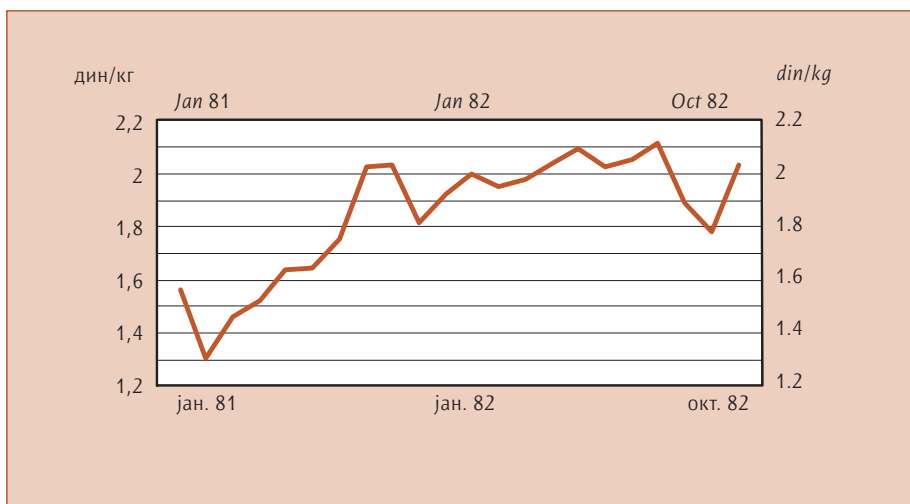
лош, средњи и добар, са различитим тарифама. Министар финансија Чедомиљ Мијатовић рекао је да би то толико умножило чиновнике, па би „изашла скупља дара него масло”. Није прихваћен ни предлог да се смањи трошарина на домаћи дуван; логика заступника трошарине била је стандардна за то време – дуван је луксуз и ко жели да пуши има и да плати. Јован Рајичић тврдио је да дуван троше „и мала деца, а да је скупљи не би могла да пуше”.³² Посланици као Јован надали су се да ће трошарина и поскупљење дувана одбити људе од пушења, али се и тада и увек показало да опорезивање тешко да утиче на мање уживање порока. Али, неосетљивост уживалаца на повећање пореза увек се допада порезницима – могуће је повећавати пореске стопе и приходе без превелике бојазни да ће се смањити продата количина и пореска основица.

Последица увођења трошарине на дуван свакако је био раст продајних цена, како показује следећи графикон.

In July 1882, the Law on Tobacco Excise Duty was amended in order to eliminate some weaknesses it had and to increase the tariff. While the fee on domestic tobacco was kept at 40 paras per kilogram, the fee on the foreign one was changed to amount to 4 dinars per kilogram of tobacco leaves and 6 dinars per kilogram of shredded and cut tobacco. So, differences in the taxation of foreign tobacco based on its quality were eliminated, since it turned out that it was practically impossible to outsmart those who wanted to falsely present the kind of tobacco they were importing in order to pay less tax. As one deputy once said, people skilled in frauds “put a couple of Basma leaves on Bošča and thus present Bošča as Basma”, paying less tax. For the same reason the proposal to categorize domestic tobacco as inferior, medium and good, with different tariffs, was rejected. Finance Minister Čedomilj Mijatović said that it would increase the number civil servants so much that “the game would not be worth the candle”. The proposal to reduce excise duty on domestic tobacco

Цена српског дувана

Price of Serbian tobacco

Извор: *Државојис Србије*,
књига XIV, 1889

Source: *Serbia's Statistics*,
volume XIV, 1889

Док је у првом полугођу 1881. године цена килограма домаћег дувана износила просечно 1,58 динара, дотле је по увођењу трошарине порасла и у следећем периоду, до пред крај 1882. године, достигла просечно 1,98 динара. Значи, увећана је тачно за 40 пара по килограму колико је и трошарина износила.

Нимало неочекивано, и код трошарине на дуван су се, као и код других трошарина, јавили прилични проблеми са наплатом – шверц је цвetaо, а државни органи су били немоћни. Није помогло ни то што је правилник о извршењу закона имао 72 члана, насупрот скромних 13 у самом закону. Сложена процедура контроле и наплате трошарине изазвала је 1882. године штрајк београдских дуваница.³³ Приход од трошарине на дуван био је далеко испод очекивања: тако је у буџету за 1883. годину планиран приход од једног милиона, а остварен је од само 453 хиљаде динара, значи ни половина.

was not accepted either; the logic of the advocates of excise duty was standard for that time – tobacco is luxury and he who wants to smoke, has to pay for it. Jovan Rajičić claimed that tobacco was consumed by “small children as well, and had it been more expensive they would not have been able to smoke”.³² Deputies such as Jovan hoped that excise duty and a higher tobacco price would dissuade people from smoking, but it turned out, as it always turns out, that taxation is not very likely to deter people from enjoying their vices. However, tax people have always liked addicts’ insensitivity to tax increases – it is possible to increase tax rates and revenues without too much fear that sold quantities would decrease and that the tax base would shrink.

A consequence of the introduction of tobacco excise duty certainly was an increase in the selling prices, as presented in the previous figure.

While in the first part of 1881 the price of a kilogram of domestic tobacco was 1.58 dinars on average, after the introduction of excise duty it rose and in the following period, until late 1882, the average price reached a level of 1.98 dinars. Consequently, it was increased by exactly 40 paras per kilogram, which was the amount of excise duty.

It was not surprising that considerable problems arose in the collection of tobacco excise duty, as in the collection of other excise duties as well – smuggling was flourishing, and the authorities could not do anything about that. Not even the fact could help that a bylaw on the implementation of this law had 72 articles, as opposed to a modest 13 in the law itself. The complex procedure for control and collection of excise duties was the reason for a strike by Belgrade tobaccoists in 1882.³³ The revenue from tobacco excise duty was far below the expectations: in the 1883 budget, revenue of one million had been planned, while the actual collection amounted to a mere 453,000 dinars, which was not even half of the projection.

Трговачки монопол из 1884. године

THE 1884 TRADE MONOPOLY

Држава никако није успевала да од посредних пореза (трошарина и крчмарина) извуче онолико новца колико је планирала и колико јој је било потребно. Стога се решила 1884. године на увођење монопола на дуван, који је заиста згодан артикл за монополисање. Ипак, овога пута није уведен потпун, већ делимичан монопол стога што у том тренутку нити је држава имала административних капацитета да на себе преузме организацију производње и трговине дувана, нити се појавила страна група која би тај посао преузела на себе.

У јуну је Скупштина донела закон о трговању дуваном, којим је замењен закон о трошарини на дуван. Трошарина се тешко наплаћивала, тј. у технологији наплате налазило се доста простора за избегавање дажбине, па је требало нешто учинити. Како рече један владин посланик, „када би поступали људи по старом закону и не би кријумчарили него би давали држави ону суму коју је тражила, онда овај закон не би изашао”. Известилац Вукашин Петровић том приликом рече: „државним финансијама пружиће овај систем далеко већа средства, биће, дакле, као извор прихода издашнији од досадашњег начина оптерећења дувана у нашој земљи. Економна пак корист од овог закона биће у томе, што се производња не ограничава и не отежава,

The government was constantly failing in collecting the amount of money it planned and needed from indirect taxes (excise duties on tobacco and alcoholic beverages). For that reason, it decided in 1884 to introduce a monopoly on tobacco, which was a convenient commodity for monopolization. Yet, the monopoly which was introduced at that point was not complete, but partial; the government had no administrative capacity to take up the organization of tobacco production and trade, on the one hand, while on the other, no foreign group emerged, which would undertake to perform this job.

In June, the Assembly adopted a law on trade in tobacco, which supplanted the law on tobacco excise duty. The excise duty was difficult to collect, that is, the collection technology was leaving a lot of leeway for tax avoidance, so something had to be done. As one of the government appointed deputies said, “had people abided by the old law, and had they given to the state the sum it requested, instead of being engaged in smuggling, then this law would have never been passed”. Rapporteur Vukašin Petrović said on that occasion: “as for public finances, this system will ensure much more resources, and as a source of revenue it will be more generous than the previous method of taxing tobacco in our country. The economic benefit from this law, on the other hand, will come from the fact that the production

напротив она остаје слободна”. Овим приходом би се, тврдио је Вукашин Петровић, у буџету 1883/84. године заменио „прирез порески, који би далеко јаче пао на терет народу него што ће пасти такса на дуван, коју плаћају само они што пуше, дакле они који хоће а не морају да плаћају”. Производња и формирање цена су остали слободни, што је Финансијски одбор скупштине оценио веома корисним.* Међутим, право трговине пренето је у државну надлежност, која је, опет, препуштала трговину закупцима наплаћујући им таксе за дозволу за рад и за продају. Та такса, или лиценца, износила је једнократно за трговину на велико 300 динара, за трговину на мало 100 динара, а годишње 30 и 10 динара респективно. Нико сем ових овлашћених дуваница није смео продавати дуван.

Поред плаћања дозволе за рад, дућанције су плаћале и таксу на дуван који продају, што је, у ствари, била трошарина. Такса, плаћана таксеним маркама, кретала се од 2 паре за 10 грама најјефтинијег дувана до 30 пара за 10 грама најскупљег дувана, што је приказано у следећој табели:

will not be restricted or impeded, on the contrary, it will remain free”. This revenue would replace in the 1883/84 budget, claimed Petrović, “a surtax that would have placed a much heavier burden on the shoulders of the people than the tobacco fee, which is paid only by those who smoke, hence those who want, but are not obliged, to pay it”. The production and pricing remained free, which the Financial Committee of the Assembly assessed as very useful.* However, the trading right was transferred into the competence of the government, which, for its part, ceded the trade to lessees whom it charged fees for operating and trading licenses. That fee, or license, amounted to 300 dinars upfront and 30 dinars annually for wholesalers, while for retailers it was 100 dinars upfront and 10 dinars annually. Apart from these authorized tobacconists, no one else was allowed to sell tobacco.

In addition to the amount they had to pay for operating licenses, tobacconists also paid a fee on the tobacco they were selling, which, in fact, was excise duty. The fee, paid by means of duty stamps, ranged between 2 paras per 10 grams of the cheapest tobacco and 30 paras for 10 grams of the most expensive tobacco, as presented in the table below:

Монополска такса (у парам за 10 грама)

Monopoly fee (in paras per 10 grams)

цена дувана <i>price of tobacco</i>	до 5 <i>to 5</i>	5–10	10–20	20–30	30–40	40+
такса <i>fee</i>	2	4	10	15	20	30

* СБНС за 1883, стр. 1020 и 1021; ову предност слободне иницијативе над државном контролом посланици ће врло брзо заборавити када следеће године буду донели нови закон о потпуном државном монополу на дуван.

* SBNS for the year 1883, pp. 1020 and 1021; this advantage of free initiative over government control was to be forgotten by the deputies very quickly, when they passed a new law the following year on full government monopoly on tobacco.

А на цигарете, без обзира на величину паковања, плаћа се такса од 2 паре „од комада”, на цигаре 5 пара по комаду и на бурмут 5 пара за 10 грама.

Уколико ближе размотримо тарифну политику, лако ћемо видети разлике у оптерећењу и скокове на граничним ценама дувана. Просечна стопа монополске таксе на дуван изнела је 64% на нето цену, а кретала се између 44% за дуван од 9 динара за килограм и 100% за дуван од 10 динара за килограм.

Ради јаче контроле и надзора промета дувана, прописано је да се непрерађени дуван чува у магацинима које држава одреди, наравно и приватнима, пошто би њих био мањи број него иначе, па би надзорна власт, веровало се, била у стању да обави свој контролни посао.

Казне за неовлашћено трговање дуваном биле су драконске и ишле су до 5 хиљада динара, што је тада било једна половина (високе) годишње министарске плате. Приликом замене новчане казне за затворску (10 динара за један дан затвора), то је чак прелазило 16 месеци. Није помогло залагање Чедомиља Мијатовића приликом расправе у скупштини да се оне смање, јер „ми смо још млад народ, ми смо на путу кристализације”, па људи лакше греше него у другим земљама. Одговорио му је извештач Петровић класичним аргументима у корист оштрог кажњавања: „Штитимо једног човека који је не само једног човека, свог ближњег покрао но који је покрао државу и народ. Нека му најстрожи суд суди и то никада неће бити строго но ће бити правично и ја не бих зазирао да га ставим под преки суд да му редовно суди, јер онда би добили оно што хоћемо. Милосрђа нема кријумчарима и ја мислим да ће скупштина бити сложна са мном да не треба кријумчаре чувати”.

Проблематично је било и решење да те казне изричу среске и окружне власти, дакле полицијске. Узрок томе била је тежња за ефикасношћу,

And on cigarettes, irrespective of the size of the packaging, the fee amounting to 2 paras “from a piece” was levied, on cigars 5 paras per piece, and on snuff 5 paras per 10 grams.

If we take a closer look at tariff policy, we easily notice differences in the levels of the tax burden, as well as leaps in the marginal tobacco prices. The average rate of the tobacco monopoly fee was 64 percent of the net price, with the rate ranging from 44 percent on the tobacco of 9 dinars per kilogram to 100 percent on the tobacco of 10 dinars per kilogram.

With a view to strengthening the control and supervision of the trade in tobacco, there was a requirement to store unprocessed tobacco in warehouses designated by the government for that purpose, including private ones, of course, since that would limit their number and, as it was believed, enable the supervisory authorities to perform their job.

Fines for unauthorized tobacco trade were draconian, going up to 5,000 dinars, which was half of the (high) annual minister’s salary at that time. If the fine was converted into a prison term (at 10 dinars for a day of imprisonment), it exceeded 16 months. To no avail was Čedomilj Mijatović’s pleading in the parliamentary debate for lower fines, “because we are still a young nation, we are on the road to crystallization”, so people err more easily than in other countries. He received his reply from rapporteur Petrović, who used classic arguments in favor of stringent punishments: “We are supposed to protect a man who stole not only from one man, his neighbor, but also from the state and the people. Let him be tried by the strictest of all the courts and that will never be strict, but fair, and I would not hesitate to court-martial such persons, because then we could achieve what we want to achieve. There can be no mercy for smugglers and I believe the Assembly will agree with me that smugglers should receive no leniency”.

јер, како је рекао Вукашин Петровић, „да се ове ствари суде по поступку судском отегло би се у бесконачност и ја не знам кога тиме штитимо... Што да лопову који хоће да краде чинимо комплимент и да га суду предајемо”. Арон Нинчић је изразио зебњу због предложене казнене политике и сугерисао да судови, „ради веће личне сигурности”, суде веће дуванске кривице, али без успеха.

Подршка овом закону долазила је из различитих разлога. Тако је посланик Вељко Јаковљевић опет гласао у корист предлога зато што од дувана „деца губе снагу”.³⁴

Кућија за дуван

A tobacco box

The arrangement according to which these sentences were handed down by the county and district authorities, meaning the police, was also problematic. Underlying such an arrangement was the endeavor to enhance efficiency, because, as put by Vukašin Petrović, “if these matters were tried in judicial proceedings that would drag on infinitely, and I do not know who we are protecting by doing so...Why should we do a favor to a thief who wants to steal by handing him over to a court?” Aron Ninčić expressed his apprehension about the proposed penal policy and suggested that courts “for the sake of higher personal security”, try higher-profile tobacco cases, but to no avail.

The reasons for supporting this law were different. Thus, deputy Veljko Jakovljević once again voted in favor of the proposal because tobacco causes “children to lose their strength”.³⁴

The main change relative to the previously applicable law on tobacco excise duty was a significant increase in levies: while the old excise duty ranged between 40 paras and 6 dinars per kilogram of tobacco, the new monopoly fee reached amounts ranging from 2 to 30 dinars per kilogram, which was about five times more. The government coffers were in a crisis: reformist élan of the Progressivist government brought about a considerable rise in budget expenditure, while revenue was lagging behind. The introduction of a trade monopoly was an attempt to squeeze substantially more money from tobacco for public finances than before.

Essentially, this law cannot be considered to be a law on the tobacco monopoly, despite its name, because there were hardly any substantive elements of a genuine monopoly in it. The state only collected fees on licenses for sold tobacco and fees on trade in tobacco. The former fee was not a characteristic of a monopoly, because the taxation of shops had existed before in Serbia, while the latter one on tobacco was nothing but excise duty. In a true monopoly

Главна промена у односу на до тада важећи закон о трошарини на дуван било је битно повећање дажбина: док је стара трошарина износила од 40 пара до 6 динара по килограму дувана, дотле је нова монополска такса достигла 2 до 30 динара по килограму, значи око пет пута више. Државна благајна је била у кризи: реформски елан напредњачке владе донео је знатно повећање буџетских расхода, док су приходи каскали за њима. Увођење трговачког монопола био је покушај да се од дувана исцеди знатно више пара за фискус него до тада.

У основи, овај се закон не може сматрати законом о монополу на дуван, мада се тако зове, јер у њему тешко да има суштинских елемената правог монопола. Држава једино убира таксе на лиценце за продати дуван и таксе на промет дувана. Прва такса није ознака монопола, јер је опорезивање радњи и раније постојало у Србији, док је дуванска такса обична трошарина. У правом монополском систему држава контролише и количине и цене дувана, дакле пресудно утиче на све битно за пословање. Но, у овом закону, држава је само нашла погодан начин да дуванције, уместо ње саме, сакупе порезе који се од дувана очекују. Тако дуванције плаћају држави таксе, а њих преваљују на купце кроз повећане цене.

Тиме је требало побољшати наплату прихода од дувана, пошто се показало да трошарина на дуван тешко улази у државну касу. Приликом расправе о дуванском монополу Чедомиљ Мијатовић је уверавао посланике да „са законом о порези и монополом на дуван, ја сам апсолутно сигуран да Србија може да буде спокојна, да од сад па за десет година неће имати потребе да заводи нове порезе, него још и да смањи ове”. Била заблуда или блеф, ова тврдња била је погрешна, како се убрзо показало. Мијатовић је тачно додао и да ово „није оно што би требало да буде, ово још

system, the state controls both the quantities and prices of tobacco, thus vitally influencing all important factors of the business. However, in this law, the state only found a suitable manner to make tobacco collectors collect the taxes which tobacco is expected to yield on its behalf. So, tobacco collectors were paying fees to the government, and recovering them from buyers through higher prices.

That was supposed to increase collection of revenue from tobacco, since it turned out that tobacco excise duty had a hard time reaching the public purse. In the debate on the tobacco monopoly, Čedomilj Mijatović was giving assurances to the deputies that “with the tax law and the tobacco monopoly, I am absolutely sure that Serbia has no reason for concern, that in the coming ten years it will have no need to impose new taxes; on the contrary, it will cut the existing ones”. Be it an illusion or a bluff, this allegation was wrong, as it turned out soon after that. Mijatović also correctly added that “this is not what it should be, this is not yet a true tobacco monopoly, but I hope we shall be there soon”.³⁵

The state immediately issued a call for competitive bids for the lease of both wholesale and retail trade, against the payment of a lease fee, which was supposed to be public revenue. In the summer of 1884, auctions were held for the issuance of the right to collect revenue from tobacco to lessees. It was an idea known for centuries: since government agencies demonstrate poor capacity for collecting fiscal revenue, it would be wise to lease the collection of revenue to private persons, as they are more energetic than disinterested civil servants. However, things did not go very well with leasing, since the interest was modest and the attained levels of the lease fee in many districts were lower than what the Ministry had expected. Thus in the district of Užice three unsuccessful auctions were held – the highest selling prices achieved in bidding were 35,000, 52,000 and 62,000 dinars, while Vukašin Petrović

није прави монопол дувана, али ја се надам да ћемо доћи скоро до тога”.³⁵

Држава је одмах расписала конкурс за закуп и великопродаје и малопродаје, уз плаћање закупнине која би била државни приход. Током лета 1884. године држане су лицитације за издавање права наплате прихода од дувана закупцима. Била је то идеја позната вековима: пошто државни органи показују слабу способност за наплату фискалних прихода, добро би било издати приватницима убирање прихода у закуп, пошто су они агилнији него слабо заинтересовани државни чиновници. Међутим, издавање у закуп није ишло најбоље, пошто је интерес био скроман и пошто су постигнуте закупнине у многим окрузима биле мање него што се у Министарству очекивало. Тако су у ужичком округу одржане три неуспеле лицитације – највише излицитиране цене биле су 35, 52 и 62 хиљаде динара, а Вукашин Петровић је очекивао 160 хиљада и био спреман да прихвати 100 хиљада динара.³⁶

И тако, у неким окрузима нађени су приватни закупци права убирања прихода од таксених марака на дукан – на пример, Крагујевачка компанија закупила је ова права у крагујевачком, чачанском, нишком и рудничком округу – док је у дугим окрузима, у којима није постигнут договор са потенцијалним закупцима, сама држава вршила те послове. Ево како је то изгледало у врањском округу: „дувански трговци свој дукан држе у својим магацима под кључем њиховим и начелства, јер нема згодне зграде за смештај свега дувана, а прерађују га у државној згради, званој „митрополија“, и та прерађевина врши се под надзором контролора, на ту цел постављеног. Од прихода од дувана – продатих дуванских марака – контролор има годишње плате 600 динара и, сем тога, на име награде има од истог прихода проценат 3%”. Међу тадашње дућанције овај закон унео је пометњу, или „бојазан“, како су сами ублажено говорили у

had expected 160,000 and was ready to accept 100,000 dinars.³⁶

In some districts, private lessees with the right to collect revenue from tobacco duty stamps were found – for example, a company from Kragujevac leased these rights for the districts of Kragujevac, Čačak, Niš and Rudnik – while in other districts, where no agreement was reached with prospective lessees, the government itself performed these tasks. This is how it looked in the Vranje district: “tobacco merchants keep their tobacco locked in their storages, to which the keys are held by them and by the local councils, because there is no convenient building to keep all the tobacco, and they process it in a government building called “the metropolitanate”, with the processing being carried out under the supervision of the controller, appointed for that purpose. From the revenue raised on tobacco – by selling tobacco stamps – the controller has an annual salary amounting to 600 dinars, and in addition to that, he also has 3 percent of that revenue as a bonus”. Among tobaccoists of that time this law created confusion, or “apprehension” as they termed it mildly in their numerous complaints to the Minister of Finance, in which they asked for protection and guaranteed work.³⁷

Of course, a new system of operation in the tobacco trade, certainly less favorable for tobaccoists, prompted them to be resourceful and to try and bypass the monopoly and related costs. Some of them presented better tobacco as inferior and tried to pay a lower fee, others tried to avoid the levy by engaging in trade with other districts, the third group simply circumvented the monopoly and continued with business as usual, secretly. Lessees were this time on the side of the government, because retailers’ avoidance to observe monopoly regulations was detrimental to them as well. Thus the Kragujevac company asked the Minister of Finance to put an end to tobacco smuggling and

бројним жалбама министру финансија, тражећи да буду заштићени и да им посао буде обезбеђен.³⁷

Наравно, нови систем рада у дуванској струци, свакако мање повољан за дуванције, изазивао их је на домишљање и покушаје изврдавања монопола и са њим повезаних трошкова. Једни су приказивали бољи дуван као лошији и покушали да плате мању таксу, други су кроз трговину са другим окрузима покушавали да се извуку од дажбине, трећи су једноставно заобилазили монопол и наставили да раде по старом, кријући се. Закупци су овога пута били на страни државе, јер је избегавање монополских прописа од стране малопродаваца и њима наносило штету. Тако је Крагујевачка компанија тражила од министра финансија да стане на пут кријумчарењу дувана и предлагала да се у том циљу, прво, попише сав дуван код дућанција како би се убудуће могао контролисати њихов промет и, друго, одузму „заоставши“ авани и ножеви, а посебно у лесковачком и власотиначком срезу.³⁸

Влада је схватала дубину проблема крујумчарења. Како рече председник владе и министар финансија Милутин Гарашанин: „Имам извешћа од многих закупаца да полицијске власти или никако или врло слабо воде надзор над продајом дувана уопште. Но, и у случајевима када закупци увате кога у кријумчарењу, да дуван без марке продаје, власти полицијске... немарно врше ислеђење“, па је наредио већу активност полиције на чувању закона.³⁹

Тешкоће са дућанцијама су се, ипак, углавном могле решити појачаном контролом и казнама, али је са сељацима било теже. Наиме, знатно поскупљење дувана навело их је да смање куповине од дућанција и окрену се себи и другим сељацима, тј. или да сами засаде нешто струкова, а за личну употребу, или да купују од својих комшија који су засадили више него за личну употребу. Како рече велики трговац дуваном и закупца за Београд и

suggested, in order to accomplish this objective, to first make an inventory of all the tobacco held by tobaccoists, so that their turnover could be controlled later on, and second, to seize the mortars and knives “left behind”, in particular in the counties of Leskovac and Vlasotince.³⁸

The government understood the depth of the smuggling problem. As the Prime Minister and Finance Minister Milutin Garašanin said: “I have reports from many lessees that police officers do not supervise at all, or very superficially supervise, the sale of tobacco in general. Furthermore, even in those cases where lessees have caught someone smuggling, selling tobacco without duty stamps, the police authorities... are negligent in investigating such cases”, so he issued an order to the police to be more pro-active in the enforcement of law.³⁹

The difficulties with tobaccoists could still be solved in most of the cases, through stepped up controls and fines, but it was tougher with farmers. Namely, a considerable tobacco price increase made them cut back their purchases from tobaccoists and rely on themselves or turn to other farmers, i.e. they either planted a couple of tobacco plants themselves, for their personal use, or bought tobacco from their neighbors who planted more than they needed for personal consumption. As once said by a big tobacco merchant and lessee for Belgrade and the district of Belgrade, Stojan Todorović: “after the passage of this tobacco law, he [farmer] is afraid that smoking might cost him two or three times more than before and that is why he has stopped buying tobacco in towns and villages at tobaccoist's and grocer's, and switched to smoking his own product. It is well known that many a farmer here grows a bit of tobacco, and those farmers who still have no tobacco buy it from farmers who do, and then they cut it themselves and smoke”. Of course, this was followed by bitter complaints that he himself had “almost no benefit from the entire

београдски округ Стојан Тодоровић: „како овај закон о дувану изађе, он „сељак” се боји да га пушење стаје 2 или 3 пута скупље но пређе и зато он преста са куповином дувана у вароши и по селима код дуванције и дућанције, па пређе на пушење свог производа. Познато је да многи наш сељак производи понешто дувана, а они сељаци који га и данас немају купују дуван код сељака који га имају и онда га сами секу и пуше”. Наравно, томе је уследила кукњава како он сам нема „готово никакве асне од целог окружног селског сталежа, а где сељак – дакле маса – не суделује у раду ту је сваки резултат мршав, јер варошана – капуташа – има сразмерно много мање”. Па је предложио министру пописивање дувана код сваког сељака, контроле ради⁴⁰ на шта се овај вероватно весело насмејао.

Посебан проблем за дућанције била је чињеница да се монополска такса наплаћује и на затечени дуван, што значи двоструко опорезивање. Известилац Вукашин Петровић бранио је то решење тврдњом да ће дуванције и тако и тако превалити дупле дажбине на пушаче, тако да је са становишта дуванције то небитно, а са становишта државе корисно стога што би другачије решење било административно тешко извести („морало би се човеку ући у кућу и чудо начинити”).⁴¹ Наравно, Петровић овде није био у праву стога што ће дућанције са затеченим дуваном свакако проћи лошије од оних који га набаве под новим законом и не плате стару трошарину.

Двоструко опорезивање навело је Светозара Спасића (видети слику) да упути жалбу министру финансија тражећи да буде ослобођен нове дажбине или, бар, да му се врате већ оне плаћене. У правом елаборату тврдио је да и наука и правда забрањују опорезивање два пута, а он је раније, за својих 1.333 кг турског дувана, већ платио царину и регал 3.132 динара и трошарину 2.975 динара, а да би сада требало да плати још 19.995 динара монополске таксе. Најавио је

rural population in the district, and where the farmer – accordingly, the masses – takes no part in the business, any result is poor, because urban people – city slickers – are far fewer by comparison”. Therefore he suggested to the Minister to take an inventory of all the tobacco held by farmers, for the purposes of control⁴⁰, which probably gave the Minister a good laugh.

A special problem for tobaccoists was posed by the fact that the monopoly fee was also levied on the tobacco stocks already in their shops, which meant double taxation. Rapporteur Vukašin Petrović defended such an arrangement by claiming that tobaccoists would shift these double levies on smokers anyhow, so from the standpoint of the tobaccoist it was irrelevant, and from the standpoint of the state useful, because a different arrangement would be very difficult to implement administratively (“one would have to go in a person’s house and cause havoc”).⁴¹ Of course, Petrović was not right about this one, because tobaccoists who had already had tobacco in stock were bound to fare worse than those who were to procure it under the new law without having to pay the old excise duty.

Double taxation made Svetozar Spasić (see picture) lodge an appeal with the Minister of Finance, asking to be exempted from the new levy or to be at least refunded the already paid charges. In a study of its kind he asserted that both science and justice prohibited double taxation, and that for his 1,333 kg of Turkish tobacco he had previously already paid customs duties and the regal fee in the amount of 3,132 dinars, as well as tobacco excise duty in the amount of 2,975 dinars, and that he was supposed to pay another 19,995 dinars of the monopoly fee under the new Law. He also indicated that he would not apply for the right to trade in tobacco under the new Law.⁴² His appeal was rejected as unlawful both by the Minister of Finance and the State Council.

Реклама

An advertisement

и да се неће пријавити за право трговине дуваном по новом закону.⁴² Његова жалба одбијена је и од министра финансија и од Државног савета, као супротна закону.

Влада је убрзо увидела да се ствари не одвијају према предвиђањима. Већ у пролеће 1885. године процењивало се да је нереално очекивати приход од 2,2 милиона, како је стајало у буџету за ту годину, већ да ће се добити само 1,6 милиона динара. Вукашин Петровић је још 1884. године почео да размишља о новом закону о монополу на дуван, којим би се државни приход повећао са текућих 1,5 на 4 милиона динара годишње. И премијер Гарашанин је кренуо у акцију: у пролеће 1885. године иницирао је разговоре Чедомиља Мијатовића, тада посланика Србије у Лондону, са Шенком из бечког Банкферајна око уступања монопола дувана, а по закону кога влада још те године има намеру да пошаље у скупштину.

The government soon realized that things were not going as planned. Already in the spring of 1885 it was assessed that it would be unrealistic to expect 2.2 million of revenue, as projected in the budget for the said year, but that only 1.6 million dinars could be collected. As early as 1884 Vukašin Petrović started to think about a new law on the tobacco monopoly, which would increase the government revenue from the then 1.5 million to 4 million dinars a year. So Prime Minister Garašanin swung into action: in the spring of 1885, he initiated talks between Čedomilj Mijatović, at that time Serbia's Envoy in London, and Schenk from the Viennese Bankverein regarding the cession of the tobacco monopoly, under a law which the government intended to send to the parliament as soon as that same year. Bankverein was interested in making an offer, together with some German partners, to take over the monopoly, but it also wanted to obtain some information first about the state of affairs and to send an expert who would examine the production and consumption of tobacco and all other relevant circumstances on the ground in Serbia.⁴³ However, the Serbian government was not negotiating only with Bankverein; it was also in contact with Länderbank, which too was interested in taking over the Serbian tobacco monopoly,⁴⁴ since they perceived it as a good opportunity for a lucrative business. There is no doubt that the course of events – Serbia's war with Bulgaria – accelerated the pace that led to the conclusion of an agreement with Länderbank, under the new Monopoly Law.

It was obvious that the Progressivist government, being disappointed with the initial results of the trade monopoly, decided to abandon it and introduce a more "advanced" system, which was to enable easier collection of projected revenue. However, the question remains whether that was a wise solution or whether it would have been better if Serbia had kept the trade monopoly. Namely, it was

Банкферајн је био заинтересован да, заједно са неким немачким партнерима, изнесе понуду и преузме монопол, али је желео да се претходно обавести о стању ствари и пошаље стручњака који би испитао производњу и потрошњу дувана и све остале битне околности у самој Србији.⁴³ Али, српска влада није преговарала само са Банкферајном, већ је била у контакту и са Лендербанком која је, такође, била заинтересована да преузме српски монопол дувана,⁴⁴ видећи ту једну добру прилику за зараду. Нема сумње да је рат Србије са Бугарском убрзао ток догађаја и довео до склапања уговора са Лендербанком, а по новом закону о монополу.

Очигледно је да је напредњачка влада, будући разочарана првим резултатима трговачког монопола, решила да га напусти и уведе „напреднији” систем, који омогућује лакшу наплату планираног прихода. Међутим, питање је да ли је то било паметно решење или би било боље да је Србија остала са трговачким монополом. Наиме, може се веровати да су се у почетку функционисања овог система испојиле слабости које би се током времена решиле, а кроз усавршавање поступака по којима се ради и стицање искуства службеника у контролним органима. Брзина којом се влада решила једног система опорезивања дувана и прешла на други показује велико неповерење у способности државне администрације и могућност њеног поправљања, са једне, и велико поверење у позитиван исход сарадње државе са приватним закупцем монопола, са друге стране.

logical for certain weaknesses at the initial stages of the operation of this system to come to the fore, but they would have been eliminated in time, through the improvement of work procedures and experience gained by officials in the controlling authorities. The speed with which the government rid itself of one tobacco taxation system and moved to another shows great distrust in the abilities of the public administration and the possibility of its improvement on the one hand, and great trust in a positive outcome of the cooperation between the state and the private lessee of the monopoly, on the other.

Пошћуни монопол из 1885. године

THE 1885 FULL MONOPOLY

Ратни зајам на основу дувана

Политички заплет довео је септембра 1885. године Србију пред рат са Бугарском. Повод је било уједињење кнежевине Бугарске са Источном Румелијом, а узрок борба за превласт на овом делу Балкана.

Као и девет година раније, пред ратове са Турцима, власт је у Србији била изненађена развојем догађаја и поново је државна благајна била празна – у њој се налазило само 60 хиљада динара, према речима министра финансија Вукашина Петровића. На његову жалопојку, као и на бојазан да ће се зајам морати узети под неповољним условима, краљ Милан је реаговао једноставним „ко мари за услове. Нађите ви само пара, па ма под каквим било условима”. Краљ је од министра финансија тражио за рат 10 до 12 милиона динара, председник владе Гарашанин 20 до 25, што је Петровић утврдио на 25, с тим да се пола потроши на рат а пола на друге државне потребе.⁴⁵

Напредњаци су добро памтили политичке и финансијске невоље у које су и српска држава и либералска влада упале за време и после ратова са Турцима због несташнице новца, реквизиција, куповина на почек, потрошених приватних депозита, неплаћања интереса и сличних јада и никако нису хтели да их понове током предстојећег

War Loan on the Basis of Tobacco

A political imbroglio brought Serbia on the verge of a war with Bulgaria in September, 1885. It was triggered by the unification of the Principality of Bulgaria with Eastern Rumelia, but the real reason was the struggle for domination in this part of the Balkans.

Like nine years before, prior to the wars with Turks, the course of events once again took the authorities in Serbia by surprise, and once again the public purse was empty – a mere 60,000 dinars were in it, according to Finance Minister Vukašin Petrović. His laments, as well as the fears that it would be unavoidable to take out a loan on unfavorable terms, were dismissed by King Milan, who simply said: “Who cares about the terms? Just find the money, on any term”. The King requested 10 to 12 million dinars for the war from the Finance Minister. Prime Minister Garašanin requested 20 to 25, which Petrović fixed at 25, with half of the sum being spent on the war and half on other needs of the country.⁴⁵

The Progressists vividly remembered political and financial troubles in which both the Serbian state and the Liberal government had found themselves during and after the wars with Turks, due to the scarcity of money, requisitions, purchases with

Краљ Милан Обреновић
King Milan Obrenović

рата. Иако се претпостављало да ће се рат са бугарским баштованцијама, како су их јуначки Срби звали, претворити у шетњу до Софије,* ипак је требало доста новца за мобилизацију и трошкове интендантуре.

Србија је тада била у врло пријатељским односима са Аустроугарском, чак је представљала део њене интересне сфере, тако да се с разлогом могло веровати у повољан исход. 11. септембра 1885. године министар финансија Вукашин Петровић послан је у Беч да преговара о зајму од ефективних 25 милиона динара и исто вече се састао са директором Лендербанке Ханом. Министри спољних послова и финансија Аустроугарске Калноки и Калај помогли су зајам и Лендербанка је три дана касније, 14. септембра, одобрила кредит са курсом 62,5% и каматном стопом од 5%. Истога дана је у Београд послато првих 2 милиона динара за најхитније потребе.

Остало је питање да ли ће српска скупштина правити проблеме око зајма и пратећих услова. Прво је требало, крајем септембра, проћи велики скупштински одбор од 21 члана, којим је председавао незгодни Милан Пироћанац, тада председник Напредне странке. Како су ти услови били прилично лоши, *usurairе* по Пироћанцу, влада је изјавила да по бољим условима новац не може наћи и најавила оставку уколико скупштина не изгласа закон о зајму. Тако је Гарашанин заиграо на сигурно, знајући да је претња оставком неминован погодак. Нико од посланика није имао храбрости да се у предвечерје рата и у време мобилизације супротстави зајму. И заиста, ратне прилике обично нису најповољније време за велике политичке промене и, посебно, за промену владе.

* Краљ Милан је рекао да мисли „да ћемо за 7 дана бити са Бугарима готови“, В. Петровић – *Мемоари*, стр. 30.

deferred payment, spent private deposits, non-payment of interest and similar tribulations, and they did not intend to see it happen again in the forthcoming war. Although it was generally assumed that the war with Bulgarian gardeners, as the virile Serbs called them, would turn into a walk to Sofia,* a considerable amount of money was still needed for mobilization and costs of the supplies.

At that time, Serbia was in very friendly relations with Austria-Hungary, even constituted part of its sphere of influence, hence one had every reason to believe in a positive outcome. On 11 September 1885, Finance Minister Vukašin Petrović was sent to Vienna to negotiate a loan worth 25 million dinars in cash and on the same evening he met with Länderbank's General Manager Hahn. Austria-Hungary's Ministers of Foreign Affairs and Finance Kalnoky and Kallay, respectively, had supported the loan and Länderbank approved it 3 days later, on 14 September, with a price of discount of 37.5 percent and an interest rate of 5 percent. On the same day, the first 2 million was sent to Belgrade, for the most urgent needs.

The question remained whether the Serbian Assembly would make problems because of the loan and terms of borrowing. The first step that had to be made, scheduled for late September, was passing the loan through a large parliamentary committee comprising 21 members, chaired by troublesome Milan Piroćanac, the then President of the Progressive Party. Since these terms were quite bad, *usurairе* (usurious) according to Piroćanac, the government said that it could not find the money on more favorable terms and threatened to resign if the Assembly failed to vote for a law on the loan. Garašanin thus decided to play it safe, aware that

* King Milan said that he thought we would “be done with the Bulgarians in 7 days”, V. Petrović – *Memoirs*, p. 30.

Милутићин Гарашанин

Milutin Garašanin

Законом од 22. септембра 1885. године овлашћен је министар да закључи уговор о зајму од највише 25 милиона динара, који се има „употребити првенствено на заштиту и одржавање интереса земаљских”. Уговор са Лендербанком и Контоаром за есконт из Париза, као другим кредитором, потписан је 25. септембра на номиналних 40 милиона динара и каматном стопом од 5%.

Како је зајам за банке био опцијски (требало је времена за пласман српских државних обвезница на западним тржиштима, а и чекао се завршетак рата и побољшање српског кредитног угледа), а Србији је новац хитно био потребан,

threatening with a resignation was a full hit. There was no deputy who had the courage to oppose the loan on the eve of the war and at times of mobilization. And in fact, war circumstances are typically not the best of times for major political changes and, in particular, for changing the government.

The law of 22 September 1885 authorized the Minister to conclude an agreement on a loan worth up to 25 million dinars, which was to be “used primarily for the protection and upholding of the interests of the country”. The agreement with Länderbank and Comptoir d'Escompte of Paris, as the second creditor, was signed on 25 September for 40 million dinars in nominal terms and with an interest rate of 5 percent.

Since for the banks it was an option loan (it took some time to sell Serbian government bonds on western markets, and one also waited for the war to end and for Serbia's credit rating to improve), while Serbia needed the money urgently, the agreement provided for an advance to the Serbian government in the amount of 12.5 million dinars, which was disbursed within three months (4 disbursements of 3, that is, 3.25 million).

The banks did not have much confidence in the ability of the Serbian state to regularly repay installments of its debts, so once again certain fiscal revenue served as collateral for repayment of the loan – from the newly established government monopoly on tobacco. Other fiscal revenues, which could have been put up as collateral, were basically already used for earlier loans. For all practical purposes, the only non-collateralized revenue was the direct tax, but the lenders did not want to accept it anyhow, because of the possibility of its underperformance in lean years.

This was one of the most unfavorable loans the Serbian state has ever taken out from foreign banks, but it is difficult to conclude a good loan agreement in times of war – needs are urgent, and lenders are

уговором је обезбеђена привремена позајмица влади Србије од 12,5 милиона динара, која је стављена на располагање у року од три месеца (4 исплате од по 3 односно 3,25 милиона).

Банке нису превише веровале у способности српске државе да редовно отплаћује анuitете на своје дугове, па је и овог пута као гаранција за отплату зајма послужио један сигуран фискални приход – од новоустановљеног државног монопола на дуван. Друге могуће залогe, на фискалне приходе, биле су углавном већ заузете ранијим зајмовима. Незаложен је практично једино био непосредни порез, али њега зајмодавци нису ни хтели да приме, јер може подбацити у неродним годинама.

Био је ово један од најнеповољнијих зајмова које је српска држава склопила са страним банкама, али је у време ратова тешко склопити повољан зајам – потребе су биле ургентне, а зајмодавци природно склони да искористе ситуацију, као и да укалкулишу ризик који рат са собом носи. На пример, уколико би Србија изгубила рат и била присиљена да плаћа велике репарације Бугарској, уколико би престала да постоји као независна држава, уколико би јој територија и економска снага биле смањене, уколико би рат довео до промене режима и политике кредитор би, вероватно, морао да се помучи са наплатом датог зајма, што га наводи да унапред тражи повољније услове. Аустроугарска влада била је наклоњена Србији, у противном зајма не би ни било, али се није много мешала у питања курса и каматних стопа, дозвољавајући Лендербанци да ошиша Србију.

Закон о монополу и уговор о закупу

Наличје уговора о зајму било је установљавање потпуног монопола дувана и његово издавање финансијским институцијама које су обезбедиле зајам. Наиме, истог дана када је усвојен закон о

naturally prone to take advantage of the situation, as well as to count in the risks that war carries. For example, Serbia's defeat in the war and its obligation to pay considerable reparations to Bulgaria, the termination of its existence as an independent state, the shrinking of its territory and economic power, a change of regime and policies as a consequence of the war, would have been, in all probability, very troublesome for the creditor to recover the lent amount, which all induced him to ask for better terms in advance. Serbia was in favor with the Austro-Hungarian government – otherwise there would have been no loan in the first place – but the Austro-Hungarian government did not meddle in the issues of the issue price and interest rates, allowing Länderbank to rip Serbia off.

Law on Monopoly and Lease Agreement

The flip side of the loan agreement was the establishment of a full tobacco monopoly and its lease to the financial institutions which provided the loan. Namely, on the same day the Law on the Loan was adopted, 22 September 1885, a new law on the tobacco monopoly was passed by the Assembly.* While the old law from the previous year had established the government monopoly only on trade in tobacco, this new one expanded it to include processing, exports and imports. As it is normal with a true monopoly, the government wanted to collect, in addition to the excise duty, also commercial and entrepreneurial earnings. An important reason for the introduction of a monopoly is technical, tax-related: it makes it much easier to collect fiscal revenue than if you do it by means of excise duty.

* The speed with which the law was prepared and adopted confirms that the government had drafted it even before the war, for the purposes of the mentioned negotiations with Bankverein.

зајму, 22. септембра 1885. године, изгласан је у Скупштини нови закон о дуванском монопољу.* Док је стари из претходне године успостављао само државни монопол на трговину дуваном, овај нови је то проширивао и на прераду, извоз и увоз. Како је код правог монопоља уобичајено, држава је желела да наплати, поред трошарине, и трговачку и предузетничку добит. Важан разлог увођења монопоља је пореско-технички: њиме се далеко лакше наплаћује фискални приход него кроз трошарину. Док тамо пореска управа има посла са великим бројем трговаца, који само гледају како да избегну плаћање дажбина, дотле овде, код монопоља, постоји само један трговац, уколико је монопол издат приватнику у закуп, или ниједан, уколико држава сама држи монопол.

Закон је прописивао да ће држава издавати дозволе за производњу дувана, организовати државна складишта, одређивати откупне и мало-продајне цене, а саму трговину давати у закуп. Систем је, са производне стране, био следећи: заинтересовани сељаци подносили су молбе за одобрење током септембра, наводећи колико и каквог дувана желе да посаде. Министар финансија био је дужан да првенство да онима који се већ баве сађењем дувана, који нису осуђивани, који у року од три године докажу да могу да производе квалитетнији дуван и који пријаве најмање 5 хиљада струкова, затим срезовима који пријаве најмање 5 хектара и општинама које пријаве сађење најмање 15 хиљада струкова. Са друге стране, узгајивач није смео да засади више него што му је дозвољено од стране министра, одговоран је за испоруку сваког струка и сваког листа дувана државном монопољу (нестале струкове мора да

* Брзина којом је припремљен и усвојен закон потврђује да је још пре рата влада урадила нацрт, а везано за поменуте преговоре са Банкферијном.

While in the case of excise duty the tax administration has to deal with a large number of merchants who are only looking for ways to avoid the payment of duties, in the case of a monopoly there is only one merchant, if the monopoly is leased to a private businessmen, or none, if the government has kept the monopoly to itself.

The law prescribed that the government would issue licenses for the production of tobacco, organize public warehouses, set purchase and retail prices, and lease the trade. The system, from the production side, was as follows: interested farmers would file applications in the course of September, indicating how much tobacco they wanted to plant and of which quality. The Finance Minister was obliged to give priority to those who were already growing tobacco, who had no prior convictions, who could prove within three years that they were able to produce tobacco of a better quality and who applied for at least five thousand stems, then to the counties which applied for at least 5 hectares and municipalities which applied for the planting of at least 15,000 plants. A grower was not allowed to plant more than he had been permitted by the Minister, he was responsible for the delivery of each tobacco stem and leaf to the government monopoly (they had to report missing stems to the tobacco guard so that a note could be drawn up) and he had to plant tobacco in regular rows, without combinations with other plants.

The price of tobacco was to be fixed every three years, jointly by the ministers of finance and the national economy, without any reductions, while taking into account the tobacco variety (six in total), production costs, the hitherto price and purchase prices in other countries. The minimum purchase price could not be lower than 1 dinar per kilogram, while the selling price was limited to not more than 24 dinars for domestic and 50 dinars for a kilogram of imported tobacco. The law also set forth a method for

пријави дуванском стражару како би се сачинила забелешка) и мора да сади дуван у правилним редовима, а без мешања са другим биљем.

Цену дувана одређиваће на три године заједно министри финансија и народне привреде, без смањивања, а имајући у виду сорту дувана (шест на броју), трошкове производње, дотадашњу цену и откупну цену у другим земљама. Најнижа откупна цена није смела бити мања од 1 динара по килограму, док је продајна ограничена на највише 24 динара за домаћи и 50 динара по

the sale of processed tobacco: one “big middle man” for each district, with a larger number of “small-scale middle men” in districts, covering each village or each part of a town. The processing was to be performed in state-owned factories.

The envisaged fines for smugglers ranged between 100 and 500 dinars, plus on each smuggled kilogram – 30 for tobacco, 50 for cigarettes and 100 for cigars and snuff.

Most importantly, article 63 of the Law authorized the government to assign its monopoly rights to

Мушћикла
A cigarette holder

килограму за увозни дуван. Законом је предвиђен и начин продаје прерађеног дувана: по један „велики препродавац” за сваки округ, а у окружма већи број „ситних препродаваца”, а у сваком селу или кварту у вароши. Прерада се имала обављати у државним фабрикама.

За кријумчаре су предвиђене казне од 100 до 500 динара, плус од кријумчареног килограма – 30 за дуван, 50 за цигарете и 100 за цигаре и бурмут.

Најважније, чланом 63 закона овлашћена је влада да може своја монополска права уступити приватном предузимачу или неком друштву. Рок закупа је предвиђен на 50 година, с тим да држава има права да после 25 година раскине уговор без накнаде. Закупац се морао обавезати да плаћа на увозни дуван „све сад постојеће царинске таксе”, али не и непосредне порезе, затим да ће „у најкраћем року подићи фабрику за прераду

a private entrepreneur or a company. The lease period was fixed at 50 years, with the right of the state to terminate the agreement after 25 years without any compensation. The lessee had to undertake to pay “all presently existing customs duties” on imported tobacco, but no direct taxes, then to, “in the shortest possible period of time, build a tobacco processing plant and warehouses for storing it, wherever it is necessary”, “to purchase all the tobacco found in the country at the point of his assumption of the right to the monopoly” and to “inform the Minister of Finance, not later than July each year, how much tobacco he would need for the coming year, so that the Minister can issue approvals for the sowing of tobacco on that basis”.⁴⁶

The government never really intended to organize and hold the tobacco monopoly on its own, since that would have been too overwhelming for its administrative capacities and budget abilities at

дувана и магацине за смештај истих, свуда где је потребно”, „да откупи сав дуван што се затече у земљи кад ступи у право уживања монопола” и „да најдаље у месецу јулу саопшти министру финансија колико ће требати дувана за идућу годину, те да према томе министар изда и одобрења за сејање дувана”.⁴⁶

Влада није ни намеравала да сама организује и држи монопол дувана, пошто би то превазишло њене тадашње административне способности и буџетске могућности, већ је намеравала да монопол изнајми једном страном друштву. Чедомиљ Мијатовић је то једном другом приликом изразио рекавши да је боље да држава само учествује у добити и да нема главобоље око постављања чиновника, вођења администрације и читаве гомиле детаљних послова. Навео је и један други разлог који доста говори о нашим политичким наравима: „ја не знам да ли би ми, који би тако били руковођени политичким обзирима и да задовољимо наше пријатеље, могли имати толике добити колико може имати једно друштво које се руководи само трговачким интересом”.⁴⁷ Имао је право – боље је било држати домаће мачке даље од каше – али је проблем био то што ни страна мачка није била добронамерна. И она је покушавала да поједе сву кашу, а на штету српске државе.

16. октобра 1885. године закључен је уговор о закупу дуванског монопола са Народним контоаром и Лендербанком, којима је министар финансија препустио искључиво право прераде, увоза, извоза и продаје дувана и дуванских прерађевина у земљи на 50 година. Није нимало чудно да је монопол препуштен банкама које су Србији дале ратни зајам – био је то везан посао Србије са Лендербанком и Контоаром и наставак већ поменутих преговора од пре рата. Банке су формирале предузеће чији је назив био *Друштво за закуп монопола дувана у Србији*.

that time. Instead, it intended to rent the monopoly to a foreign company. Čedomilj Mijatović expressed that on another occasion by saying that it was better for the state to just have a share in the profit and avoid a headache over the appointment of civil servants, administering the monopoly and a large number of detailed jobs. He also cited another reason which tells a lot about the mindset of politicians: “I do not know whether we, guided by political considerations and a wish to keep our friends happy, could have as much profits as a company which is guided exclusively by commercial interest”.⁴⁷ He was right – it was better to keep local donkeys away from the carrot – but the problem lay in the fact that not even the foreign donkey was well-intended. It, too, was trying to eat all the carrots, to the detriment of the Serbian state.

On 16 October 1885 an agreement was concluded on the lease of the tobacco monopoly with Comptoir National and Länderbank, to which the Finance Minister assigned the exclusive right to process, import, export and sell tobacco and tobacco products in the country for a period of 50 years. It was not at all surprising that the monopoly was ceded to the banks which had granted the war loan to Serbia – it was a package deal between Serbia and Länderbank and Comptoir, and the resumption of the above mentioned negotiations from before the war. The banks set up an enterprise named Company for the Tobacco Monopoly Lease in Serbia.

The contracting parties undertook to draw up a “List of Terms and Conditions” within six months, which would constitute part of the Agreement, governing minimum and maximum prices of unprocessed and processed tobacco. Under the Agreement, for the first five-year period, the lease fee for the tobacco monopoly amounted to 2.25 million a year, for the second five-year period 2.5 million a year and for the third five-year period 2.75 million a year, while for the remaining 35 years the

Уговорне стране су се обавезале да за 6 месеци сачине један „погодбеник”, који ће представљати део уговора, а којим ће се уредити минималне и максималне цене непрерађеног и прерађеног дувана. По уговору, за прво петогодишње закупнина дуванског монопола износила је 2,25 милиона годишње, за друго петогодишње 2,5 милиона годишње, за треће петогодишње 2,75 милиона годишње и за преосталих 35 година 3 милиона динара годишње. Поред тога, уговорено је да влада учествује у чистој добити монопола у првом петогодишту са 15%, у другом 20%, у трећем 25%, у четвртном 30% и за осталих 30 година са 33,3%. Српска влада задржала је право да раскине уговор после 25 година без плаћања штете, док су закупци имали право да раскину уговор само током првих 10 година. Закупац је положио кауцију од 500 хиљада динара.

Претходно је све законе, па и овај о монополу дувана, прегледао велики скупштински одбор на чијем су челу били Пироћанац и Новаковић. Уговором никако нису били задовољни, јер су процењивали да се монопол дувана уступа прејефтино (за 2,25 милиона иако вреди, мислили су, 5-6 милиона годишње), али су схватили да Србији „треба пара по што по то”. Надали су се да ће се касније моћи поправити ситуација, али и уверавали да дукан није лебац и да се без њега може. А ако Србија победи, ко ће правити питање од тога.⁴⁸ И закон је без тешкоћа прошао кроз скупштину.

Нови закон о монополу дувана требало је да ступи на снагу 22. децембра 1885. године, али су рат са Бугарима и натежања са страним закупцима довели до извесног одлагања, па је министар Петровић наредио да се и надаље примењује стари закон „до моје друге наредбе”.⁴⁹

Но, ствар са закупцима још није била готова. Банке повериоци схватили су добро тежину финансијског положаја Србије крајем 1885. године, као и могућности које им то пружа. Директор

amount was 3 million dinars a year. Furthermore, it was agreed that the government's share in the net profits from the monopoly should be 15 percent in the first five-year period, 20 percent in the second, 25 percent in the third, 30 percent in the fourth five-year period and 33.3 percent in the remaining 30 years. The Serbian government reserved the right to terminate the Agreement after 25 years without paying damages, while the lessees were entitled to the termination of the Agreement only in the first 10 years. The lessee paid 500,000 dinars as caution money.

All the laws, including this one on the tobacco monopoly, were first reviewed by a large parliamentary committee chaired by Piroćanac and Novaković. They were not at all satisfied with the Agreement because, according to their assessment, the tobacco monopoly was leased for too little money (for 2.25 million, although it was worth, in their opinion, 5–6 million a year), but they were aware of the fact that Serbia “needed the money at any cost”. They hoped that the situation could be fixed at some later stage, arguing at the same time that tobacco was not bread and that people could do without it. And if Serbia won, who would raise this issue anyway.⁴⁸ And the law was smoothly pushed through the Assembly.

The new law on the tobacco monopoly was scheduled to enter into force on 22 December 1885, but the war with the Bulgarians and wrangling with the foreign lessees caused certain delays, so Minister Petrović issued an order to continue applying the old law “pending my second order”.⁴⁹

However, the matter with the lessees was not settled yet. The creditor banks understood very well the gravity of Serbia's financial position in late 1885, as well as the opportunities it opened for them. Länderbanks' Director Hahn claimed that he did not believe that the French part of the group would accept the realization of the option,

Лендербанке Хан тврдио је да не верује да ће француски део групе прихватити реализацију опције, односно друге половине дела зајма од 25 милиона, јер су услови монопола дувана неповољни за закупце. А представник Лендербанке Рапапор убеђивао је средином децембра српске саговорнике како у тадашњим приликама није лако наћи новац само на основу кредитног угледа Србије и како би требало што пре образовати друштво коме би се уступио српски дувански монопол, што је било почетак уцене. Да би Лендербанка пристала да учествује у српском монополу дувана, предлагао је да се измене и закон и уговор између Лендербанке и српске владе, пошто су постојећи више стратешке него комерцијалне природе. „Следователно, ни зајам цео не може Лендербанка на себе да прими, ако се влада не би обавезала још данас да ће тражити од Скупштине” промену минималне цене дувана од 1 динара за најслабију врсту дувана и ослобођење монополског друштва од „плаћања увозног данка”, тј. регалне таксе.⁵⁰ И делимично је успео, па је монополско друштво ослобођено регала на увозни дуван, али је цена најлошијег дувана остала високих 1 динар по килограму.

Погодбеником од 6. јануара 1886. утврђене су цене „за куповину земаљског дувана” за прве три године, док су продајне цене препуштене закупцу, а у границама одредбе из уговора. Откупне цене утврђене су на 1 до 2–3 дин/кг по шест категорија квалитета. Касније⁵¹ се појавио и дуван испод шесте категорије, тзв. шкарт, који је био или незрео или тешко оштећен и који се откупљивао уколико га је могуће ма и делимично употребити у преради дувана; цена му је утврђивана вештачењем. Ово ће бити, показало се временом, важна категорија дувана у Србији, а свакако је представљала уступак Лендербанци, односно заобилазан начин да се смањи цена најслабијег дувана са 1 динар по килограму. У скупштини су

i.e. the second half of the part of the loan in the amount of 25 million, because the terms of the tobacco monopoly were unfavorable for the lessees. And a Länderbank representative, Mr. Rappapor, was trying to convince his Serbian interlocutors in mid-December that it was not easy in the then circumstances to find money solely on the basis of Serbia's credit rating, and that a company should be established as soon as possible to which the Serbian tobacco monopoly would be assigned, which was the beginning of blackmail. In order for Länderbank to accept to participate in the Serbian tobacco monopoly, he suggested amending both the law and the agreement between Länderbank and the Serbian government, since the existing ones were more of a strategic, than commercial nature. "Consequently, Länderbank cannot assume the obligation to extend the entire loan, unless the government undertakes as early as today to ask the Assembly" to change the minimum tobacco price of 1 dinar for the most inferior kind of tobacco and to exempt the monopoly company from the "payment of the import duty", i.e. the regal fee.⁵⁰ He succeeded in part: the monopoly company was exempted from the payment of the regal fee on imported tobacco, but the price of the lowest quality tobacco remained at the high level of 1 dinar per kilogram.

The List of Terms and Conditions of 6 January 1886 defined the prices for the "purchase of locally-produced tobacco" for the first three years, while the selling prices were left to the lessee, though within the price band specified in a provision of the Agreement. The purchase prices were set at 1 to 2–3 din/kg, divided into six quality categories. Later on,⁵¹ a class of tobacco appeared, which was lower than the sixth category, the so-called discard, which was either unripe or severely damaged and which was purchased provided that it was possible to use in tobacco processing at least

Логоотип Краљевске српске управе дувана
A logotype of the Serbian Royal Tobacco Monopoly

набавне цене нападане од стране радикала као прениске, које ће српске узгајиваче дувана довести до пропасти, а закупце монопола до огромне добити, што је било њихово уобичајено претеривање. Продајне цене дувана утврђене су на 7 до 21 динар по килограму.

Да све није текло глатко сведочи и глас од 15. априла 1886. године да Чедомиљ Мијатовић „ради на раскинућу уговора о монополу дувана“. Сам Мијатовић рекао је касније да је био дужан, као министар, да покуша или да „поправи уговор“ или да „монопол врати у државне руке“. Штавише, он је „предложио друштву да уступи монопол натраг“ и „пре него што се дође до посла“, али друштво није пристало. Очигледно је да српска страна није била превише задовољна уступањем монопола под притиском финансијских потреба за рат са Бугарском и да је одмах гледала како да поправи ствар. Ипак, протокол о пријему монопола потписан је неколико дана касније, 21. априла 1886, а

partially; the price of such tobacco was fixed in expert evaluation. This was going to become an important category of tobacco in Serbia, as it turned out, and it certainly constituted a concession to Länderbank, i.e. an indirect way to reduce the price of the poorest quality tobacco below 1 dinar per kilogram. In the Assembly, the Radicals were attacking the purchase prices as too low, leading to Serbian tobacco growers' ruin, and generating huge profits for the lessees of the monopoly, which was their usual exaggeration. The selling prices of tobacco were set at 7 to 21 dinars per kilogram.

The rumor of 15 April 1886 that Čedomilj Mijatović “was working on the termination of the Agreement on the tobacco monopoly” testifies to the fact that things were not going so smoothly. Mijatović himself said later that it had been his duty as minister either to try and “fix the Agreement” or to “restore the monopoly to the government’s hands.” Moreover, he “suggested to the company to transfer the monopoly back” even “before the actual transactions”, but the company did not agree to that. It was obvious that the Serbian side was not too happy about the transfer of the monopoly under the pressure of financial needs for the war with Bulgaria, and that it immediately started searching for ways to rectify things. Nevertheless, a Protocol on the monopoly takeover was signed a few days later, on 21 April 1886, and the monopoly commenced its operations on 15 July of that same year.⁵² In the meantime, by virtue of a simple ministerial order⁵³ the previous method of operation remained in use – in some districts it was done by the old private lessees (whose contracts had expired on 31 October 1885), and in some, where there were no private lessees (districts of Vranje, Crna Reka, the Drina Valley, Požarevac, Pirot, Užice), by the government itself.

монопол је почео са радом 15. јула исте године.⁵² У међувремену је обичном министровом наредбом⁵³ продужен дотадашњи начин рада – у неким окрузима су то чинили стари приватни закупци (којима је уговор истекао 31. октобра 1885. године), а у неким, у којима није било приватних купаца (врањски, црноречки, подрињски, пожарачки, пиротски, ужички), сама држава.

Откуп дела акција монопола дувана

Мијатовић није одустајао. Од преузимања министарства финансија, он се трудио да поправи ствар. Прво је покушао да нађе неко друго друштво које би, под повољнијим условима за Србију, преузело експлоатацију монопола, али није успео. Затим је, желећи да српска држава сама преузме монопол, предложио закупцима споразуман раскид уговора, али представници монополског друштва нису пристали. Питали су, једноставно, зашто „ваши људи нису купили акције?” и понудили на продају 2.500 акција. Мијатовић је тражио више и погодили су се за 5.000, што је била једна четвртина укупног броја.⁵⁴ Са том четвртином, Србија би примала на почетку 40% чисте добити од монопола, пошто већ по почетном уговору и без својине има право на 15%. У каснијем периоду тај би проценат растао аутоматски, до 58%, пошто њено уговорно, невласничко право расте са 15% на максималних 33,3%. Основна врлина овог плана је то што ће држава Србија стићи до 40 и више процената добити, а да ће се администрацијом и даље бавити неко други, тј. приватна фирма купац. Чедомиљ Мијатовић је и даље био уверења да српска држава нема способности за велике административне подухвате.

Финансијска страна посла била је следећа: друштво је дало зајам српској држави од 250 динара за сваку акцију (цена једне акције била је

Buying Part of Tobacco Monopoly Shares

Mijatović was not giving up. Ever since his appointment as Finance Minister, he was trying to find a remedy. He first tried to find some other company which would take over the exploitation of the monopoly on terms which would be more favorable for Serbia, but he failed. Then, in his wish for the Serbian state to take the monopoly itself, he proposed to the lessees termination of the Agreement on an amicable basis, but representatives of the monopoly company did not accept that. They simply asked why “your people did not buy shares” and offered 2,500 shares for sale. Mijatović asked for more and they reached agreement at 5,000, which was a quarter of the total number.⁵⁴ With that quarter, Serbia would initially receive 40 percent of net profit from the monopoly, since it was already entitled to 15 percent under the original contract, even without a stake in the company. With time, that percentage would automatically grow to 58 percent, since its contractual, non-equity-related right was to rise from 15 percent to the maximum of 33.3 percent. The basic advantage of this plan was the fact that the Serbian state would arrive at 40 or more percent of profit, while the administrative issues would remain somebody else's responsibility, i.e. the responsibility of the private firm which was a lessee. Čedomilj Mijatović was still convinced that the Serbian state did not have capacities for major administrative undertakings.

The financial side of the deal was as follows: the company extended a loan to the Serbian state amounting to 250 dinars for each share (the price of a share was 500 dinars in nominal terms, but it was paid in with only 50 percent), which added up to a total of 1.25 million dinars, with an interest rate of 6 percent a year. The principal was to be repaid in four annual installments, from 1887 to 1890. The collateral for the loan were these same shares of the monopoly company pledged with the creditor banks.

номинално 500 динара, али је уплаћена тек са 50%), што је укупно 1,25 милиона динара а са 6% камате годишње. Предвиђено је да се главница отплаћује у четири годишње рате, од 1887. до 1890. године. Као обезбеђење зајма послужиле су саме акције монополског друштва, које су банке повериоци узели у залог. Међутим, дуг је исплаћен у две једнаке рате – прва из зајма којим су радикали покривали привремене дугове, а друга у време раскида уговора са монополским друштвом и његове дефинитивне исплате од стране српске државе из за то узетог зајма.⁵⁵

Радикал Таушановић предлагао је оштрији курс према закупцима и тражио да држава, због огромне добити закупца, одмах раскине уговор, било на основу неке правне „зачкољице“, било због несагласности уговора са законом, било уз накнаду. Мијатовић је био против насилног раскида уговора и сматрао је да држава мора да поштује уговоре које потпише: „Немојте нам наметати насилан начин, који ће само компромитовати достојанство државе и до велике штете довести“. А логика коју је заступало монополско друштво (купите акције!) била му је блиска, јер, заиста, свако може да откупи акције и постане (су)власник акционарског друштва, па и српска држава“. Ако народ мисли да је овај монопол какав златни рудник, онда, ипак, ово је најбољи почетак да тај златан рудник добијемо у наше руке“. Србија, говорио је, може да настави да купује акције и тако постане већински или потпуни власник.⁵⁶

Мијатовић је био скептичан према оптимистичким проценама добити коју дувански монопол може да донесе: „ми рачунамо да је то сјајан посао и да ће бити велике добити, а ми смо тако рачунали и кад смо мислили да ће трошарина на дуван донети 2–3 милиона“ а „није донела више од 900.000 динара“. Подсетио је на искуства са српском администрацијом, на протекције и

However, the debt was repaid in two equal installments – the first one was paid from the loan out of which the Radicals were covering short-term debts, and the other one at the point when the Agreement with the monopoly company was terminated and the debt was finally repaid by the Serbian state out of a loan taken out for that purpose.⁵⁵

Radical Taušanović proposed to take a harder line on the lessees and requested that the state immediately terminate the Agreement due to huge profits of the lessee, either on the basis of a legal “hitch” or on the basis of nonconformity of the Agreement with the law, or for a consideration. Mijatović was against forcible termination of the Agreement and he thought that the state had to comply with the agreements it signed: “Do not impose on us the forcible method, which will only compromise the dignity of the state and lead to huge damage.” And the logic that the monopoly company was advocating (buy the shares!) was close to him, because, indeed, anybody could buy shares and become a (co)owner of the joint stock company, including the Serbian state. “If the people think that this monopoly is some kind of a goldmine, then, after all, this is the best beginning of bringing this goldmine into our hands”. “Serbia”, as he used to say, “can continue to buy shares and thus become the majority owner or the full owner”.⁵⁶

Mijatović was skeptical about the optimistic estimates of the profit which the tobacco monopoly could yield: “We count on this to be a lucrative deal and that there will be some huge profits, but we also reckoned that tobacco excise duty would bring 2–3 million” while it “did not bring more than 900,000 dinars”. He reminded of the experiences with the Serbian administration, the favoritism and the turning of a blind eye on improper and criminal business dealings, and posed an important question: can the state be as successful in running a company as a privately owned firm which is driven exclusive-

гледање кроз прсте несолидном и криминалном пословању и поставио једно важно питање: може ли држава да једнако успешно води једно предузеће као приватна фирма која је покретана искључиво профитним мотивом? „Ја не бих могао истерати толику добит колику може друштво истерати... мислим да је боље да учествујемо у добити и да немамо главобоље, ни да постављамо чиновнике, ни да водимо администрацију, ни читавау гомилу детаљних послова, но да радимо наше друге послове”.⁵⁷ Мијатовић је био у праву. Уколико већ монопол мора да постоји, приватни је ефикаснији и боље послује него државни. Питање је само коме иде новац – странцима или српској држави.

У народу и јавности било је раширено уверење да је монопол дувана уступљен странцима исувише јефтино и да акционарско друштво које су формирале Лендербанка и Есконтни контоар убира велику добит на рачун Србије. И заиста, монопол је уступљен под притиском рата са Бугарском, да би се добио ратни кредит, и природно је да такви гласови узму маха. Нарочито је опозиција тврдила да су тада, почетком 1886. године, установљене откупне цене сировог дувана крајње неповољне (од 1 до 3, односно 4 динара по килограму) и да ће донети осиромашење породица произвођача и смањење производње дувана, као и да су продајне цене прерађеног дувана претерано високе.

Дискусија у скупштини покренута је 25. јула 1886, дакле ни месец дана од почетка рада монополског друштва. Бивши министар финансија Вукашин Петровић, који је одредио откупне цене заједно са ондашњим министром за народну привреду, тврдио је да цене нису неповољне, да су одређене у сарадњи са полицијским властима а на основу раније постигнутих цена и да су оне више од цена у суседним државама. И био је у праву, јер је, на пример, просечна откупна цена

ly by the motive of profit? “I would not be able to make so much profit as the company can make...I think that it is better to have a share in the profit and not to have any headaches, like employing public servants, or taking care of the paper work, or a whole bunch of detailed tasks. Instead, it is better for us to do our other jobs “.⁵⁷ Mijatović was right. If there has to be a monopoly, a private one is more efficient and operates more successfully than a government monopoly. The question is only who gets the money – the foreigners or the Serbian state.

There was a general perception in the public that the tobacco monopoly was leased cheap to foreigners and that the joint stock company set up by *Länderbank* and *Comptoir d'Escompte* was making huge profits at Serbia's expense. Indeed, the monopoly was leased under the pressure of the war with Bulgaria, to obtain a war loan, so it was only natural for such rumors to go around. The opposition was particularly loud in claiming that the purchase prices of raw tobacco fixed at that time, in early 1886, were extremely unfavorable (ranging from 1 to 3, i.e. 4, dinars per kilogram) and that they would impoverish the families of tobacco producers and cause a drop in tobacco production, as well as that the selling prices of processed tobacco were too high.

The discussion in the Assembly was opened on 25 July 1886, not even a month after the beginning of the operation of the monopoly company. Former Finance Minister Vukašin Petrović who had determined the purchase prices together with the then Minister of National Economy, claimed that the prices were not unfavorable, that they had been fixed in cooperation with the police authorities on the basis of the going prices in the past and that they were higher than the prices in the neighboring countries. And he was right, because, for example, in 1893, under the government monopoly, the average purchase price of a kilogram of tobacco in Serbia was a mere 0.78 dinars, which was far lower than

килограма дувана у Србији износила 1893. године, под државним монополем, само 0,78 динара, што је знатно ниже од Петровићевих цена из 1886. године. Даље, Петровић, који је потписао уговор о закупу монопола, тврдио је да монополско друштво нема више од 1 милиона чисте добити, дотле је трговац Ђорђе Нешић, напредњак, али противник Петровића, тврдио да је добит закупца око 6 милиона и да је бивши министар створио једно „зло“, а радикал Таушановић, иначе бивши дуваница, процењивао је ту добит, много претерујући, на огромних 12 до 14 милиона динара.⁵⁸

Озбиљна примедба била је да је дувански монопол био, противно закону, ослобођен регала за увезени дуван. То је била истина, пошто је напредњачка влада подлегла уцењивачком притиску представника Лендербанке у време пред склапања мира са Бугарима. Овим решењем државна благајна изгубила је више од милион динара годишње, а јефтиним увозом била је погођена производња дувана у Србији, јер се монополском друштву више исплатило да увози страни него да плаћа домаћи дуван. У складу с тим, друштво је од пет хиљада захтева за сађење дувана у 1887. години одобрило само једну половину, а од тражених 114,2 милиона струкова дало дозволу само за 32,8 милиона, односно за производњу од 600 хиљада килограма, и, тако, лишило зараде многе сељаке и крајеве земље. Са друге стране, увоз дувана је повећан на 574,8 хиљада килограма у 1886. години.⁵⁹ Но, смањење откупа у земљи и повећање увоза дувана било је логична последица ипак високих откупних цена у Србији у поређењу са ниским откупним ценама у Аустроугарској.

Министар Мијатовић је, колегијално према Вукашину Петровићу, тврдио да у онаквим ратним приликама ни он сам вероватно не би успео да закључи бољи уговор. Неколико година

Petrović's prices of 1886. Furthermore, Petrović, who signed the Monopoly Lease Agreement, claimed that the monopoly company did not have more than 1 million of net profits. However, merchant Đorđe Nešić, a Progressist but Petrović's rival, claimed that the lessee's profits were around 6 million and that the former minister had created an "evil", while Radical Taušanović, formerly a tobacconist, estimated these profits, vastly exaggerating, at an enormous 12 to 14 million dinars.⁵⁸

A serious objection was that the tobacco monopoly was exempt from the regal fee on imported tobacco, in contravention of the law. That was true, since the Progressist government had succumbed to the blackmailing pressure of Länderbank's representatives on the eve of peace with the Bulgarians. Due to this arrangement, the government coffers were losing more than a million per year, and cheap imports had an adverse impact on tobacco production in Serbia, because it was cheaper for the monopoly company to import foreign tobacco than to pay for the domestic variety. In line with this, the company approved a mere half of the five thousand applications for tobacco planting in 1887. And out of the requested 114.2 million stems, it issued licenses for only 32.8 million, namely for the production of 600,000 kilograms, thus preventing many farmers and parts of the country to earn some income. On the other hand, tobacco imports were increased to 574,800 kilograms in 1886.⁵⁹ A drop in local purchases and a rise in tobacco imports were logical consequences of still high purchase prices in Serbia in comparison with the low purchase prices in Austria-Hungary.

Minister Mijatović, out of loyalty to Vukašin Petrović as a colleague, claimed that in those war circumstances he himself probably would not have been able to negotiate a better deal. Several years later the Serbian state took back the tobacco monopoly from foreigners, so we can take a look at the then

касније српска држава преузела је дувански монопол од странаца, па можемо погледати тадашњу зараду монопола и искористити је да закључимо ову дискусију. Чиста добит дуванског монопола у државној режији била је 2,2 милиона у првој години по преузимању, 1889, да би следећих година постепено расла до 5,5 милиона у 1893. години. На тој се висини задржала закључно са 1898. годином, што је знатно мање од преоптимистичке прогнозе Таушановића, али на нивоу Нешићеве. Међутим, још су два чиниоца битно допринела да добит дуванског монопола у државној режији донесе више него иначе: прво, током времена монополска управа је повећала продајне цене дуванских прерађевина; и друго, цене откупљеног дувана биле су врло ниске свих ових година (кретале су се између 0,69 и 1 динар по килограму),⁶⁰ што је много, много ниже од цена које је одредио Петровић. Дакле, добит државног монопола знатно је увећана по основу нижих откупних и виших продајних цена дувана. Без тога, она би била битно мања и од остварене и од Нешићеве процене, можда на нивоу годишњег закупа монопола (око 2,5 милиона динара) или чак ниже. Све у свему, у праву су били они који су умерено гледали на финансијски потенцијал монопола дувана у Србији (Петровић и Мијатовић). Лендербанка и Контоар нису могли да зараде ни близу онолико колико се то у Србији веровало. А касније повећање добити државног монопола изведено је не захваљујући чину преузимања монопола од странаца, него маказама цена на рачун српских поданика, који су јефтиније продавали и скупље куповали дуван него под странцима.

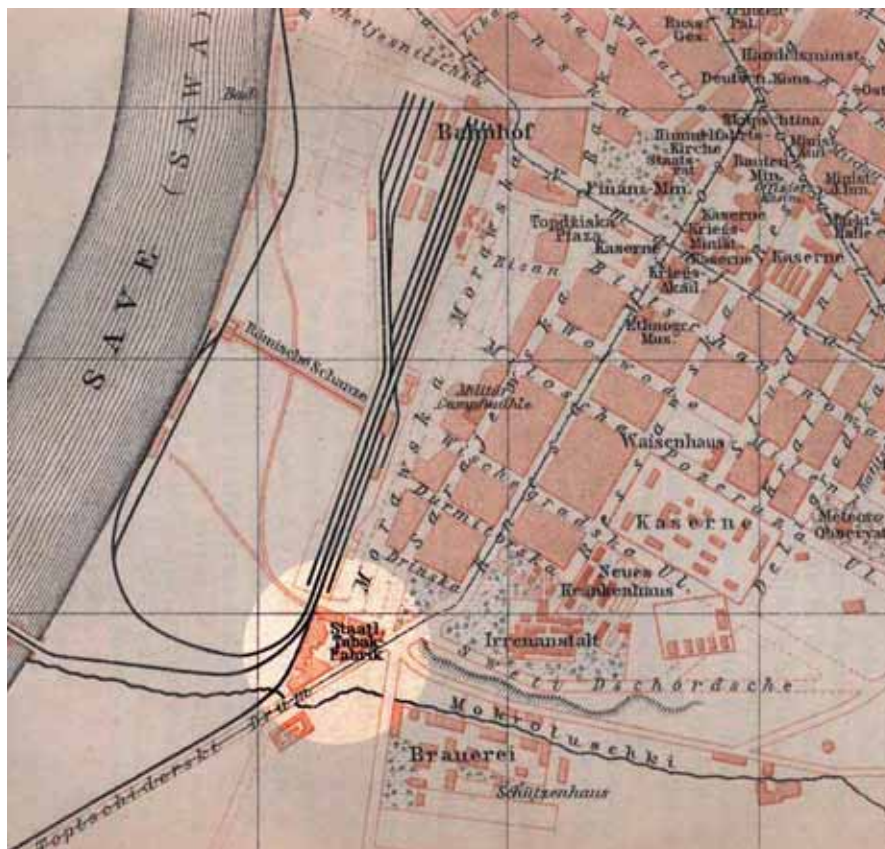
Фабрика дувана

Лендербанка је озбиљно приступила послу са фабрикацијом дувана: одмах је покренула изградњу нове и солидне фабрике у Београду. Али,

profits of the monopoly and use them to close this discussion. Net profits of the tobacco monopoly run by the state were 2.2 million in the first year upon the takeover of the monopoly, 1889, gradually going up in the subsequent years to reach 5.5 million in 1893. It stayed at that level until the end of 1898, which is considerably less than Taušanović's overly optimistic forecast, but at the level of Nešić's. However, there were another two factors significantly contributing to higher profits of the state-run tobacco monopoly: firstly, in time, the Monopoly Directorate increased selling prices of tobacco products; and secondly, the prices of purchased tobacco were very low in all those years (ranging from 0.69 dinars to 1 dinar per kilogram),⁶⁰ which is much, much lower than the prices set by Petrović. Consequently, the profits of the government monopoly were substantially increased on the basis of lower purchase and higher selling prices of tobacco. Without that, they would have been considerably lower than both the actual profits and Nešić's estimate, maybe at the level of the annual fee for the monopoly lease (around 2.5 million dinars) or even less. All in all, those with moderate views about the financial potential of the tobacco monopoly in Serbia (Petrović and Mijatović) were right. Länderbank and Comptoir could not earn nearly as much as people in Serbia believed they were making. And a subsequent rise in the profits of the government monopoly was achieved not because it was taken from the foreigners, but with the help of the price squeeze at the expense of the Serbian subjects, who were selling their tobacco for less and buying it for more than under the foreigners.

Tobacco Factory

Länderbank approached the business of tobacco fabrication seriously: it immediately launched the construction of a new and solid factory in Belgrade. But,

Локација фабрике дувана (мапа из 1905)

The location of the tobacco factory (a 1905 map)

до њеног завршетка требало је негде радити. Прва фабрика дувана привремено је установљена у центру града: смештена је у две дашчаре у Кнез Михајловој улици на месту где је сада зграда САНУ, док се паковање одвијало одмах преко пута, у приземљу зграде на почетку Чика Љубине улице, где се сада налази новија зграда Филозофског факултета. Опрему су сачињавале четири крижачке машине, које су руком покретане, и 90 дуванских авана. Мало касније набављено је још шест ручних крижачких машина. Канцеларије управе налазиле су се на првом спрату зграде у

pending its completion, one had to work somewhere. The first tobacco factory was temporarily set up in the city center: it was placed in two board stalls in Knez Mihajlova Street, on the location of the present building of the Serbian Academy of Sciences and Arts, while the packaging was carried out right across the street, on the first floor of a building at the beginning of Čika Ljubina Street, which is now the location of the newer building of the Faculty of Philosophy. Its equipment comprised four cutting machines, manually propelled, and 90 tobacco mortars. A little later another six manual cutting

Чика Љубиној. Није много времена прошло, а фабрика је, са свим машинама, пресељена из ових просторија у зграду која се налазила лево од улаза у порту старе црквике св. Марка из Таковске улице.

Ипак, већ 1887. године завршена је нова фабрика за прераду дувана код Мостара,* тада на периферији града, а на крају улица Савске (тада Моравске) и Сарајевске и између колосека железничке станице и везе улице Кнеза Милоша са обреновачким друмом (сада Булевар Војводе Мишића). Све машине и радници са Ташмајдана тамо су пресељени, а посебну корист фабрици давао је директан железнички приступ.

Власник плаца на коме је подигнута фабрика био је сам краљ Милан, који је допуњавао приходе од цивилне листе, иначе недовољне за његов трошачијски начин живота, издавањем некретнина. Овај плац Милан је издао компанији која је држала монопол дувана, па му је Лендербанка, учесник у том послу, одједанпут исплатила маја 1887. године око 125 хиљада динара за вишегодишњи закуп, чија је годишња висина изгледа била 5 хиљада динара.**

По пресељењу фабрике на нову локацију, на старој код Маркове цркве установљено је главно складиште дувана управе монопола, што је задуго остало.

Радници београдске фабрике, као и државних дуванских магацина у којима је смештан и ферментисан дуван, регрутовани су делимично међу аванцијама и резачима, како стога што су били квалификовани за овај посао, тако и због тога што су остали без посла. Наиме, успостављање

machines were procured. The management offices were located on the second floor of the building in Čika Ljubina Street. After a short while, the factory was moved together with all the machines from these premises into a building which was situated on the left-hand side of the entrance to the churchyard of the old St. Marco's Church in Takovska Street.

Still, as soon as 1887, the new tobacco processing factory was finished near Mostar,* on the city's perimeter at that time, at the end of Savska (then Moravska) and Sarajevska streets and between the railroad tracks of the Railroad Station and the route connecting Kneza Miloša Street with Obrenovac Road (now Vojvoda Mišić's Boulevard). All the machines and workers from Tašmajdan were moved there, and direct access to the railroad was a special advantage of the factory.

The owner of the lot on which the factory was built was nobody else but King Milan, who topped up his income from the civil list, insufficient for his prodigal lifestyle, by renting real estate. Milan rented this lot to the company holding the tobacco monopoly; in May 1887 Länderbank, a participant in that deal, made a one-off payment to him in the amount of around 125,000 dinars covering the rent for a number of years, with the annual rental fee probably being 5,000 dinars.**

After the factory was moved to its new location, the old one near St. Marco's Church was turned into the main tobacco warehouse of the Monopoly Directorate, and was used for that purpose for a long time.

Workers of the Belgrade factory, as well as of the government tobacco warehouses where tobacco was

* Трг је зван *Код монопола* до I светског рата, до када се ту налазила фабрика. Касније је прозван Мостар, по оближњој кафани.

** М. Пироћанац – *Дневник*, 22.5.1887; постоји и мање поуздана информација да је Милан овом приликом продао плац монополском друштву.

* The name of the square was *At the Monopoly* before World War I, until which time the factory was situated there. Later on, it was renamed into Mostar, after a nearby restaurant.

** М. Piroćanac - *Diary*, 22/5/1887; there is also less reliable information that Milan actually sold the lot to the Monopoly Company on this occasion.

Комплекс фабрике дувана крајем XIX века

The compound of the tobacco factory in the late 19th century

монопола дувана учинило је да цео један занат – аванцијски/дуванцијски – преко ноћи изгуби разлог постојања и да се сви – и предузетници и радници – нађу на улици. Било је то тешко време за ове људе навикле на стари начин живота, па и лепе зараде (посебно аванције): требало је прилагодити се новом времену и за себе наћи нови извор прихода и нови посао. Неки су бар делимично успели, налазећи запослење у фабрици, магацинима и монополској управи, а неки су, опет, променили занат или осиромашили. Остали су само неки као чисти трговци, као малопродавци без производње и извозно-увозне трговине. Радили су за ситан проценат који су примали од великопродаваца, односно монополског друштва.

stored and fermented, were recruited partially from among mortar men and cutters, both because they were qualified for the job and because they were left jobless. Namely, with the establishment of the tobacco monopoly, an entire trade – of mortar men/tobacconists – lost its *raison d'être* overnight and all of them – both entrepreneurs and workers – found themselves in the street. It was a tough time for these people accustomed to the old lifestyle, including decent wages (particularly mortar men): one had to adjust to the new times and find a new source of income and a new job. Some succeeded, at least partially, by finding employment in the factory, warehouses and the Monopoly Directorate, while others changed their trade or were reduced to poverty. Only

Први управник Краљевске српске Управе дувана био је Мориц (Mauric) Опалка, а и њене просторије налазиле су се на првом спрату зграде у Чика Љубиној. Први директор фабрике био је Чех Чап, а затим на дуже Виљем Бадер. Дневна преграда износила је око 2.000 кг крижаног дувана.

Пошто је држава преузела монопол од странаца, Управа монопола пресељена је у палату Лаховари у Кнез Михајлову 40, купљену од Радована Барловца. Директор фабрике и даље је остао инжењер Бадер, као стручан човек у поређењу са домаћим против кандидатима.

Већ 1890. године осећало се да фабрика не задовољава ни по обиму производње, нити по функционалности. Како је сама управа признавала: „Услед тога што продаја дувана с дана на дан све више расте, наша фабрика у садашњем стању нема могућности да на време фабрикује толико дувана колико је за потрошњу потребно. Стога је нужно да се наша фабрика прошири”. Поред тога, „садања фабрикација још није у том степену савршенства да потпуно одговара савременој фабрикацији дувана”, па се предлаже да се изведе „коренита реформа у фабрици”.⁶¹ Очигледно је да приватно монополско друштво није успело да за кратко време закупа монопола изгради и унапреди фабрику до највише мере.

И заиста, држава је кренула да побољша техничку страну рада фабрике, па је поред десет постојећих ручних крижачких машина, набавила и седам моторних крижачких машина типа W. Lieber, које су радиле и после I светског рата. Године 1893. набављене су прве индустријске машине за израду цигарета типа Decoufle из Француске, на тадашњем светском технолошком нивоу. Њихов пројектант, Анатоли Декуфле, делио је славу проналазача аутоматских машина за производњу цигарета са Американцем Џејмсом Бонсаком. Ипак, ове су машине правиле простије цигарете, док су оне финије и даље израђиване ручно.

some of them managed to survive as just traders, as retailers without production and export-import activities. They worked for a small cut they received from wholesalers, i.e. the monopoly company.

The first Director of the Serbian Royal Monopoly Directorate was Mauric Opalka, while its premises were on the second floor of the building in Čika Ljubina Street, too. The first General Manager of the factory was a Czech named Chap, followed by William Bader, who stayed in this position for a longer period. Its daily processing capacity was around 2,000 kilograms of cut tobacco.

After the government had taken over the monopoly from the foreigners, the Monopoly Directorate was moved to the Lahovari Palace in 40 Knez Mihajlova Street, bought from Radovan Barlovac. Engineer Bader remained at the helm of the factory, as a skilled professional, in comparison with his domestic competitors for that post.

As early as 1890, a general feeling was created that the factory was not adequate, both in terms of output volume and functionality. The Directorate itself conceded that: “Due to the fact that tobacco sales are growing on a daily basis, our factory in its present condition has no capacity to fabricate the quantity of tobacco required for consumption in a timely fashion. Therefore, it is absolutely necessary for our factory to expand”. In addition, “the present fabrication has not yet achieved such degree of perfection so as to completely live up to the standards of up-to-date tobacco fabrication,” hence it was proposed to carry out “radical reform in the factory”.⁶¹ Obviously, the private monopoly company did not manage to build and upgrade the factory to the highest possible degree in the short period of the monopoly lease.

And indeed, the government set off to improve the technical aspect of the operation of the factory, so in addition to the existing ten manual cutting machines it also procured seven W.

Производња се одвијала у београдској фабрици до 1914. године, када је пресељена у Ниш, прво у дувански магацин, да тамо остане за стално. Наиме, одмах на почетку I светског рата, још у јулу 1914. године, Управа монопола је започела евакуацију фабрике да би је спасла од дејства тешке аустроугарске артиљерије, укопане на Бежанијској коси. На жалост, подухват није успео. У кратком року пренето је у Ниш седам крижачких машина типа W. Lieber, а све остало – друге машине, пуне магацине дувана (око 2 хиљаде тона) и зграде – аустријска артиљерија сравнила

Lieber motor-driven cutting machines, which were still in operation after World War I. In 1893, the first Decoufle industrial cigarette-making machines were procured from France, at that time state-of-the-art equipment. Their designer, Anatole Decoufle, shared the glory as the inventor of automated cigarette-making machines with James Bonsack of the U.S. However, these machines were making lower-quality cigarettes, while the finer ones were still manually produced.

The production had been carried out in the Belgrade factory until 1914, when it was moved to

Рушевине фабрике дувана 1914. године

The debris of the tobacco factory in 1914

је са земљом и претворила у згариште. А пред рат, 1913. године, производња је била: 783,4 тоне крижаног дувана, 113,7 милиона цигарета и 2,8 тона бурмута. Машински парк чинило је 10 ручних машина за крижање, 7 моторних машина за крижање типа W. Lieber, 6 машина за израду цигарета и 16 машина за паковање паклица.⁶² Додуше, и пре I светског рата било је планова, па и одлука владе о пресељењу фабрике у Ниш ради повећања капацитета и модернизације, али су балкански ратови омели намере.

Фабрика шибица⁶³

После неуспешног покушаја Јована Венчанца из 1869. године и следећих година да направи фабрику шибица на Теразијама, прилику да покуша добио је Морис Томас, индустријалац из Брисела. 1887. године добио је олакшице из Закона о потпомагању домаће индустрије, тј. уступљено му је земљиште и дато право на бесплатну сечу државних шума. Земљиште се налазило изнад Топчидерског пута у Београду, а после одређеног натезања акционарском друштву дато је право на сечу врба и топола на речним адама (Циганлији, шабачкој и дринским острвима). За дневну производњу фабрици су требала четири дрвета од 40-60 цм у пречнику.

Градња фабричке зграде започета је 1888, а завршена 1890. године. Фабрици је било дозвољено да производи само тзв. шведске шибице, оне које не садрже сумпор и фосфор и стога нису штетне за људе.

Фирма се одмах суочила са тржишним недаћама. Иако је министар народне привреде препоручио свим државним надлештвима да се служе само домаћим шибицама, иако су све продавнице дувана морале да на видном месту истакну натписе о продаји ових шибица, ипак је тржиштем доминирала аутријска шибица. Томе су узрок били и

Niš, first into a tobacco warehouse, only to remain there permanently. Namely, at the very beginning of World War I, already in July 1914, the Monopoly Directorate began the evacuation of the factory in order to save it from the fire of Austro-Hungarian heavy artillery, entrenched across the Sava River. Unfortunately, the attempt was unsuccessful. Very quickly, seven W. Lieber cutting machines were transported to Niš, but everything else – other machines, warehouses full of tobacco (some 2,000 tonnes) and buildings – were razed to the ground by the Austrian artillery and turned into ashes. Just before the war, in 1913, the production had been: 783.4 tonnes of cut tobacco, 113.7 million cigarettes and 2.8 tonnes of snuff. The machine pool had comprised 10 manual cutting machines, 7 W. Lieber motor-driven cutting machines, 6 cigarette-making machines and 16 machines for packaging cigarette packs.⁶² Admittedly, even before World War I there had been plans, even a government decision, to move the factory to Niš with a view to increasing its capacity and streamlining it, but the Balkan Wars thwarted those intentions.

Match Factory⁶³

After Jovan Venčanac's unsuccessful attempt to build a match factory in Terazije Street in 1869 and the following years, a chance for that was given to Morris Thomas, an industrialist from Brussels. In 1887, he was given incentives provided for by the Law on Support to Domestic Industry: he was granted land and the right to cut state owned woods free of charge. The land was located off Topčider Road in Belgrade, and after some wrangling, a joint stock company was granted the right to cut willows and poplars on the river islets (Ciganlija, the Šabac Islet and islets on the Drina). For daily output, the factory needed four trees of 40–60 cm in diameter.

Фабрика шибица

Match works

недовољан капацитет домаће фабрике, и навика грађана да се користе аустријским шибицама, и неумешност руководства фабрике, праћена сукобима међу акционарима. Поред тога, фабрика је уредно плаћала регалне таксе и трошарине, чега су биле поштеђене увозне, а прокријумчарене шибице. Услед мале продаје и производње, финансијска позиција фабрике била је неповољна.

Побољшање стања настаје 1893. године, када се установљава монопол шибица којим је предвиђено да држава поседује искључиво право на њихову производњу и продају. Прилагођавајући се новом стању, наредбом министра финансија је фабрици дозвољен даљи рад априла 1895. године, али под контролом и за рачун Управе државних монопола. За фабрику шибица је ово решење било повољно, јер се предузеће налазило у расулу, а и рок повластице је био на измаку. Побољшање настаје када је држава 1898. године раскинула уговор са Фиртом о испоруци шибица. На крају је, 1901. године, држава и откупила фабрику за 350 хиљада динара и битно је унапредила.

The construction of the factory building started in 1888 and was completed in 1890. The factory was allowed to make only the so-called Swedish matches, those that do not contain sulfur and phosphorus and therefore are not harmful to people.

The firm immediately encountered problems on the market. Despite the fact that the Minister of the National Economy had recommended to all government bodies to use exclusively locally produced matches, and despite the fact that all the tobacconist shops had to put notifications in visible places about the sale of these matches, the market was still dominated by Austrian matches. The reasons for that were: the insufficient capacity of the domestic factory and the people's habit of using Austrian matches, as well as the lack of skills on the part of the factory management, coupled with conflicts among shareholders. Furthermore, the factory was paying all regal fees and excise duties, of which foreign, though smuggled, matches were spared. Due to low sales and output, the financial position of the factory was unfavorable.

Кријумчарење

Од почетка рада монопола дувана ствари нису ишле како су закон о монополу дувана и уговор између закупца и српске владе предвиђали. Основни проблеми, као што се могло очекивати, били су кријумчарење дувана из суседних земаља и узгајање дувана без дозволе. Тако се управа дуванског друштва жалила: „пријављени су многи случајеви кријумчарства из свију крајева земље”; на пример, турски дуван се кријумчари у врањски и прокупачки округ, па чак стиже до Крушевца и Чачка, бугарски у Пирот и Зајечар, а у крајински округ стиже дуван са Ада-Кале. Затим, у многим

The situation improved in 1893, when the match monopoly was established, under which the government was the exclusive holder of the right to their manufacture and sale. In the process of adaptation to the new circumstances, on the strength of an order by the Minister of Finance the factory was allowed to continue operation in April 1895, but under the control and for the account of the Government Monopoly Directorate. For the match factory, this solution was favorable, because the company was in a shambles, and the period of the incentive was about to expire. The improvement took place when the state in 1898 terminated the

Турски и српски цариник (Феликс Каниц)

A Turkish and a Serbian customs officer (Felix Kanitz)

средионама, као у колубарском срезу и смедеревском округу (Крњево, Лозовик, Селевац, Велика Плана итд) је „нађено много дуванских садова, мада за те крајеве није издата ниједна дозвола за сађење дувана”. Монополско друштво је конфисковало доста дувана, али није било задовољно резултатима.

Управа се жалила и на локалну српску власт, налазећи да ова не сарађује на прави начин – нити хвата кријумчаре, нити оне које ухвати преда надлежним органима, нити покреће судски поступак, нити их кажњава како закон налаже, нити предаје конфисковани дуван монополском друштву, нити даје награде потказивачима, нити уплаћује део казне монополском друштву, нити обавештава монополско друштво о поступку и казнама. До сада „управа дувана није нигда у стању била да што докучи о току истраге и донесеној пресуди некога који се огрешио о закон”. Пошто је у питању „велика злоупотреба”, Управа је молила министра финансија Чедомиља Мијатовића да се „већа пажња” поклони кријумчарењу, да се предузимају законом одређене мере против прекршитеља и да власт „већма иде на руку нашим надзорним органима, којима ћемо дати налог да пониште недозвољене садове и узапте већ побрани род”.⁶⁴

Ни министар Мијатовић није седео скрштених руку, него је слао строге расписе окружним и другим властима, упозоравајући их „да се преступи против закона о монополу дувана умножавају и да се дуван на многим местима противзаконито производи, са стране кријумчарски увози и у земљи распродаје”. Апеловао је на њихову патриотску свест када их је подсећао да и српска држава учествује у добити од монопола са 40%, али и да је „наша дужност” да „настојавамо да се тачно и савесно испуњавају закон и уговор о монополу дувана”. Уз то је препоручио оштре мере против прекршилаца и сарадњу са органима монополског друштва.⁶⁵

contract with Firth on match deliveries. Eventually, in 1901, the state purchased the factory for 350,000 dinars and seriously upgraded it.

Smuggling

From the beginning of the operation of the tobacco monopoly, things were not evolving as envisaged under the Tobacco Monopoly Law and the Agreement between the lessee and the Serbian government. The main problems were, as was to be expected, the smuggling of tobacco from neighboring countries and unauthorized tobacco growing. Thus, the management of the tobacco company complained: “Many cases of smuggling were reported in all parts of the country”; for example, Turkish tobacco was smuggled into the districts of Vranje and Prokuplje, reaching as far as Kruševac and Čačak, Bulgarian tobacco into Pirot and Zaječar, while the tobacco that went to the Timočka Krajina district was coming from Ada Kale. Then, in many regions, such as in Kolubara County and Smederevo District (Krnjevo, Lozovik, Selevac, Velika Plana, etc.) “many tobacco plantations were found, although not a single license for planting tobacco was issued for these regions”. The monopoly company seized a lot of tobacco, but they were not satisfied with the results.

The management also complained about the local Serbian authorities, being of the opinion that they did not cooperate in the proper manner – they were neither catching smugglers, nor turning those who had been caught over to the competent authorities, nor initiating judicial proceedings, nor punishing them as prescribed by the law, nor handing over the seized tobacco to the monopoly company, nor rewarding informers, nor transferring part of fines to the monopoly company, nor informing the monopoly company about the proceedings and fines. So far, “the tobacco company management has never been able to figure out anything regarding

Са друге стране, на жалбе Управе одговарао је својим оптужбама, тврдећи да „са свих страна” стижу жалбе на квалитет монополског дувана, чију су штетност за здравље установиле и стручне комисије, као и да се органи монополског друштва потцењивачки односе према српским државним органима, што неће бити толерисано. Уколико монополско друштво не промени понашање, говорио је Мијатовић, мораћу да „несносном стању... крај учиним”, наговештавајући тако раскид уговора. Нешто касније, Мијатовић је наступио сасвим директно. У спору око наименовања дуванских надзорника и стражара, рекао је да ће, уколико Управа не изда плате свима које је он наименовао, „сматрати да она гази закон и уговор и да ћемо на основу закона наредити: да се обустави сва радња управина”.⁶⁶ Показује се да ни Мијатовић није био блага и мека природа, како је остао запамћен у нашој историографији, већ да је умео да буде чврст и непопустљив када је то сматрао нужним.

У години успостављања монопола дувана, тј. у 1886. години, дуван је сађен у 12 округа, а по старим навикама, тј. и са дозволом и без ње. Министар финансија Мијатовић попустио је народу: пред лавином случајева производње без дозволе поклекао је и занемарио законске одредбе о казнама. Како је сам рекао: „ја имам извешћа да је и преко тога у многим местима посејан и одгајен дуван без дозволе”. Иако је то јасно огрешење о закон, рече, све је то учињено у првој години важења монополског закона, па он верује „да се може узети да је то учињено више у незнању ствари него у злој намери да се кријумчари”. Да произвођачи не би страдали од руке закона, он је, „по споразуму са управом дувана”, решио да се неуким произвођачима накнадно разделе одобрења за сађење када поднесу захтеве.⁶⁷ Вероватно је министар био у праву и вероватно је да су сељаци били неуким те прве године рада монопола, али се

the progress of investigations and judgments rendered against persons who breached the law.” Since that was “major abuse”, the Directorate kindly asked Finance Minister Čedomilj Mijatović to ensure that “more attention” is paid to smuggling, that measures against perpetrators as provided for by the law are taken and that the authorities “are more helpful to our supervisory bodies, which will be issued orders to destroy unauthorized plantations and seize already harvested crops”.⁶⁴

Minister Mijatović did not sit on his hands either; he kept sending sharply worded circulars to district and other authorities, warning them that “violations of the law on the tobacco monopoly were on the rise and that tobacco was illegally produced in many places, smuggled from abroad and sold all over the country.” He appealed to their patriotic awareness when he reminded them that the Serbian state, too, had a cut in the monopoly profits of 40 percent, as well as that it was “our duty” to “endeavor to ensure exact and conscientious enforcement of the law and the Agreement on the tobacco monopoly.” Furthermore, he recommended tough measures against offenders and cooperation with the bodies of the monopoly company.⁶⁵

In parallel with that, he refuted the complaints of the Directorate with counter-accusations that complaints about the quality of the monopoly tobacco, whose harmfulness to human health was established even by expert commissions, “were coming from everywhere”, as well as that the bodies of the monopoly company had a disparaging attitude toward the Serbian authorities, which would not be tolerated. If the monopoly company did not change its behavior, said Mijatović, “I will have put an end... to this unbearable situation”, thus hinting at the termination of the Agreement. Some time later, Mijatović was totally direct. In a dispute over the appointment of tobacco supervisors and guards, he said that if the Directorate failed to pay wages to

На чл. 4. записи и документу притоку на пријем и издање државног архивског материјала, као и на издање и враћање: нису на 20 страна постоје.

На овим пријемима нису на враћање: нису на 20, нису на издање.

ПРИЈАВА

за сејање дувана по налогу о монопољу дувана у 188 год.

Име и презиме пријављених: *Борислав Ручић*
интер. пр. Ј. Јанг

Место одаката је: *у Ласној*

Место, где му је заманиште: *невероватно савршен и диван*
човјек

Колико му је земљиште у хектарима: 5 хектара

Количество стручних лова да изјаси: *200,000 стручја*

Какое дуновение мысли да произведи: *Перзикан Куз-Медет*

За платот или домаћу прераду: *За домаћу прераду*

Imjibauru odno je oko 1800. let. 29.500 indijana
a jedan je uhapšen ranjati.

Прилазику се објасни, ако му се оно право дозволи, да ће се тачно придр-
жавати наређења чл. 5 и 8. закона о монополу дузина.

October 25 - 1892
 S. Barry

Пријавише,

Depot of the War
Army

Пријава за садњу дувана из 1887.
An application for tobacco planting of 1887

током следећих година показало да су они некако и даље неуки и да доста вешто раде у своју корист, а на штету монопола. А Мијатовићева попустљивост само их је подстакла да се и наредне године праве неуки и да засеју далеко више дувана него што је дозвољено.

За 1887. годину монополско друштво предложило је садњу у само 6 округа, наводећи да су у тим окрузима бољи природни услови за гајење дувана и да је њима згодније, због контроле, да производња буде концентрисана на мањем броју места. За обим производње предложено је 6 хиљада метричких центи. Сељаци су пријавили намеру да засаде 114,2 милиона струкова дувана, а монополска управа им је одобрила само 32,8 милиона. Но, засејано је много више. Знатан део кривице за тешкоће монополског друштва са превеликом производњом у 1887. години свакако лежи на самом друштву, јер је врло касно, тек у марту 1887. године, завршило спискове произвођача којима би требало одобрити сађење и послао их министарству финансија ради дистрибуције дозвола сељацима (18. март 1887).⁶⁸ Сељаци, међу којима су знатан део чинили они који су и раније, под слободним режимом, сејали дуван, нису знали шта да раде у условима неизвесности – да ли да саде или не. Већина их је ризиковала и посадила, верујући да ће се некако извући од казне. Свакако, међу њима је било доста и оних који раније нису садили дуван, али су у монополу видели шансу да зараде на лепим ценама и сигурном пласману.

Почетком те, 1887. године министар Мијатовић је, осећајући да се проблем понавља, покушао претњама: подсетивши да су казне по закону о дуванском монополу „строге” и рекавши да је пријављено знатно више струкова него што је одобрено према потребама, министар је громко изнео да „нико не сме да расади више него што му је одобрено”, као и да прекршиоце чекају

all those who had been appointed by him, he would “consider them to be in violation of the law and the Agreement and we would order on the strength of the law to suspend all the activities of the Directorate”.⁶⁶ This also shows that Mijatović had no mild and soft nature, as he is remembered in historiography, but that he knew how to be tough and adamant when he considered it necessary.

In the year the tobacco monopoly was established, that is in 1886, tobacco was planted in 12 districts, in line with the old habits, i.e. both with and without licenses. Finance Minister Mijatović made a concession to the people: faced with an avalanche of cases involving unauthorized production he gave in and ignored the penal provisions of the law. As he himself said: “I have reports that on top of that in many places tobacco was sown and grown without a license”. Although it was a clear violation of the law, he continued, all that had been done in the first year of the implementation of the tobacco monopoly law, so he believed that “one could assume that it was done more out of ignorance, than with evil intentions to smuggle”. In order for the producers not to be hit by the arm of the law, he decided “pursuant to the Agreement with the tobacco Directorate” to subsequently distribute licenses for planting to uninformed producers, when they file applications.⁶⁷ The Minister was probably right and it is very likely that farmers had been uninformed in that first year of the operation of the monopoly, but in the course of the following years it turned out that they somehow remained uninformed and that they were quite skillfully working for their benefit and to the detriment of the monopoly. And Mijatović’s forbearance just inspired them to pretend to be uninformed in the following year as well, and to plant immensely more tobacco than was approved.

For 1887, the monopoly company proposed planting in only 6 districts, stating that in those districts natural conditions for growing tobacco

казне од један динар за сваки струк дувана који је вишак и њихово чупање о трошку произвођача.⁶⁹ И није успео, јер је засађено знатно више него што је одобрено. Половином године промењена је влада и радикал Миша Вујић преузео је министарство финансија.

Још августа 1887. године Вујић је, после жалбе монополског друштва да локални органи не дозвољавају њиховим органима уништавање недозвољених садова (а према закону), дозволио завршетак узгајања дувана свима онима који су га већ засадили преко хиљаду струкова иако нису имали дозволу, али с тим да монополска управа нема обавезу откупа илегалног дувана и уз обавезу произвођача да дуван извезу у року од две године. Образложио је такву одлуку тиме што је „људима јављено да не могу гајити дуван тек пошто су они дуван расадили”,* правдајући се њиховим недовољним познавањем закона с обзиром да је то била тек прва година важења монополског закона.⁷⁰ Имао је на уму велику штету коју би српска пољопривреда претрпела уколико би се тај засад уништио, али и углед радикала на селу. Са становишта монополског друштва, оваква одлука министра била је свакако штетна. Јер, и поред формалне обавезе да сељаци сав вишак дувана извезу у иностранство, било је сигурно да ће добар део ипак завршити у домаћој потрошњи (ко ће контролисати извоз?) и на тај начин умањити легалну продају. А сељаци су, и онако анархични, схватили да тај монопол и није баш много страшан и да држава неће или не сме да их кажњава због прекршаја.

Ради повећања извесности за произвођаче, па и ради њиховог уверавања да ће цене бити умерене како би се смањио њихов интерес, одлучено је да се објаве откупне цене за 1888, 1889. и 1890. годину, као у следећој табели.⁷¹

* Природно би било да сељаци почну да расађују дуван **тек** пошто за то добију дозволу!

were better and that it was more convenient, for purposes of control, to have production concentrated in a smaller number of places. In terms of output volume, the proposal was for 6,000 metric quintals. Farmers reported their intention to plant 114.2 million plants of tobacco, but the Monopoly Directorate authorized the planting of only 32.8 million. Nevertheless, much more was planted. A fair share of the blame for the monopoly company's difficulties with overproduction in 1887 certainly rests with the company itself, because they finished the lists of producers who should be allowed to plant and sent them to the Ministry of Finance for the purpose of license distribution to farmers with great delay, i.e. as late as March 1887 (18 March 1887).⁶⁸ Farmers, among whom a good many had been sowing tobacco even before under the free regime, did not know what to do during the period of uncertainty – to plant or not. Most of them took the risk and planted tobacco, believing that they would somehow find a way to escape fines. Of course, among them there was a fair number of those who had not sown tobacco before, but they saw a chance in the monopoly to make money on good prices and certain sales.

At the beginning of that year, 1887, Minister Mijatović, sensing that the problem was about to repeat itself, tried with threats: after recalling that the fines under the tobacco monopoly law were “stringent” and indicating that considerably more plants had been reported than approved based on the needs, the Minister resolutely said that “no one was allowed to plant more than he was approved”, as well as that offenders were facing fines amounting to one dinar for each unauthorized tobacco plant plus the covering of the costs of their uprooting.⁶⁹ However, he failed, because much more was planted than had been authorized. In the middle of the year, the government was changed and Radical Miša Vujić took over the Ministry of Finance.

Откупне цене дувана

Purchase Prices of Tobacco

I класа <i>I class</i>	2–3 2–3	динара <i>dinars</i>
II класа <i>II class</i>	1,4 1.4	динара <i>dinars</i>
III класа <i>III class</i>	1,3 1.3	динара <i>dinars</i>
IV класа <i>IV class</i>	1,2 1.2	динара <i>dinars</i>
V класа <i>V class</i>	1,1 1.1	динара <i>dinars</i>
VI класа <i>VI class</i>	1 1	динара <i>dinar</i>

За 1888. годину пријављено је чак 320,8 милиона струкова, што је израз огромног интересовања српског сељака за биљку која је за велику већину њих била нова, али и њиховог погрешног уверења да је 1 дин/кг заиста најнижа откупна цена. Да је тај број одобрен ове и следећих година, Србија би постала дуванска велесица, као Македонија или Грчка. Међутим, приватни купац монопола свакако није размишљао о извозу и дугорочном развоју производње дувана у Србији, већ је тражио максимум профита у уговореним оквирима, што је касније радила и држава. Стога је одобрено сађење тек сваког четвртог пријављеног струка, тј. 84,5 милиона, док је са дозволама заиста засађено 71,9 милиона струкова,⁷² што су ипак велике бројке. Занимљива је ова разлика: знатно је мање засађено него што је дозвољено. Као да су неки сељаци који су добили дозволу сађења на крају одустали. Ипак, вероватније је да су одустали од сађења малих дозвољених количина и у целини се пребацили на веће илегално узгајање, а како им дувански надзорници не би често залазили у кућу ради редовне контроле.

Ослањајући се на добронамерност државе из 1887. године, многи сељаци су и у 1888. години

As early as August 1887, after a complaint from the monopoly company that the local authorities were not permitting their bodies to destroy unauthorized plantations (pursuant to the Law), Vujić allowed all those who had already planted more than a thousand tobacco plants to finish the growing cycle despite the fact that they did not have licenses, but without an obligation on the part of the Monopoly Directorate to purchase the illegal tobacco and with an obligation on the part of the producers to export their tobacco within two years. He explained such decision by the fact that “people were informed that they were not allowed to grow tobacco only after they had planted tobacco”,* citing their lack of information about the law as justification for that, since it was only the first year of the application of the monopoly law.⁷⁰ He took into account not only the great damage that Serbian agriculture would sustain if these plantations were destroyed, but also the reputation of the Radicals in the rural areas. From the standpoint of the monopoly company, such a decision from the Minister was certainly detrimental because, despite the formal obligation of farmers to export all excess tobacco, it was clear that a good portion of it would nevertheless end up in domestic consumption (who was going to control exports?), thus reducing legal sales. And farmers, anarchical as they were, understood that the monopoly was not all that frightful and that the state did not want, or dare, to punish them for their offenses.

In order to increase the certainty for producers, and in order to provide assurances that the prices would be moderate so as to curb their interest, a decision was taken to announce purchase prices for 1888, 1889 and 1890, as in the previous table.⁷¹

* It would be only natural for farmers to start planting tobacco **after** they were issued with a relevant license!

засејали дуван без икаквих дозвола, непосредно повредивши закон. Да би пресекла такву праксу, односно да би очигледним примером одбила сељаке од гајења дувана без дозволе, нова, конзервативна влада Николе Христића казнила је све прекршиоце по параграфу за кријумчаре, почупала им засаде и осудила на велике новчане казне. Те је казне требало да током 1889. године наплате нова, радикалска влада и њен министар финансија Михаило Вујић. Но, Вујић је решио да заустави руку закона и отписао је прекршиоцима, којих је био велики број, новчане казне, позивајући се на озбиљну опасност да огроман број породица буде потпуно упропашћен егзекутивним наплатама и правдавајући сељаке закашњењем које је монополско друштво начинило правећи распоред производње. Дакле, произвођачи „невино су се огрешили о закон“, а једна их је казна већ стигла – дуван им је почупан још 1888. године. Легална производња је ове године достигла 1.152.207 килограма, колико је изнео откуп дувана.⁷³

Оптужба против Вукашина Петровића

Вукашин Петровић није имао среће као министар – више пута био је оптуживан за разна наводна недела. Ниједном није оптужен за користољубље, али ни оптужбе нису биле лаке. Прву од њих водио је један скупштински одбор против Петровића ујесен 1886. године. За Петровића ту нема дилеме – он сматра да је потекла из његовог супарништва са Мијатовићем. „Примивши 23. марта министарство финансија од мене, Чеда је неуморно трудио се да нађе ма какву закачку у моме раду“, из чега је, уз помоћ Мијатовићевих пријатеља Ђорђа Нешића и Аврама Озеровића, проистекло скупштинско ислеђење. Последња двојица, иначе велики трговци, наводно су Петровићу замерили што им није, као министар, дозволио да незаконито увезу неколико хиљада

For 1888, applications were submitted for as many as 320.8 million plants, which was an expression of huge interest for the Serbian farmer in a plant which was new to a vast majority of them, as well as of their mistaken belief that 1 din/kg was really the lowest purchase price. Had that number been approved in that and subsequent years, Serbia would have become a tobacco superpower, like Macedonia or Greece. However, the private lessee of the monopoly certainly did not think about exports and long-term development prospects of tobacco production in Serbia, but tried to maximize its profit within the agreed framework, which was later on done by the government as well. Therefore, the licenses were issued only for one in four requested plants, i.e. 84.5 million, while the number of plants actually planted with licenses was 71.9 million.⁷² This difference arouses interest: considerably less was planted than approved, as if some farmers who had been granted licenses gave up on the planting in the end. Yet, it is more likely that they gave up on planting small approved quantities and switched entirely to illegal growing of larger quantities, in order to avoid frequent visits of tobacco supervisors to their houses for scheduled controls.

Counting on the benevolent disposition of the state demonstrated in 1887, many farmers sowed tobacco without any licenses in 1888 as well, in direct violation of the law. In order to put an end to such practice, i.e. to dissuade farmers from unauthorized tobacco growing by means of an obvious example, the new Conservative government led by Nikola Hristić, punished all the offenders under the provision applicable to smugglers, uprooted their plantations and imposed huge fines. These fines should have been collected in the course of 1889 by the new Radical government and its Finance Minister Mihailo Vujić. However, Vujić decided to stop the arm of the law and he wrote off fines to the offenders, a fairly large number of them, citing as a

Вукашин Петровић
Vukašin Petrović

тона соли мимо монопола и тако лепо зараде, па су се сада светили.⁷⁴

Велики скупштински одбор за испитивање стања државних финансија ставио је у свом извештају озбиљне замерке на његов рад у време док је био министар финансија. Када би оне биле доказане, Петровић би, како је сам рекао, „куршум у чело себи дао”.⁷⁵ Две су основне тачке оптужбе биле, прво, лоше коришћење ратног,

reason the serious danger that a huge number of families could be totally ruined by enforced collections of fines and justifying farmers by the delays caused by the monopoly company in preparing a production schedule. Consequently, producers “innocently ran afoul of the law”, and one punishment had already befallen them – their tobacco was uprooted back in 1888. Legal production in that year reached 1,152,207 kilograms, which was the amount of the purchased tobacco.⁷³

Accusations against Vukašin Petrović

Vukašin Petrović was not very fortunate as a minister – he was accused of various alleged wrongdoings on several occasions. Although he was never accused of self-seeking, the accusations were not light. The first of them was made by a parliamentary committee against Petrović in the autumn of 1886. For Petrović, there was no dilemma about it – he thought it had arisen from his rivalry with Mijatović. “After taking over the Finance Ministry from me on 23 March, Čeda relentlessly endeavored to find any slippage whatsoever in my work”, which resulted, with the help of Mijatović’s friends Đorđe Nešić and Avram Ozerović, in parliamentary scrutiny. The latter two, who were big merchants, allegedly bore Petrović a grudge for not allowing them, during his ministership, to unlawfully import several thousand tonnes of salt and thus make good money, circumventing the monopoly; that was their retaliation.⁷⁴

A large parliamentary committee for investigating the state of public finances made some serious objections to his work as Finance Minister in their report. In Petrović’s words, if these allegations had been proven he “would have put a bullet through his head”.⁷⁵ There were two main objections, of which the first one was related to the misuse of the war (tobacco) loan, and the second to the mismanagement of the tobacco monopoly.

дуванског зајма и, друго, лоше управљање дуванским монополом.

Код прве тачке оптужнице Петровић се лако оправдао, јер је одбор изгрешио у елементарним цифрама и логици.

Други део извештаја теретио је Петровића за лоше потезе са монополом дувана, чија је предаја у закуп монополском друштву, које је било у власништву Лендербанке и Есконтног контоара, била основа за закључење зајма. И овде су прво изнесене замерке формалне природе – како је Петровић кршио закон, али је он лако показао да то није тачно. Затим су Нешић и Озеровић опет прешли на другу линију напада и тврдили да је Петровић склопио лош уговор са закупцем и да је испословао лош закон о монополу дувана, а на штету земаљских интереса.

Елем, замерено му је да је откупна цена дувана произведеног у Србији, коју је утврдио заједно са министром народне привреде, прениска и да ће довести до смањења производње и осиромашења многих крајева Србије у којима се гаји дукан. Тадашња монополска откупна цена дувана кретала се између 1 динар за килограм најлошијег и 3 динара за килограм најбољег домаћег дувана. Противници су тврдили да се последњих година дукан био скупљи, да је цена ишла и до 4–5 динара за најбољи дукан. „Под заштитом дуканског закона од последњих година, под заштитом скупог регала за страни дукан“, рекао је Озеровић, „наша је сопствена производња дувана у току последњих 3–4 године увелико порасла“, а ова ниска цена ће угрозити та достигнућа.

Петровић им је одговорио да је, у складу са законом, при одређивању цена имао у виду домаће цене (добрио их је од полиције из унутрашњости), трошкове производње и цене у суседним земљама. Тако су откупне цене дувана у Аустроугарској 16, 24 и 32 крајцаре по килограму, што је само 40, 60 и 78 пара, значи неколико пута

With respect to the first objection, Petrović had an easy job defending himself because the committee made mistakes in the basic figures and logic.

The second part of the report charged Petrović with mishandling the tobacco monopoly, whose lease to the monopoly company, owned by Länderbank and Comptoir d'Escompte, was the basis for the conclusion of the loan agreement. In this case, too, objections of a formal nature were made first, that Petrović violated the law, but he easily proved that it was not true. Then Nešić and Ozerović again moved to the second line of attack and claimed that Petrović had entered into an unfavorable agreement with the lessee and that he had pushed through a bad law on the tobacco monopoly, at the expense of the national interests.

To be precise, the objection against him was that the purchase price of the tobacco produced in Serbia, which he had set together with the Minister of the National Economy, was too low and that it was bound to result in reduced production and impoverishment of many regions in Serbia where tobacco was grown. The then monopoly purchase price of tobacco ranged between 1 dinar for a kilogram of the poorest quality domestic tobacco and 3 dinars for a kilogram of the best domestic tobacco. The opponents claimed that in the recent years tobacco was more expensive, that the price went as high as 4–5 dinars for the best quality tobacco. “Under the protection of the tobacco law since recent years, under the protection of the expensive regal fee on foreign tobacco”, said Ozerović, “our own tobacco production has grown significantly over the past 3–4 years”, and this low price would undermine these achievements.

Petrović replied to them that in fixing the prices, in keeping with the law, he had had in mind domestic prices (on which the information had been supplied by the police throughout the country), production costs and prices in the neighboring coun-

јефтиније него у Србији. Подсетио је још да пре-високе откупне цене неминовно изазивају кри-јумчарење. И заиста, прописане откупне цене ду-вана нису биле ниске, чак су биле врло повољне за произвођаче, о чему сведоче не само цене у Ау-строугарској, већ и у Србији неколико година касније, када је држава управљала монополем дувана и када је просечна откупна цена 1893. го-дине износила мање од једног динара. А разлог високих цена домаћег дувана тих година лако налазимо у изјави самог Озеровића: држава је прописала високе регалне таксе на увезени дуван, чиме је учинила увозни дуван скупим и неатрак-тивним, па је одмах цена дувана у Србији високо скочила. Произвођачи јесу од тога профитирали, али су потрошачи прескупо плаћали свој дуван.

Друга озбиљна одборска замерка била је сле-дећа: ни у закону, ни у уговору Петровић није предвидео обавезу закупца монопола да откупи извесну или сву количину домаћег дувана, па ће монополско друштво моћи да од домаћих произ-вођача откупи ситницу од пар стотина килогра-ма, а остатак да набави у иностранству. И Нешић, трговац и произвођач дувана, и Озеровић при-знавали су да Петровић није прекршио закон, али су тврдили да је обавеза српског министра да се брине о домаћој производњи и државним ин-тересима. Ствар је потпуно јасна: заштитници домаћих произвођача тражили су, прво, изузетно високу откупну цену дувана, а, затим, обавезу монополског друштва да откупљује домаћи дуван по тим ценама уместо јефтинијег дувана из увоза. Та је веза логична, јер висока откупна цена не може бити реализована уколико моно-полско друштво може да је заобиђе увозом јеф-тинијег страног дувана. Дакле, овде имамо на делу један домаћи дувански лоби, који заклања сопствене интересе иза наводних државних и ко-ји се жестоко бори против стране конкуренције. Петровићу је било лако да поентира: „извесна

tries. Thus the purchase prices of tobacco in Aus-tria-Hungary were 16, 24 and 32 kreuzers per kilo-gram, which was only 40, 60 and 78 paras, so sever-ally times cheaper than in Serbia. He also recalled that too high purchase prices inevitably give rise to smuggling. Indeed, the prescribed purchase prices of tobacco were not low; they were even very favor-able to producers, which was obvious not only from the prices in Austria-Hungary, but also in Serbia several years later, when the government ran the tobacco monopoly and when the average purchase price in 1893 amounted to less than one dinar. And the reason for high prices of domestic tobacco in those years can be easily found in the statement by Ozerović himself: the government imposed high regal fees on imported tobacco, thus making imported tobacco expensive and unattractive, so the price of tobacco in Serbia immediately jumped high. Producers did make profit on that, but consumers were paying too much for their tobacco.

The second serious objection of the committee was the following: Petrović did not provide for the obligation of the monopoly lessee, either in the law or in the Agreement, to purchase a specific quantity of domestic tobacco, or all of it, so the monopoly company would be able to purchase from domestic producers a trifle in the amount of a couple of hun-dreds of kilograms, and procure the rest abroad. Both Nešić, a tobacco merchant and producer, and Ozerović admitted that Petrović had not broken the law, but they claimed that it was an obligation of a Serbian minister to take care of domestic production and interests of the state. The matter was absolutely clear: the protectors of domestic producers were ask-ing for, firstly, an extremely high purchase price of tobacco, and then an obligation of the monopoly company to purchase domestic tobacco at those prices instead of cheaper imported tobacco. That connection was logical, because the high purchase price could not be realized if the monopoly company

господа кажу: требао си, прво, да обавежеш онога човека који је узео наш дуван да купује сву количину од нас, да му метнеш безгранично велику цену куповине, а да спустиш безгранично ниску цену за продају. То се може извршити у нашој души, а у истини не”.⁷⁶

И тако, Петровић се бранио и одбранио. Скупштина га није осудила по закону о министарској одговорности, о томе није ни било говора, како због добре одбране Петровића, тако и због подршке коју су му дали Гарашанин, Мијатовић и, иза сцене, краљ Милан. Она је само усвојила резолуцију у којој су биле изражене жеље да се раскине уговор о закупу монопола дувана и држава преузме монопол у своје руке. Мијатовић га је по завршетку седнице изљубио и честитао му на одличној одбрани. Сам Петровић, помало неочекивано због тога што су га и Мијатовић и Гарашанин бранили пред скупштином, оптужује напредњаке и тврди „да се цела кампања противу мене дигла у намери да се на мене, уљеза напредњачког, свали сва одговорност за распикућство напредњачке финансијске управе, коју је, у најважнијим моментима, представљао Чеда”, додајући да се у Гарашанину „љуту преварио”.⁷⁷ Ова се Петровићева тврдња може одржати само уколико се претпостави да је утисак који је његова одбрана оставила био тако убедљив да су организатори акције против Петровића (Мијатовић и Гарашанин) морали променити понашање и, можда под утицајем краља Милана, на крају стати у његову одбрану, и против своје воље.

had a possibility to go around it by importing cheaper foreign tobacco. So, what we have here is a domestic tobacco lobby in action, which hides its own interests behind the alleged state interests and which fiercely fights foreign competition. It was easy for Petrović to score: “Certain gentlemen tell me: first, you should have put this man who took our tobacco under an obligation to buy all his tobacco from us, then you should have set an enormously high purchase price for him, while lowering the absurdly low selling price. It can be done in our imagination, but not in reality”.⁷⁶

And so Petrović defended himself. The Assembly did not convict him under the law on ministerial responsibility; that was out of the question, owing to both Petrović’s good defense and the support lent to him by Garašanin, Mijatović and, behind the scenes, King Milan. The Assembly only adopted a resolution expressing the wish to terminate the Tobacco Monopoly Lease Agreement and to transfer the monopoly into the government’s hands. After the end of the sitting, Mijatović kissed and congratulated him for the excellent defense. Nonetheless, somewhat unexpectedly, because both Mijatović and Garašanin defended him before the Assembly, Petrović accused the Progressists and claimed “that the whole campaign against me was launched with the intention to put all the blame on me, a Progressist intruder, for the squandering by the Progressist financial authorities, which were represented, in the most important moments, by Čeda”, adding that he had “grossly misjudged” Garašanin.⁷⁷ Petrović’s statement makes sense only under an assumption that his defense made such a convincing impression that the organizers of the action against Petrović (Mijatović and Garašanin) had to change their behavior and, maybe under King Milan’s influence, to eventually rise in his defense, even against their will.

Михаило Вујић
Mihailo Vujić

Национализација монопола

NATIONALIZATION OF THE MONOPOLY

Споразум са закупцем

Економска страна монопола увек је проблематична. Слободно тржиште лако и добро решава питања обима производње и висине цена. Међутим, појава монополисте, макар и са најбољим намерама, обично нарушава тај фини тржишни механизам јер искључује велики број појединаца који сви заједно утичу на развој догађаја и установљава један центар у коме се доносе све одлуке. А такав центар никада није савршен и не успева у свом задатку. Монополиста увек жели да смањи набавну цену и повећа продајну цену. Влада као монополиста то лако изводи, и тада страдају произвођачи дувана и купци прерађевина. Када је монопол предат у закуп, онда се влада брине о интересу грађана и кочи закупца у његовој оптималној политици цена и производње, али остаје један тешко решив проблем – добро познат проблем принципала и агента из економске теорије, где се интереси државе, као принципала, и закупца, као његовог агента, никако не поклапају. Како довољно свеобухватан уговор није могућ, остаје широко подручје за касније спорове. Поред тога, непостојање конкуренције, било да је монопол у државним рукама, било да је дат у закуп, неминовно доводи до лежернијег рада и слабије ефикасности пословања, што се показало и у случају Србије.

Agreement with the Lessee

The economic side of a monopoly is always problematic. A free market resolves the issues of output volumes and price levels easily and efficiently. However, the emergence of a monopolist, even with the best of intentions, usually disturbs that fine market mechanism, because it excludes a large number of individuals who all together influence the course of events, and establishes a single center where all the decisions are made. And such a center is never perfect and it fails in its mission. A monopolist always wants to decrease the purchase price and increase the selling one. The government as a monopolist always has an easy job doing that, and then tobacco producers and buyers of tobacco products suffer. When a monopoly is leased, then the government takes care of the interests of citizens and inhibits the lessee in his optimal pricing and production policies, but one very hard-to-solve problem remains – a well-known problem of the principal and agent from the economics theory, where the interests of the state, as the principal, and the lessee, as its agent, are not at all aligned. Since it is not possible to give an answer which would be comprehensive enough, plenty of uncovered ground remains to give rise to disputes later on. In addition, the absence of competition,

Установљивање монопола соли и дувана у Србији било је део ширих послова – изградње и финансирања железница и узимања зајмова на подлози прихода од соли и дувана за потребе наоружања војске и ратовања са Бугарском. Разлози за такву политику били су вишеструки: нужда да се добије зајам у неповољно време, одсуство домаћих стручних људи који би водили железницу или монополе, одбојност либерално настројеног министра финансија према државном управљању предузећима и слично. И сам ондашњи премијер Гарашанин је касније навео сличне разлоге за издавање монопола у закуп странцима: условљеност ратног зајма закупом монопола, недовољна стручност домаћих људи и жеља да странци, као стручнији, „организују једну сасвим нову радњу” и поднесу неминовне губитке из првих година рада. И његова влада је знала да је монопол дувана „једно корисно предузеће које на крају крајева треба да пређе у државне руке”.⁷⁸

Ретко је ко у земљи био задовољан и финансијским ефектима монопола и начином на који их странци воде – владало је опште мишљење да су уговори неповољни и да се Србији наноси штета лошим пословањем странаца. Умеренији гласови Чедомиља Мијатовића и Вукашина Петровића представљали су велику мањину у хору оних који су тврдили да реке злата теку из Србије. А странци су, колико су год могли, користили оне одредбе уговора које су им омогућавале увећање зарада, па и преко тога.

Чедомиљ Мијатовић је још током 1886. године преузео, односно у име државе откупио једну четвртину власништва над предузећем које је експлоатисало монопол дувана у Србији, али није сматрао да би било добро насилно раскинути уговор. Нова радикалска влада с краја 1887. године и министар финансија Вујић били су за оштрији курс према закупцима и прво су кренули да од странаца преузму монопол дувана. Монополско

whether the monopoly be in the hands of the government or leased, unavoidably leads to sloppiness in work and lower operating efficiency, which was demonstrated in Serbia’s case as well.

The establishment of the salt and tobacco monopolies in Serbia was part of large-scale operations – constructing and financing railroads and borrowing against collateralized revenues from salt and tobacco for the needs of arming the military and waging a war against Bulgaria. The reasons for such policy were manifold: the urgent need to obtain a loan at an unfavorable time, a lack of local professionals to run the railroad company or monopolies, the aversion of the pro-liberal Finance Minister to the public management of enterprises and the like. At some later point, then Prime Minister Garašanin himself cited similar reasons for the leasing of the monopoly to foreigners: the conditionality of the war loan, which was linked to the monopoly lease, lack of local expertise and a wish to have foreigners, as more competent, “organizing a completely new activity” and suffering the inevitable losses in the first years of operation. His cabinet, too, was aware that the tobacco monopoly was “a useful undertaking, which at the end of the day should come into the government’s hands”.⁷⁸

Very few people in the country were satisfied with both the financial effects of the monopolies and the manner in which foreigners were running them – an opinion was widespread that agreements were unfavorable and that damage was being inflicted on Serbia through the mismanagement by foreigners. The more moderate voices of Čedomilj Mijatović and Vukašin Petrović were a tiny minority in the choir of those who claimed that golden rivers were flowing out of Serbia. And foreigners, for their part, used the provisions of the agreements which enabled them to increase their profits as much as they could, and even beyond that.

друштво приказало је у билансу за 1887. годину губитак од 1,6 милиона динара, што је, према уговору, требало да надокнади српска држава. Био је то, тврдо се веровало у Србији, чист безобразлук, или покушај пљачке, заснован на недовољно прецизним одредбама уговора и на лошем вођењу пословних књига од стране администрације монополског друштва. Било је и мањих неспоразума и тешкоћа у односима владе и монополског друштва, као у лето 1887. године, када је Михаило Вујић, у складу са препоруком санитетске комисије, одбио да да употребну дозволу за један контингент дувана, пошто је „сав конфискован дуван буђав да је његова употреба по здравље пушача штетљива” и да се мора или уништити или извести из Србије; Вујић је замерио друштву и што протура врло лош мађарски дуван као српски, што није дозвољено Додатком условнику, и наредио је царинарници Београд да „пушћа” само боље врсте турског дувана.⁷⁹

Са друге стране, монополско друштво стално се жалило министру финансија на поступке локалних власти у вези кријумчарења дувана. Наиме, кријумчарење јефтинијег дувана из Турске било је природан одговор на дувански монопол. Тада је граница обично била без јаког надзора и свашта је увожено без веће контроле, па и дуван. Или је дуван увожен железницом преко Врања до Ниша, а са лажним декларацијама. Начини су били инвентивни и бројни. А српске власти нису пружале законом обавезну помоћ органима монополског друштва (дуванским стражарима и надзорницима), већ су помало навијали за своје сељане и гледали им кроз прсте. Често је падала реч представника монополског друштва против речи неког кмета или пандура о предметном догађају, а министар финансија је, са жаљењем, обавештавао друштво да истрага није дала задовољавајуће резултате, односно да се чињенице не могу тачно установити. Био је то израз опште атмосфере у

Already in the course of 1886, Čedomilj Mijatović took over, i.e. bought on behalf of the state, one quarter of the equity in the company which exploited the tobacco monopoly in Serbia, but he thought that it would not be good to forcibly terminate the agreement. A new Radical cabinet, which came into power at end-1887, and Finance Minister Vujić, were in favor of a tougher position on the lessees and they set off to take over the tobacco monopoly from the foreigners first. The monopoly company accounted for a loss of 1.6 million dinars in its balance sheet for 1887, which should have been covered by the Serbian state under the Agreement. It was, according to a firm belief in Serbia, utterly preposterous, amounting to an attempted robbery based on too vague provisions of the Agreement and poor keeping of the business books by the administration of the monopoly company. There were also some minor misunderstandings and difficulties in the relationships between the government and the monopoly company. Once such misunderstanding occurred in the summer of 1887, when Mihailo Vujić refused to issue an inspection certificate for a tobacco shipment, in line with a recommendation of the Health Board, since “all the seized tobacco was moldy and its use would be harmful to the health of smokers” and it had to be either destroyed or taken out of Serbia; Vujić also condemned the company for palming very bad Hungarian tobacco off as Serbian, which was not permitted under the Annex to the List of Terms and Conditions, so he ordered the Belgrade customs house to “let in” only better kinds of Turkish tobacco.⁷⁹

On the other hand, the monopoly company repeatedly complained to the Finance Minister about the acts of the local authorities regarding tobacco smuggling. Namely, the smuggling of cheaper tobacco from Turkey was a natural response to the tobacco monopoly. At that time,

Србији у којој странци нису обожавани, нити је било ко од домаћих, од министра финансија на ниже, баш желео да им посао закупа добро пође.

Непосредан повод за раскид уговора дао је Вујић у лето 1887. године, када је показао чврсту намеру да почне да наплаћује регалну таксу на увезени дукан. На то је, по његовом схватању уговора, српска држава имала право, а што су напредњачки министри финансија престали да чине пред уценом Лендербанке у време реализације опцијског ратног зајма током сукоба са Бугарском. Наиме, Чедомиљ Мијатовић је априла 1886. године потписао један протокол са представницима друштва Ханом и Рапапором, који је децидирано навео да ће друштво при увозу дукана плаћати само царине и споредне царинске таксе, а не и регалне таксе. Тиме је у корист закупца протумачена дилема о томе да ли регална такса спада у царинске дажбине, којих друштво није ослобођено, или у порезе, којих је ослобођено. Међутим, Вујић је тврдио да га договор претходног министра не обавезује када је супротан закону и уговору, као и да регална такса спада у царинске дажбине, пошто се, како је рекао, наплаћује искључиво на увезени дукан (а не и на домаћи) и пошто је наплаћују царинарнице (а не порески органи), и то по царинском поступку. Друштво није пристало да плаћа регалну таксу сматрајући је и даље порезом, а не царинском даждином, и позвало се на уговорни карактер протокола, потписаног од стране српског министра. Тврдило је да се његове одредбе не могу мењати без формалне сагласности обеју страна и изјавило да ће овај проблем „изгубити значај” пошто је друштво „тврдо решено да убрзо развије производњу домаћег, српског дукана у највећем могућем обиму”,⁸⁰ чиме би увоз постао практично непотребан.

Овим писмима започети су преговори двеју страна, који су настављени почетком следеће,

there usually was no strict surveillance of the border and all kinds of things were imported without very thorough control, including tobacco. Another route for importing tobacco was the railroad via Vranje and Niš, with forged declarations. The methods were inventive and numerous. The Serbian authorities did not provide mandatory assistance to the bodies of the monopoly company (tobacco guards and supervisors) pursuant to the law; instead, they even sided to some extent with their fellow villagers and looked the other way. Very often, it was the word of a representative of the monopoly company against the word of a village mayor or a policeman on the subject at hand, and the Minister of Finance regretted to inform the company that the investigation had failed to produce satisfactory results, i.e. that it was not possible to establish exact facts. It was a reflection of a general atmosphere in Serbia, in which foreigners were not exactly adored, nor did any locals, from the Finance Minister downwards, really want them to fare well in the lease business.

An immediate cause for the termination of the Agreement was provided by Vujić in the summer of 1887, when he demonstrated a firm intention to start collecting the regal fee on imported tobacco. In his interpretation of the Agreement, the Serbian state was entitled to do that, only the Progressist finance ministers had stopped doing it faced with blackmail from Länderbank at the time of the realization of the option war loan during the conflict with Bulgaria. Namely, in April 1886, Čedomilj Mijatović signed a Protocol with representatives of the company Hahn and Rappapor, which explicitly stated that the company was to pay only customs duties and secondary customs fees on tobacco imports, but not regal fees. In this manner, the dilemma whether the regal fee belonged to the group of customs duties, from which the company was not exempt, or taxes, from which it was exempt,

1888. године, када је друштво понудило две опције: прво, да се уговор раскине, да српска држава преузме сва права и обавезе монополског друштва и да, за узврат, исплати друштву једнократну накнаду штете од 500 хиљада динара и да откупи по стварној цени све објекте, материјале и машине, укључујући и залихе дувана; и друго, да се уговор не раскине, али да српска држава добије 50% учешћа у чистој добити, затим да се оствари договорено контингентирање производње дувана у земљи како би се она бар делимично заштитила од иностране конкуренције и да држава гарантује дивиденду друштва од 7% годишње. Та је понуда дефинитивно уобличена на конференцији представника српске владе и монополског друштва од 13. марта 1888. године.

Ова друга варијанта била је неповољна за Србију, на шта је одмах указало Видело. Наиме, њоме би Србија наводно добила 50% вредности монопола, што је и тада практично имала, али би била дужна да власницима гарантује дивиденду од 7%, што би био тежак и непотребан терет за Србију с обзиром да је друштво, како само каже, имало знатне губитке у дотадашњем раду. Напредњаци су и за прву варијанту (преузимање монопола) нашли речи критике, тврдећи да није паметно откупљивати за велике паре монополско друштво када ће, због губитака, и сами закупци ускоро једнострано раскинути уговор, па ће Србија без икаквих трошкова и накнада добити назад монопол дувана. Нису заборавили ни да подвуку да је боље да монопол буде у приватним рукама, јер није добро да држава буде у „вечним сукобима, у сталном трвењу са народом“ око контроле производње и трговине дуваном.⁸¹

Током преговора, Михаило Вујић подсетио је представнике друштва на исказани губитак од 1,57 милиона и понудио је за једно такво нерентабилно предузеће само 1,5 милиона динара, што би укључивало и вредност акција и накнаду

was resolved in favor of the lessees. However, Vujić maintained that he was not bound by the agreement reached by his predecessor if it was in contravention of the law and Agreement, as well as that the regal fee fell into the category of customs duties, since it was, as he said, levied solely on imported tobacco (but not on domestic) and since it was collected by customs houses (and not the tax authorities), in a customs procedure. The company did not accept to pay the regal fee, still considering it to be a tax and not a customs duty, and invoked the contractual nature of the Protocol, signed by a Serbian minister. They claimed that its provisions could not be changed without formal agreement of both parties and declared that this problem would “lose importance”, since the company was “set in its decision to very soon develop the production of domestic, Serbian, tobacco, to the largest possible extent”,⁸⁰ thus making imports practically unneeded.

These letters initiated negotiations between the two sides, which were resumed in the beginning of the following year, 1888, when the company offered two options: first, to terminate the Agreement, with the Serbian state taking over all the rights and duties of the monopoly company and in return making a single bullet payment to the company as compensation for damages in the amount of 500,000 dinars, and purchasing all the facilities, materials and machines at their market prices, including the tobacco stocks; and second, not to terminate the Agreement, in which case the Serbian state would obtain a 50 percent share in net profits, the agreed introduction of quotas for tobacco production in the country would be carried out with a view to protecting it, at least partially, from foreign competition and the state would guarantee to the company a dividend of 7 percent a year. This offer was finally formulated at a conference between representatives of the Serbian government and the monopoly company on 13 March 1888.

штете.⁸² Одлуку о раскиду уговора донео је министарски савет на седници од 30. марта, као и да ће експлоатацију монопола држава преузети у своје руке. Скупштина је наредила раскид уговора са Контоаром и Лендербанком законом усвојеним 14. априла 1888, прихвативши без икакве дискусије Вујићеву платформу, али са знатно већом накнадом закупцима и, чак, без дискусије: радикалски првак Таушановић је, као први говорник, похвалио преузимање монопола и предложио да се закон усвоји акламацијом. Тако је и било. Основна решења:

- да држава преузме сву активу и пасиву монополског друштва у Србији, али да штета из дотадашњег пословања коју ће платити Србија не сме прећи 1 милион динара по билансу; од тада па до дана преузимања, држава ће платити акционарима преосталих 15 хиљада акција уз 5% камате, и
- да министар финансија може закључити зајам за исплату трошкова преузимања

This second variant was not favorable for Serbia, and it was immediately pointed out by Light. Namely, according to this variant, Serbia would ostensibly obtain 50 percent of the value of the monopoly, which for all practical purposes it already had, but it would be under an obligation to guarantee to the owners a dividend amounting to 7 percent, which would have been a difficult and unnecessary burden on Serbia, bearing in mind that the company, as they themselves were saying, had had considerable losses in their operation in the past. The Progressists criticized even the first variant (the takeover of the monopoly), claiming that it was not wise to spend a lot of money on buying the monopoly company when the Agreement was bound to be unilaterally terminated very soon by the lessees themselves, due to the losses, returning the tobacco monopoly to Serbia without any costs or compensation. They also did not forget to underline that it was better for the monopoly to be in private hands, because it was not good for the state to be in “eternal clashes, in constant friction with the people” over the control of tobacco production and trade.⁸¹

During the negotiations, Mihailo Vujić reminded the company representatives of the posted loss amounting to 1.57 million and offered for such a loss-making company a mere 1.5 million dinars, which would include both the value of equity and compensation for damages.⁸² The decision on the termination of the Agreement was taken by the

монопола од 5 милиона ефективних, уз камату од највише 9% годишње на стварно примљену суму, који ће се исплаћивати из прихода државног дуванског монопола.

По преузимању монопола из страних руку, пред владу се поставило питање шта радити с њим. Једна је могућност наставити тај посао, али у државној режији, а друга укинути монопол и вратити производњу (можда и трговину) дувана у воде слободне конкуренције. Влада се определила за прву опцију, не желећи да државна благајна изгуби један леп приход. Али, опозиција је подсећала на стара обећања, питајући Вујића „је ли ви оно викасте да је монопол дувана не само штетан, но и незаконит? А да ли ви бар сада покушасте да га уништите?“⁸³

Одмах сутрадан, радикалска влада је пала и на закону је потписан нови министар финансија у кабинету Николе Христића, Мита Ракић, па је њему остало у задатак да нађе паре за исплату власника монополског друштва и да спроведе у дело преузимање монопола дувана у српске руке. Чак су и напредњаци поздравили преузимање монопола дувана, иако су раније бранили посао његовог закупа. „Иако ће извршење тога решења стати нашу државу великих материјалних жртава, опет је морални добитак од далеко надмашније вредности“, писало је Видело, мада су, као свака опозиција, критиковали оперативна решења.⁸⁴

Мијатовић и Вујић

Смена напредњачке ере радикалском крајем 1880-тих година донела је заокрет у економској политици, заснован на различитом виђењу економских феномена од стране владајућих странака и њихових водећих економиста, иначе министара финансија. Тај преокрет јасно је видљив у области дувана и односа државе према монополу: док је напредњачки период обележен издавањем

Ministerial Council at its meeting of 30 March, as well as a decision that the government was to take over the exploitation of the monopoly. The Assembly ordered the termination of the Agreement with Comptoir and Länderbank by virtue of a law adopted on 14 April 1888, accepting Vujčić's platform, with a considerably higher amount of compensation for the lessees, without any discussion; furthermore, a top-ranking Radical official, Taušanović, as the first speaker, praised the takeover of the monopoly and suggested that the law be adopted by voice vote. And so it was. The key arrangements were the following:

- the state takes over all the assets and liabilities of the monopoly company in Serbia, but the operating loss of the previous years which is to be paid by Serbia must not exceed 1 million dinars per balance sheet; between that point and the day of the takeover, the state will pay to the shareholders the remaining 15,000 shares with interest at a rate of 5 percent, and
- the Minister of Finance may contract a debt earmarked for covering the costs of the monopoly takeover in the amount of 5 million in cash, with an interest rate of not more than 9 percent per annum on the actual disbursement, which would be repaid out of the proceeds of the government tobacco monopoly.

Upon taking the monopoly from the hands of foreigners, the government was faced with a question of what to do with it. One possibility was to continue the operations, this time managed by the government, and the other one was to lift the monopoly and return the tobacco production (and maybe even trade) into the realm of free competition. The government opted for the first possibility, not wanting the public purse to lose a fine source of revenue. But the opposition insisted on reminding them of old promises and kept asking Vujčić “was it you who shouted that the tobacco monopoly was not only

монопола приватном друштву, дотле је главна одлика радикалског била њихова национализација и прелазак у државну режију.

Напредњаци су у економској политици били најлибералнија политичка струја у ондашњој Србији. Насупрот уверењу радикала, па и либерала, да држава може и мора одиграти велику улогу у економском животу непосредно се ангажујући у заштити и подстицању домаће индустрије и заната, напредњаци су веровали да држава није у стању да директно учини веће користи економском напретку, већ да је боље да се држи проверених начела либералног капитализма и не омета спонтани развој претераном државном интервенцијом.

Тако главни економиста напредњака и вишеструки министар финансија (и спољних послова) Чедомиљ Мијатовић напада тадашњи „протекционски фанатизам, који изазива само сажаљење”, и наводи за напредњаке да „нисмо протекционисте” и да „не верујемо да су високе царине безусловно чаробно средство којим се индустрија може да створи, а још мање да су оне чудотворно средство којим се осигурава политичка

detrimental, but also unlawful? And have you tried at least now to destroy it?”⁸³

The very next day, the Radical government fell and the law was signed by a new Finance Minister in Nikola Hristić's cabinet, Mita Rakić; hence, he was left with the task of finding money for the payoff to the owners of the monopoly company and of actually carrying out the transfer of the tobacco monopoly into Serbia's hands. Even the Progressists welcomed the tobacco monopoly takeover despite the fact that in earlier days they had defended the deal for leasing it. “Although the implementation of that solution will entail substantial material sacrifices to be made by our state, the value of the moral gain remains far higher,” wrote Light, while criticizing the operational arrangements, as any opposition would do.⁸⁴

Mijatović and Vujić

The switch from the Progressists to the era of the Radicals in the late 1880s brought about a turnaround in economic policy, based on different views of economic phenomena by the ruling parties and

Омот цигаретн папира

Envelope of cigarette paper

независност". Уопште, Мијатовић је међу српским економистима XIX века најлибералније оријентисан. Или, каснији председник Српске краљевске академије Милан Ђ. Милићевић је 1881. године, као надлежни начелник, предлагао свом министру приватизацију поште, односно, како је рекао, „да се пошта пусти из државних руку и да се уступи приватнима. Некако је руковање том радњом веома неспретно”.⁸⁵

Мијатовић није имао никаквих дилема и сматрао је за погрешно мишљење „да држава треба да сама предузме најважнија и највећа предузећа индустријска”, пошто мисли да је добро да се и при оснивању нових грана остави „приватној предузимљивости слободна иницијатива”. Разлоге томе налазио је у неминовно мањој ефикасности државних предузећа у односу на приватна. Уколико држава ипак жели или мора да задржи нека добра у своме власништву, или у земљама у којима нема довољно ни знања, ни капитала, Мијатовић је препоручивао издавање добара у закуп приватницима, уместо да их држава сама искоришћава. Тиме би се повећали економски резултати зато што сваки купац ради у свом интересу, па ће „у свом сопственом интересу гледати да истера што већи принос”, као и због већих прихода за државу. Од могућа три метода утврђивања закупнине („испод руке”, јавна неограничена лицитација и ограничена лицитација), Мијатовић је одбацио давање испод руке, пошто је „скопчано с многим великим искушењима великих злоупотреба”. Неограничену лицитацију није преферирао, пошто је сматрао да на тај начин добро може доћи у руке не ономе ко је најспособнији да га најрационалније искористи, већ ономе ко, можда у понесености или због лоше процене, понуди највише. Залагао се за ограничену лицитацију организовану за оне потенцијалне закупце „о којима се знаде да могу пружити гаранције за разложну привреду”.⁸⁶

their leading economists, usually finance ministers. This turnaround is clearly discernable in the field of tobacco and the attitude of the state toward the monopoly: while the Progressist era was marked by the leasing of the monopoly to a private company, the main feature of the Radical period was the nationalization of the monopolies and their transfer into the government's hands.

In economic policy, the Progressists were the most liberal political option in Serbia at that time. Contrary to the belief of the Radicals, and even Liberals for that matter, that the state can and must play a major role in economic life by being directly engaged in the protection and encouragement of domestic industry and crafts, the Progressists believed that the state is not able to make any direct contribution to economic progress, but that it is better for it to stick to the proven principles of liberal capitalism and not to stand in the way of spontaneous development with unwarranted government intervention.

Thus, the chief economist in the Progressive Party and their Finance Minister (and Foreign Minister) several times, Čedomilj Mijatović, attacked the then “protectionist fanaticism, which inspires only pity”, and said of the Progressists that they were “no protectionists” and did “not believe that high customs duties were some absolute magic wand which could create industry, and even less that they were a miraculous tool to ensure political independence”. Generally speaking, Mijatović was the most liberally oriented among the Serbian 19th century economists. Milan Đ. Milićević, who was to become the President of the Serbian Royal Academy, suggested to his minister in 1881, in his capacity as head of the relevant department, to privatize the national post office, i.e. in his words: “to let the post office leave the government hands and be ceded to private ones. Somehow, the management of that activity is very clumsy “.⁸⁵

Издавање монопола дувана приватном предузећу било је, како се види, део економске филозофије напредне странке и, посебно, њеног главног економисте. Први Мијатовићев монопол је монопол соли из 1882. године, када га је формирао како би нашао новац за отплату зајма за наоружање, а без трошка за буџет. Суштински, зарада од увоза соли пребачена је од неколицине страних и домаћих трговаца новом монополисти, а држава је примила оружје без ангажовања буџета. Свестан економских слабости монопола, Мијатовић је учинио доста да би их свео на најмању меру. Прво, монопол је закупцу – кредитуру уступљен на лицитацији, што је најконкурентнији метод избора – уколико већ монопол мора да постоји, најбоље је издати га на тржишан начин, пошто ће тада економски ефекти бити најбољи. Друго, законом је монополисти забрањена малопродаја „да би се ова слобода продаје на мање количине обезбедила од конкуренције онога који право искључивог увоза добија”. Малопродаја је остављена слободна и конкурентна. Треће, законом су одређене максималне цене појединих врста соли које купац монопола може да установи, с тим да је та граница била одређена према дотадашњим ценама. Влада и скупштина желеле су, и успеле, да заштите потрошаче од евентуалног повећања цена које би монополиста, будући слободан од конкуренције, лако могао да изведе. Била је то, дакле, комбинација монопола и тржишта која је могла добро да функционише.

Слично томе, под Мијатовићем су у приватној режији изграђене прве пруге, а експлоатација железница током 1880-тих година препуштена приватном предузећу.

Са друге стране, радикали су одбацивали либерални концепт спонтаног друштвеног и економског напретка и схватили државу као моћан инструмент за постизање друштвених и економских циљева, као израз колективне воље која зна

Mijatović had no dilemmas and believed that the opinion according to which “the government should carry out the most important and greatest industrial undertakings by itself” was a misconception, since he was of the opinion that it was good, even in the founding of new branches, to leave “the free initiative to private ingenuity”. He found the reasons for that in the inevitably lower efficiency of state-run enterprises in comparison with the private ones. However, to the countries where the government still wanted, or had, to keep ownership of certain assets, or where there was not enough knowledge or capital, Mijatović recommended the lease of assets to private entities, instead of their exploitation by the state itself. That would enhance economic performance, because each lessee would work in his own interest, so “out of his own interest he would endeavor to maximize the return”, and thus also increase revenue for the state. From among three possible methods of leasing (“under the table”, public open tender and restricted tender), Mijatović rejected leasing under the table, because “it is associated with many difficult temptations to commit serious abuse”. An open tender was not his favorite, because he thought that in such a manner an asset could end up not in the hands of the one who is the fittest to use it in the most cost-effective way, but of the one who, maybe in his enthusiasm or misjudgment, made the highest bid. He was in favor of a restricted tender organized for those potential lessees “of whom it is known that they are able to offer guarantees for reasonable management”.⁸⁶

Obviously, the leasing of the tobacco monopoly to a private company was part of the economic philosophy of the Progressive Party, and in particular of its chief economist. Mijatović’s first monopoly was the salt monopoly of 1882, when he established it in order to find money for the repayment of a loan for armaments, without incurring expenditure for the budget. Essentially, the proceeds from the salt

шта је најбоље за народ и која је у стању да то најбоље изведе.

Михаило Вујић, водећи радикалски економиста, председник владе 1901–1902. године и више-струки министар финансија, залагао се да економска политика потпомаже стварање „народне, домаће индустрије” и то кредитирањем „удружења” и „произвођачких задруга” из буџета, пошто „на прво место долази позив државе, да културна и привредна подузећа у опште подстиче и потпомаже и то не само законским регулисањем и заштићивањем, већ, према потреби, баш и самим материјалним потпомагањем... Тако је нпр. држава дужна, да саобраћајна средства подстиче, кредит организује, па и саму приватну радиност потпомаже, јер у томе лежи тек права снага народа, па наравно онда и свеколика моћ државе”.⁸⁷ Посебан значај радикали су придавали заштитним царинама и уопште спољнотрговинској политици (министар и професор Стеван Р. Поповић), као и концесијама за изградњу индустријских предузећа, као инструментима брзе индустријализације (Коста Таушановић). Тако су радикали, све до XX века, били за активистичку политику државе, за власт која ће знатно непосредније утицати на живот грађана него што је то чинила напредњачка држава.

„Држава је, каже Вујић, рђав привредник, па и рђав власник земаља, она може да управља добрима само о великом трошку. Њени чиновници, који немају непосредна интереса у добицима државне привреде, постају немарљиви, они се често прикупљају по „благодатности”, а не по њиховој стручној спремности и подобности. Па и у политичком погледу није добро да држава има врло много агената или чиновника. Где има много званичних положаја, ту грађани добијају вољу само за државну службу, па постају наизменице, или у једно исто време сервилним и револуционарним... Да држава не ради добро индустријске

imports were shifted from a handful of foreign and domestic merchants to the new monopolist, and the government procured arms without spending from the budget. Aware of the economic weaknesses of monopolies, Mijatović did a great deal to minimize them. Firstly, the monopoly was granted to the lessee-creditor in a bidding procedure, which is the most competitive selection method – if there has to be a monopoly, it is best to lease it in a market-based manner, since that will produce the best economic effects. Secondly, the law prohibited the monopolist from engaging in retail trade “in order to safeguard this freedom of selling smaller quantities from the competition of the one who has been granted the exclusive right to import”. Retail trade was preserved as free and competitive. Thirdly, the law set maximum prices for certain types of salt, which the monopoly lessee could charge, with the ceiling being defined on the basis of the prices in the past. Both the government and the Assembly wanted and managed to protect consumers against possible price increases which a monopolist, being free from competition, could easily impose. So, it was a combination of a monopoly and a market which could function very well.

Along the lines of this model, during Mijatović’s term in office, the first railroads were built through the engagement of private parties, and the exploitation of the railroads in the course of the 1880s was ceded to a privately owned company.

On the other hand, the Radicals renounced the liberal concept of spontaneous social and economic progress and understood the state as a powerful instrument for achieving social and economic goals, as an expression of collective will, which knows what the people’s best interests are and which is capable of accomplishing them in the best possible manner.

Mihailo Vujić, the leading Radical economist, Prime Minister from 1901 to 1902 and several

Омот цигаретѝ њајѝра
Envelope of cigarette paper

times Finance Minister, advocated such economic policy which would support the creation of “national, domestic industry”, namely through providing loans to “associations” and “manufacturing cooperatives” out of the budget, since “the primary mission of the state is to encourage and support cultural and economic undertakings in general, not only through legal regulation and protection, but also through concrete material support, as appropriate ... Thus, for instance, it is the duty of the state to encourage the transportation industry, organize credit activity, and even support free enterprise, because that is where the true power of the people lies, and then, of course, the overall power of the state, too”.⁸⁷ The Radicals attached special importance to protective customs duties and foreign trade policy in general (Minister and Professor Stevan R. Popović), as well as to concessions for the construction of industrial companies, as instruments of fast industrialization (Kosta Taušanović). Thus, up until the 20th century, the Radicals were in favor of a proactive role of the state, of a government which would much more directly impact lives of the citizens than the Progressist government did.

“The state is”, says Vujić, “a bad businessman, even a bad land owner, it can manage assets only with high costs. Its civil servants, who have no direct interest in the profits of the state economy, become lax, they are often recruited on the basis of “affiliation” and not according to their professional competence and suitability. Even politically, it is not good for the state to have very many agents or clerks. Where official positions are numerous, there is only appetite for civil service among citizens, so they become, in turns or at the same time, servile and revolutionary... That the government is not good at industrial activities is beyond dispute, so it would be unreasonable for it to be engaged in spinning, weaving, blacksmithing, shoemaking, or any other such activity. *But there are activities which are*

радње, то је неоспорно, па би било неразумно да она ради упредачку, ткачку, ковачку, обућарску и т.д. радњу. Али има радња које су *ишако просије да их и држава може да предузме* – на пример фабрикацију дувана, *поштије и телеграфе, па и железнице, држава као да може још боље да експлоатише* но појединци или велика друштва”⁸⁸ (подвукао БМ). Иако је у начелу противан подржављењу власништва, Вујић је, видимо, ипак био флексибилан и дозвољавао је држави преузимање појединих привредних грана верујући да их она може обављати без губитка ефикасности, чак можда и уз добитак.

На основу оваквих погледа на власничку улогу државе, није чудно да је Вујић, као министар финансија, национализовао не само монопол дувана, већ и монопол соли и железнице. Не само да је веровао да су монополи уступљени странцима прејефтино и да их зато треба вратити у домаће руке, већ и да држава може да их ефикасно сама експлоатише. Да није тако, покушао би да их изда у закуп некоме другом приватном предузећу, а под условима који би били повољнији за државу. Он на то, видимо, није помишљао.

И тако, онај систем који је почетком 1880-тих година градио Мијатовић – издавање монопола приватним фирмама – рушен је крајем те деценије од стране Вујића, а кроз национализацију монопола.

Зајам за исплату монопола дувана

Да би извршила своје финансијске обавезе према дотадашњим закупцима монопола дувана, српска влада је, законом од 20. априла 1888. године, овлашћена да може узети потребан зајам од 5 милиона динара, са каматом која не сме прећи 9% годишње на стварни износ зајма. Ово је необично висока камата, незабележена у дотадашњој, али и будућој историји српских државних дугова. Таква висока камата прописана је као

so simple that even the state can perform them – for example, the fabrication of tobacco, post and telegraph, even railroads; the state appears to be better suited to exploit them than individuals or big companies”⁸⁸ (italics added). Although he was against nationalization in principle, Vujić nevertheless was flexible, as we can see, and allowed the state to take over certain economic branches, believing that it could perform these activities without efficiency losses, maybe even profitably.

On the basis of such views about the role of the state as an owner, it is not surprising that Vujić, in his capacity as Finance Minister, nationalized not only the tobacco monopoly, but also the monopolies on salt and railroads. Not only did he believe that the monopolies were leased to the foreigners too cheaply and that therefore they should be returned to domestic hands, but also that the state could efficiently exploit them in its own. If that had not been so, he would have tried to lease them to some other private company, but on terms which would be more favorable to the state. Obviously, he did not even think about that.

And thus, the system that Mijatović had built in the early 1880s – leases of the monopolies to private firms – was destroyed toward the end of that decade by Vujić, through the nationalization of the monopolies.

Loan for the Tobacco Monopoly Payoff

In order to meet its financial obligations toward the hitherto lessees of the tobacco monopoly, the Serbian government was authorized, on the strength of a law dated 20 April 1888, to take out a required loan in the amount of 5 million dinars, at an interest rate which not be higher than 9 percent per annum on the actual amount of the loan. This was an extremely high interest rate, unrecorded in the history of Serbian public debt, both before and after this loan.

Monday January 14

наличје прелиминарно уговореног врло ниског курса зајма. Али, ствар није толико лоша колико лоше изгледа. Пошто је размотрио понуде три финансијске групе, министар финансија Мита Раккић је 3. јуна 1888. године закључио уговор са бечким Банкферајном о зајму у номиналној вредности од 10 милиона динара у злату, а на основу једног милиона обвезница вредних 10 динара свака. Обвезнице су биле лутријске, уз извлачење добитка. Рок зајма утврђен је на 65 година, а просечна сума која ће се издвајати за отплату (годишњина) на 350 хиљада динара.* За гаранцију зајма предвиђени су приходи од дуванског монопола.

На основу овог уговора примила је српска благајна 6,1 милион динара, а на следећи, од старијих зајмова различит начин: чистих 5 милиона динара био је принос зајма, што даје бедан курс од 50%; међутим, Србија је имала право, по уговору, на део емисионе добити од продаје обвезница, значи на део разлике између цене по обвезници коју српска држава продаје Банкферајну (5 динара) и цене по којој Банкферајн прода обвезнице крајњим купцима. Била је то партиципација српске државе у евентуалном успеху зајма, односно подела ризика и зараде са Банкферајном. На име ове добити српска државна благајна примила је још 1,1 милион динара, што укупно даје 6,1 милион прихода српској благајни и подиже фактички курс зајма на и даље ниских 61%.⁸⁹

Интересантна је и сложена конструкција овог зајма. Зајам је формално закључен без камате. Међутим, Србија је по уговору имала обавезу да током амортизационог века (отплате) исплаћује обвезнице по растућој цени, тако да је прве, 1889.

* Ч. Мijatовић свим српским посланицима, 11.6.1888., АС, МИД, ПО, 1888, Ф-II, I/1, пов. бр. 513; Прецизније, годишњина је у прве четири године износила 400 хиљада, у следеће четири 300 хиљада, а све преостало време 350 хиљада.

Such a high interest rate was set as a trade off for the initially agreed very low issue price on the loan. But this was not as bad as it seemed. After considering bids by three financial groups, on 3 June 1888, Finance Minister Mita Rakić entered into an agreement with the Viennese bank Bankverein on a loan nominally worth 10 million dinars in gold, based on a million 10-dinar bonds. Those were lottery bonds, with a drawing of prizes. The repayment period was fixed at 65 years and the average amount to be set aside for the repayment (the annuity) at 350,000 dinars.* The collateral for the loan were tobacco monopoly proceeds.

On the basis of this agreement, the Serbian treasury received 6.1 million dinars, in the following manner, different from previous loan disbursement methods: 5 million dinars net was the return on the loan, which gives a miserable issue price of 50 percent; however, under the agreement, Serbia was entitled to a share in seigniorage from the sale of bonds, meaning in the difference between the price of a bond which the Serbian state sells to Bankverein (5 dinars) and the price at which Bankverein sells these bonds to end-buyers. That was a cut in the potential success of the loan for the Serbian state, that is, the sharing of the risk and profit with Bankverein. On this basis, the Serbian state treasury received another 1.1 million dinars, which gave 6.1 million in total of inflow into the Serbian treasury and raised the actual issue price on the loan to a still low 61 percent.⁸⁹

The way this loan was structured is interesting and complex. It was formally contracted without interest. However, under the agreement, Serbia

* Č. Mijatović to all Serbian deputies, 11/6/1888, AS, MID, PO, 1888, F-II, I/1, ref. no. 513; To be more precise, in the first four years, the annuity was 400,000, in the following four years 300,000, and for the rest of the repayment period 350,000.

године откупљивала једну обвезницу за 12,5 динара, а последње, 1953. године за 40 динара. На тај начин би српска влада исплатила власницима обвезница укупно 22.790.000 динара. Та растућа цена укључује, у ствари, камату. Поред тога, власници обвезница имали су шансу да на лутријским извлачењима остваре додатни добитак: предвиђено је 5803 згодитка, где је најмањи 50 и највећи 300.000 динара, а у укупном износу од 14.405.000 динара.

Интересантан је и неуобичајен начин отплате зајма: Србија је, по уговору, исплаћивала годишње само 350 хиљада динара, што је било довољно само за анuitете (22,8 милиона укупно), док је Банкферајн исплаћивао лутријске добитке (14,4 милиона укупно). Каматна стопа која је падала на терет Србије износила је, дакле, 3% на номинални износ зајма, а 5,6% на ефективно примљени износ од 6,1 милион, што је знатно ниже него код ранијих зајмова (5% номиналних, односно око 7% ефективних) и зато врло повољно.⁹⁰

А зашто би и одакле Банкферајн плаћао лутријске добитке? Плаћао је зато што је посао био више него добар, па је нашао чист рачун за учешће у отплати. А имао је одакле да плаћа. Наиме, Банкферајн је продао ове обвезнице за 13,5 динара по комаду, јер су оне, иако номиниране на 10 динара, доносиле не само 12,5 до 40 динара по комаду, већ и могућност атрактивних лутријских добитака, те су биле популарне код аустријске публике. Емисиона добит Банкферајна изнела је, дакле, великих 7,4 милиона динара и из те суме је било могуће издвојити један део за касније обавезе, што је и учињено: Банкферајн је издвојио 300 хиљада динара за тзв. допуњавање фонда лутријских добитака. Затим, Србија је сваке године издавала 350 хиљада динара за исплату купона, што је у првих тридесетак година било знатно више него што је потребно, пошто је амортизациони план предвиђао врло ниску отплату у првим

was obliged to redeem bonds during the discharge of the debt (repayment period) at a rising price, so in the first year, 1889, it redeemed a bond for 12.5 dinars, while in the last one, 1953, for 40 dinars. In this manner, the Serbian government would pay to the holders of the bonds a total of 22,790,000 dinars. That rising price actually included interest. In addition, the holders of the bonds had an opportunity for an additional gain, if they won a draw in the lottery: 5803 prizes were envisaged, with the lowest one amounting to 50 and the highest one to 300,000 dinars, and totaling 14,405,000 dinars.

The manner for the repayment of this loan was interesting and unusual: under the agreement, Serbia was paying only 350,000 dinars a year, which was enough just for the annuities (22.8 million in total), while Bankverein was paying lottery prizes (14.4 million in total). Consequently, the rate of interest which Serbia had to pay amounted to 3 percent on the nominal amount of the loan, and 5.6 percent on the actually disbursed amount of 6.1 million. This was considerably lower compared to earlier loans (5 percent in nominal terms and around 7 percent effectively), which is why it was very favorable.⁹⁰

Why would Bankverein pay lottery prizes and out of what? It paid because the deal was more than good, so they had a clear financial motive to participate in the repayment. And they had a source for making these payments. Namely, Bankverein sold these bonds at 13.5 dinars a piece, because despite the fact that their face value was 10 dinars, they were bringing not only between 12.5 and 40 dinars apiece, but also a chance to win attractive lottery prizes, and therefore they were popular with the Austrian investors. Consequently, Bankverein's seigniorage reached a high 7.4 million dinars and out of that sum it was possible to set aside a part for subsequent obligations, which was actually done: Bankverein set aside 300,000 dinars for the so-called

деценијама и њихов раст у преосталим – на пример, 1889. 45 хиљада, 1914. 81 хиљада, 1927. 378 хиљада и 1953. године 2,89 милиона динара. Стога су се у периоду до 1920. године појављивале позитивне разлике између уговорене фиксне годишњине коју Србија плаћа Банкферајну од 350 хиљада и обавеза по амортизацији обвезница, а које су (разлике) износиле од 305 хиљада у 1889. до 269 хиљада у 1914. години. Пошто су лутријски добити износили просечно 220 хиљада динара годишње, Банкферајн у првим деценијама отплате уопште није морао да додаје своја средства за ову намену; тек је у последње три деценије отплате зајма морао да доплаћује из сопствене благајне за сервисирање лозова. Другим речима, за отплату комплетног зајма (ануитет и згодици) било је довољно да Србија плаћа 350 хиљада динара годишње и да Банкферајн одвоји из емисионе добити 300 хиљада динара и да их капитализује (заједно са неутрошеним средствима из годишњине коју плаћа Србија) по 6% годишње у првим деценијама отплате.

Ни Банкферајн није прошао лоше, напротив, а цех су поднели купци обвезница, који, замајани необичном конструкцијом зајма – први купон за 25% већи од номиналне вредности обвезнице, доста лутријских добитака у првих пар година отплате – нису приметили оно што је битно, а то је за њих врло неповољан амортизациони план, тј. врло ниску отплату зајма у првим годинама и деценијама и врло високу у далекој будућности.

Због необичне технике овога зајма, догодило се, ето, да тржишна вредност његових обвезница буде већа од номиналне вредности: тако је цена лоза од номиналних 10 динара варирала у јесен 1889. године у Бечу око 12 динара, што је природно пошто се тада примицало извлачење обвезница по цени од 12,5 динара.

Био је ово један повољан зајам, без обзира на наизглед неповољан курс. Српски зајмови, као

replenishment of the fund for lottery prizes. Then, Serbia was setting aside 350,000 dinars each year for the payment of coupons, which in the first 30-odd years was significantly more than required, since the amortization schedule envisaged very low repayments in the first decades and a rise in repayments in the remaining ones – for example, in 1889 – 45,000, in 1914 – 81,000, in 1927 – 378,000 and in 1953 – 2.89 million dinars. Therefore, in the period before 1920, positive differences appeared between the contractually fixed annuity that Serbia paid to Bankverein, in the amount of 350,000, and the obligations arising from the redemption of bonds, which (the differences) ranged from 305,000 in 1889 to 269,000 in 1914. Since lottery prizes amounted to 220,000 dinars a year on average, in the first decades of the loan repayment Bankverein did not have any need to contribute its resources for this purpose; only in the last three decades of the loan repayment period did it have to pay an additional sum from its own purse for servicing lottery tickets. In other words, in order to repay the entire loan (annuities and lottery prizes), it was enough if Serbia paid 350,000 dinars a year and if Bankverein set aside 300,000 dinars from the seigniorage and capitalized it (together with the unspent portion of the annuities paid by Serbia) at 6 percent a year in the first decades of the repayment.

Bankverein did not fare badly, either. On the contrary, the price was paid by the purchasers of bonds who were misled by the unusual structure of the loan – the first coupon 25 percent higher than the nominal bond value, plenty of lottery prizes in the first several of years of the repayment – and failed to notice an important thing: a very unfavorable amortization schedule, i.e. very low repayments of the loan in the first years and decades and very high in the more distant future.

Due to the unusual technique of this loan, it somehow happened that the market value of its

уосталом и сви други, постали су технички сложени и врло нејасни, тако да је тешко било свести их на једноставну меру. XIX век није, као што видимо, био задовољан данашњим нормалним зајмом типа А динара номиналних и примљених, каматна стопа Б%, рок В година. Тада су измишљали разне интересантне конструкције како би код купаца створили утисак да је посао атрактивнији него што јесте. И успели су да замајају не само купце, већ и наше коментаторе, које су завели формално низак курс зајма и укупна сума отплате (увек су рачунали већу), док су занемаривали врло важну динамику отплате.

Из приноса зајма исплаћен је, прво, трошак од 4,3 милиона динара за преузимање дуванског монопола, затим 650 хиљада за откуп 5 хиљада акција дуванског монопола које је заложио Чедомил Мијатовић две године раније и, на крају, раније узете мање позајмице од Лендербанке и Ханделсгезелшафта.⁹¹

Државна експлоатација монопола

Од 1. јула 1888. године држава је почела да експлоатише овај монопол у сопственој режији. Фактичко преузимање каснило је два месеца, а за то време друштво је радило, кажу, на штету државе. У организацији монопола држава није променила ништа, чак је задржан, као искусан и способан, стари Лендербанчин административни апарат.

Великопродаја дувана издавана је под закуп лицитацијама, а први купац била је Крагујевачка компанија. У чаршији се причало да је овај закуп дат испод руке, да је Компаније узела 13,5% укупне добити, а да лицитациони поступак, накнадно оглашен због притиска пословних кругова, уопште није окончан. Изгледа да Компанија није чисто водила дуванске послове, јер је била укључена у аферу Мите Ракића.

bonds was higher than their nominal value: thus in the autumn of 1889, the price of the lottery ticket in Vienna of nominal 10 dinars fluctuated around 12 dinars, which was natural since it was the time when the drawing of bonds at a price of 12.5 dinars was approaching.

The terms of this loan were favorable, irrespective of the seemingly unfavorable issue price. Serbian loans, as all other loans for that matter, became technically complex and very unclear, so it was difficult to reduce them to a simple measure. The 19th century, as we can see, was not satisfied with today's normal loans, whose elements are: a nominal and disbursed amount of dinars – A, an interest rate of x% – B, and a repayment period of x years – C. Back then, people invented various interesting structures in order to create an impression among investors that the deal was more attractive than it really was. And they managed to mislead not only investors, but also commentators, who were seduced by the formally low issue price on the loan and the total amount for repayment (they always calculated a higher sum), while overlooking a very important schedule of repayment.

Out of the return on the loan, the following was paid: first, the costs of the tobacco monopoly takeover in the amount of 4.3 million dinars, then 650,000 for the buyback of 5,000 shares of the tobacco monopoly pledged by Čedomilj Mijatović two years before, and finally, smaller loans previously taken out from Länderbank and Handelsgesellschaft.⁹¹

Government Exploitation of the Monopoly

On 1 July 1888, the government began the exploitation of this monopoly as its own operation. The actual takeover was delayed by two months, and during that period, according to rumors, the company operated to the detriment of the state. The government did not change anything in the

Крагујевачка компанија била је тих година једно снажно предузеће у експанзији, које се бавило разним предузимачким, грађевинским и трговачким пословима. Основао ју је 1875. године Марко Марковић, а њен пуни назив био Марко О. Марковић и компанија. Поред закупа великопродаје дувана, односно набавки дувана за монополско друштво, изградила је пругу Лапово–Крагујевац, делове пруга Београд–Врање и Ниш–Пирот у дужини од 120 километара и пут Краљево–Рашка ибарском клисуром, трговала је разним артиклима (посебно сувим шљивама), узела је 1885. године од државе у закуп крчмарину за 440 хиљада динара годишње, организовала је veleпродају и малопродају дувана и чак је закупила десетак у Бугарској. Имала је парни млин у Београду. Послове је водио Коста Здравковић, тих година краљев посланик, а син генерала Стевана Здравковића, либерала и вишеструког министра грађевина. Био је то један доказ могућности да се и српски капитал и српски предузетници носе са странцима и да праве велике послове.

Радикали и либерали често су нападали Крагујевачку компанију и Здравковића, иначе члана Главног одбора Напредне странке, за наводне махинације са дуваном и претеране зараде. Тако је Одјек тврдио да компанија има огромних 1 милион динара годишњег профита на име уговора о продаји дувана (700 хиљада од провизије од 13,5% и 300 хиљада на разлици ажије). Здравковић је ово назвао лажју и, сасвим тачно, изнео да из бруто рабата од 13,5% који Компанија добија од државе као великопродавац, она мора да плати све своје трошкове и накнаду малопродавцима, што, како је рекао, износи око 12,5%, или 680 од 750 хиљада; и друго, компанија плаћа држави оним новцем који прима од потрошача (сребром), па не остварује никакву зараду на ажији. Понудио је, као и пар месеци раније, да неко други преузме тај посао и да њему исплати

organization of the monopoly, even the old *Länderbank's* administrative apparatus was kept, as experienced and capable.

Tobacco wholesale was leased in auctions, and the first lessee was the Kragujevac Company. Rumor had it that this lease was arranged under the table, that the Company took 13.5 percent of the total profit, and that the auction procedure, subsequently announced due to pressures from business circles, was never finalized. It seems that there was something fishy about the Company's tobacco operations, because it was involved in the Mita Rakić affair.

The Kragujevac Company was a strong firm undergoing a period of expansion in those years and pursuing various entrepreneurial, construction and trade activities. It was founded in 1875 by Marko Marković, and its full name was Marko O. Marković i kompanija (Marko O. Marković&Co.). In addition to leasing tobacco wholesale, i.e. procuring tobacco for the monopoly company, it built the Lapovo-Kragujevac railroad, parts of the railroads from Belgrade to Vranje and from Niš to Pirot, 120 kilometers in total, and the Kraljevo-Raška road through the Ibar Gorge. It also traded in various goods (particularly prunes) and had a steam mill in Belgrade. In 1885, it leased the excise duty on alcoholic beverages from the state for 440,000 dinars a year, organized wholesale and retail trade in tobacco, and even leased the tithe in Bulgaria. The operations of the Company were run by Kosta Zdravković, in those years a King's deputy, the son of General Stevan Zdravković, a Liberal and Construction Minister several times. It was proof that Serbian capital and Serbian entrepreneurs were able to compete with foreigners and to strike large-scale deals.

The Radicals and Liberals often attacked the Kragujevac Company and Zdravković, who was a member of the Main Board of the Progressive Party, accusing him that he had allegedly committed fraud with tobacco and made enormous profits. Thus,

за одштету само 10% наводне зараде, али се ни овај пут није нашао нико заинтересован.⁹²

По преузимању монопола дувана у своје руке, за в.д. управника монопола постављен је Раша Милошевић, секретар Пореске управе, иначе умерени радикал. Будући да држава није хтела да сама обавља све послове, посебно оне трговачке, гледала је да набавку дувана из иностранства и продају прерађевина уступи неком другом, квалификованијем за тај посао. Да монопол у државним рукама има своје неизбежне мане показује и покушај набавке дувана од стране представника саме Управе монопола, који је у Солуну купио априла 1888, одмах по преузимању монопола од страног друштва, две хиљаде дењака показало се „врло хрђавог дувана”, како је оданде прекорним тоном јављао српски генерални конзул.⁹³ Да ли је у питању била корупција или само неумешност праћена незаинтересованошћу, није толико ни важно – важно је да државни службеници обично слабо обављају штакљиве новчане послове.

Стога је још Мита Ракић, министар финансија у влади Николе Христића, убрзо по раскиду уговора са закупцем монопола, склопио два уговора са српским трговцима: први, 17. јуна 1888. године о набавци дувана са Илијом Лицикасом, којим је овај други преузео на себе обавезу да за државни монопол набавља сав потребни дуван, посебно у иностранству (пуномоћник Лицикаса и стварни партнер био је Коста Здравковић, из Крагујевачке компаније).⁹⁴ Тај је уговор раскинут следеће године, после дуготрајног натежања, пошто је Лицикас испоручио Управи монопола око 1.500 бала (57,9 тона) дувана сумњивог квалитета. Опозиција је направила читаву аферу од овог дувана званог Кавала Рефузо, док је држава образовала две комисије за оцену квалитета предатог дувана. На крају је постигнуто споразумно поравнање, а тек је шест година касније Раша Милошевић признао да је Крагујевачка компанија у овој афери била невина.⁹⁵

Echo claimed that the Company had a huge 1 million dinars in annual profits from the tobacco sales agreement (700,000 from commission at a rate of 13.5 percent and 300,000 from the difference in the agio). Zdravković called that a lie and, completely correctly, said that the Company had to pay, out of the 13.5 percent gross discount that it was given by the government as a wholesaler, all its costs as well as remuneration to retail traders, which, according to him, amounted to around 12.5 percent or between 680,000 and 750,000; moreover, the company was making payments to the state with the money it had received from consumers (silver), so it was not earning anything on the agio. As he had done a couple of months earlier, he offered this deal for just 10 percent of the alleged profits to anyone who would be interested to pay him out and take it over, but this time, too, there were no candidates.⁹²

After taking over the monopoly in its hands, the government appointed Raša Milošević, the Secretary of the Tax Administration, a moderate Radical, as acting Monopoly Director. Since the government did not want to perform all the tasks by itself, in particular those commercial ones, it endeavored to assign the procurement of tobacco from abroad and sales of tobacco products to somebody else who was better equipped to do that. The unavoidable deficiencies of placing a monopoly into the government's hands were demonstrated once again when the Monopoly Directorate tried to procure tobacco by itself, through its representative who bought in Salonika in April 1888, immediately after the takeover of the monopoly from the foreign company, 2,000 bales of what afterward turned out to be “very bad tobacco”, as Serbia's Consul General reported from there in a reproving tone.⁹³ Whether it was a case of corruption, or plain incompetence coupled with lack of interest, does not really matter – what matters is the fact that public servants are usually bad in dealing with tricky financial transactions.

Раша Милошевић
Raša Milošević

По прекиду сарадње са Лицикасом, влада је променила систем и набављала је потребан дуван преко дуванских трговаца, не закључујући више уговоре о искључивом праву, већ послујући са појединима од њих од прилике до прилике. За одабир најповољније понуде користила је класичне лицитације, што се само може похвалити. А Илија Лицикас имао је и других проблема са државом. Тако је 18. августа 1889. године ухваћен у покушају да извезе 4 вагона дувана у Аустрију без плаћања извозне царине. Два вагона већ су била прешла у Земун, али су враћена.⁹⁶

That is why Mita Rakić, the Finance Minister in Nikola Hristić's cabinet, rushed to enter, soon after the termination of the Agreement with the monopoly lessee, into two contracts with Serbian traders: on 17 June 1888, into the first one on the procurement of tobacco with Ilija Licikas, under which the latter undertook to procure all the necessary tobacco for the government monopoly, particularly abroad (Licikas's proxy and actual partner was Kosta Zdravković, from the Kragujevac Company).⁹⁴ That contract was cancelled the following year, after a long period of wrangling, because Licikas had delivered to the Monopoly Directorate around 1,500 bales (57.9 tonnes) of tobacco whose quality was dubious. The opposition constructed a whole scandal around this tobacco called Kavala Refuzo, while the government set up two commissions for the evaluation of the quality of the delivered tobacco. In the end, an amicable settlement was reached, and only after six years did Raša Milošević confess that the Kragujevac Company had been innocent in this affair.⁹⁵

Upon the termination of its cooperation with Licikas, the government changed the system and procured tobacco it needed from tobacco merchants, without concluding any more contracts on the exclusive right and by doing business with individual merchants on a case-by-case basis. It used classic auctions for the selection of the best bit, which can only be commended. And Ilija Licikas ran into other problems with the state: on 18 August 1889, he was caught in an attempt to export four carloads of tobacco to Austria without paying export duties. Two carloads had already crossed the border and reached Zemun, but they were returned.⁹⁶

And second, on 17 June 1888, the Finance Minister concluded a contract with Marko O. Marković, that is, with Kosta Zdravković and the Kragujevac Company, pursuant to which the Ministry of Finance transferred the "exclusive right to

И друго, 17. јуна 1888. закључио је министар финансија уговор са Марком О. Марковићем, односно Костом Здравковићем и Крагујевачком компанијом, којим је Министарство финансија уступило „искључиво право продаје производа дувана фабрике за целу земљу”; рок трајања уговора предвиђен је на година дана, а Крагујевачка компанија обавезала се да ће откупити дувана за 5,5 милиона динара по прописаној продајној цени; великопродавце је могао одабрати Марковић, али је право да издаје дозволе малопродавцима, дуваницама задржало за себе министарство финансија; малопродавци су имали право на 5 до 10% од промета, а зависно од округа, док је Крагујевачка компанија имала нето 8,75% од промета, по исплати малопродаваца. Опозиција је напала владу што је монопол великопродаје уступила, наводно, без лицитације и са превеликом зарадом за компанију („мозак нам се мути кад помислимо и на ово црно дело Ракићево”), тврдећи да је зарада компаније на непотребном посредништву око 700 хиљада динара, пошто посао може обавити једна канцеларија са пар службеника у Београду.⁹⁷

Афера Мите Ракића

Афера министра финансија Мите Ракића избила је септембра 1888. године, када је Српска независност, орган либералне странке, изнела у јавност да се по Београду већ неколико дана прича како је Ракићев положај уздрман и када је Пестер Лојд јавио из Београда да ће Ракић поднети оставку због тога што је монопол дувана уступио Крагујевачкој компанији под неповољним условима и што је купио велику количину слабог дувана. Српска независност је још додала да се прича да је Ракић радио без знања других чланова владе и да се позивао на одобрење са највишег места, што је највише место демантовало. „Говори се да је г. Ракић добио знатну суму новаца од онога од кога

sell the products of the tobacco factory for the entire country” to the Company; the contract was valid for a year, and the Kragujevac Company undertook to purchase tobacco worth 5.5 million dinars at the prescribed selling price; Marković was free to select wholesalers, but the Ministry of Finance reserved for itself the right to issue licenses to retailers, tobaccoists; the retailers were entitled to 5 – 10 percent of the turnover, depending on the district, while the Kragujevac Company had 8.75 percent of the turnover on a net basis, after the payments to retailers. The opposition attacked the government for granting the wholesale monopoly, allegedly without a tender and with too high earnings for the Company (“it is mind-boggling just to think of this Rakić’s wrongdoing”), arguing that the Company was earning about 700,000 dinars on this needless mediation, since the job could be performed by a single office with a couple of employees in Belgrade.⁹⁷

The Mita Rakić Affair

A scandal involving Finance Minister Mita Rakić broke in September 1888, when Serbian Independence, an organ of the Liberal Party, published the information that a rumor had been going around Belgrade for several days that Rakić’s position was shaken, and when Pester Lloyd reported from Belgrade that Rakić was to resign because he had transferred the tobacco monopoly to the Kragujevac Company on unfavorable terms and because he had bought a large quantity of poor quality tobacco. Serbian Independence also added that there were reports that Rakić had been acting on his own, without informing other members of the cabinet, and that he had invoked the approval from the highest place, which the highest place denied. “The story goes that Mr. Rakić received a handsome sum of money from the person whom he had purchased bad

Миџа Ракић
Mita Rakić

је откупио рђав дукан. Па и о продаји монопола дукана крагујевачкој компанији има разних гласова”, писала је Српска независност. Томе је уследио груб напад на Миту како је њега закачила и Бонтуова златна киша, како се знао наћи и код уступања солског монопола Англо-банци, како је повезан и са тршћанском „Маке”, како је „стекао лепе дворе, и сјајан намештај, и господско одело, и пуне подруме и „шпајзове”.⁹⁸

Српска независност није измислила причу, већ се о томе могу наћи потврде и на другим странама. Дефинитивна истина ипак није утврђена, већ су само остале мање или више убедљиве верзије неких људи и пристанак Ракића да одступи са министарског положаја без истраге и суда. Владан Ђорђевић, тадашњи министар, описао је следећа три Ракићева

tobacco from. Even about the sale of the tobacco monopoly to the Kragujevac Company there are all kinds of rumors”, wrote Serbian Independence. That was followed by a ruthless attack on Mita, in which it was alleged that he, too, was affected by Bontoux’s golden rain, that he had had his finger in the transfer of the salt monopoly to Anglobank as well, that he was connected with “Mache” of Trieste, that he had “acquired nice quarters, and fine furniture, and fancy clothes, and full cellars and pantries”.⁹⁸

Serbian Independence did not invent the story; the corroboration of it can be found in other sources as well. The definitive truth, however, was never established, only more or less convincing versions from some people remained, as well as Rakić’s consent to step down from his ministerial post without an investigation and trial. Vladan Đorđević, a minister at that time, described the following three actual or alleged sins committed by Rakić. The first one had already been noticed during the final consultations about the lineup of Hristić’s government, when Rakić (at that time a ranking official in the Foreign Ministry) forgot in the desk next to which he was sitting a calling card on which he had personally written how much money he had received and from whom in relation to the appointments of honorary consuls abroad. It was found by Danić, and it was known, or believed, that it ended up with King Milan.⁹⁹

His second sin was the modification of the terms of the contract with the Kragujevac Company. After the tobacco monopoly was taken away from the foreigners, Rakić insisted in a cabinet meeting on entrusting the monopoly to this firm, rather than to district dealers, as provided for by the law. He argued that it was a much better choice from the financial standpoint, since the Company had already been engaged in selling tobacco in smaller quantities. After lengthy discussions, the government made a concession to its minister, but it decided that the contract should be concluded for six months, or a

стварна или наводна греха. Први је примећен још приликом последњих консултација око састава Христићеве владе. Тада је Ракић (у том тренутку високи чиновник Министарства иностраних дела) заборавио у столу поред кога је седео визиткарту на којој је својеручно написао колико је новца од кога добио приликом наименовања почасних конзула у иностранству. Њу је нашао Данић, а знало се, или веровало, да је завршила код краља Милана.⁹⁹

Други грех била је измена услова уговора са Крагујевачком компанијом. Пошто је монопол дувана одузет странцима, Ракић је на седници владе наваљивао да се монопол повери овој фирми уместо окружним продавцима, како је предвиђао закон, тврдећи да је то финансијски далеко бољи избор, пошто је Компанија и до тада продавала дукан на ситно. После дужих дискусија, влада је попустила своме министру, али је закључила да се уговор склопи на шест месеци, највише на годину дана, што је забележено у протокол седнице. После неког времена, Чедомиљ Мијатовић установио је да је уговор закључен на годину и по дана, што је и сам Ракић признао на седници владе. Тврдио је да је то учинио у споразуму с краљем Миланом, што је овај енергично демантовао. Колеге министри захтевали су да се уговор промени у делу о року трајања закупа, а Ракић је то учинио и свео га на годину дана. Затим је отпутовао у иностранство, а његов заступник тих дана, Чедомиљ Мијатовић, донео је својим колегама министрима оргинал новог уговора, из кога се видело да је Ракић променио још неке одредбе којима је стварао корист Крагујевачкој компанији. Држава је тиме била доста оштећена, према Ђорђевићу, а неки људи тврдили су да знају време и место на коме је Ракић примио новац од Компаније.

Трећи Ракићев грех тицао се набавке дувана. Мита Ракић поднео је влади извештај да у земљи нема довољно дувана и да га је потребно набавити без много формалности. Јер, законом прописани

year at most, which was noted down in the Protocol of the meeting. After some time, Čedomilj Mijatović found out that the contract was concluded for a year and a half, which Rakić admitted in a cabinet meeting. He asserted that he had done that in agreement with King Milan, but the King strongly denied that. His fellow ministers requested a modification of the contract in the part referring to the duration of the lease period, so Rakić did that and reduced it to one year. Then he went abroad, and his representative during his absence, Čedomilj Mijatović, presented to his fellow ministers the original of the new contract, from which it could be seen that Rakić had also changed some other provisions, which brought gains for the Kragujevac Company. In this manner, the state suffered considerable damage, according to Đorđević, and some people claimed that they knew the time and place where Rakić had received money from the Company.

Rakić's third sin was related to tobacco procurement. Mita Rakić submitted a report to the government that there was not enough tobacco in the country and that it should be procured without too many formalities, for the statutory bidding procedure was quite time consuming and during that period the tobacco factory would have to stand idle. Furthermore, claimed Rakić, the Directorate had received an offer of standard quality tobacco "from a certain party", at a price which was lower than previous ones. The government approved the purchase of up to 250,000 kilograms, which was considered to be a sufficient quantity for the operation of the factory pending the completion of the bidding procedure, and authorized Rakić for that quantity. He bought a full 775,000 kilograms from Ilija Licikas, an agent of the Kragujevac Company; the opposition claimed that the purchase price of that bad tobacco was 60 paras per kilogram, so the Company had earned a full 80 paras per kilogram from commission. Later on, Mijatović informed the Company that these two

поступак лицитације траје доста дуго и за то време би фабрика дувана морала да стоји незапослена. Уз то, тврдио је Ракић, управи је стигла једна понуда дувана стандардног квалитета „са извесне стране“, а по цени нижој од дотадашњих. Влада се сложила да се купи до 250 хиљада килограма, што је сматрано довољном количином за рад фабрике до завршетка лицитационог поступка, и на толико овластила Ракића, а он је купио од Илије Лицикаса, агента Крагујевачке компаније, целих 775 хиљада килограма. Опозиција је тврдила да је куповна цена тог лошег дувана 60 пара/кг, тако да Компанија зарађује целих 80 пара/кг на провизији. Мијатовић је, касније, обавестио Компанију да та два уговора не важе и да највећа количина која се сме увести не сме прећи 300 хиљада килограма, а министри су сами рачунали да је тиме државна каса оштећена за скоро милион динара. Те јесени, децембра месеца, по вароши се говорило да је Михаило Вујић тражио да се против Мите Ракића „подигне јавна тужба”.¹⁰⁰

Међутим, ствар се, по Вукашину Петровићу, одвијала сасвим другачије. Чедомиљ Мијатовић је за време Ракићевог одсуства из земље изнео краљу и председнику владе тако страшне ствари о Ракућу да су га ови одмах избацили из кабинета. „Чеда га је приказао као ординарног лопова, који краде с Костом Здравковићем и другима”; „нарочито му је изнео посао са Банкферајном око дуванског зајма са лозовима”. Но, када му је Ракић дошао у кућу да би се објаснили, Мијатовић га је, по причању самог Ракића Петровићу, дочекао крајње пријатељски и рекао да су га краљ и председник владе „рђаво разумели”. По Ракићу, коме Петровић верује, све је била Мијатовићева интрига на коју су неки насели. Уколико се прихвати верзија догађаја Ракића и Петровића, значило би да на седницама владе није било ни речи о Ракићевим махинацијама, нити је било ко видео лоше склопљене уговоре. Ова верзија тешко да би била вредна спомена, јер је превише људи знало за аферу и јер је Ракић

contracts were null and void and that the largest quantity which could be imported was limited to 300,000 kilograms, while the damage to the public purse, according to the calculation made by the ministers themselves, was almost a million dinars. That autumn, in December, the rumor was going around the town that Mihailo Vujić had requested that Mita Rakić “be officially indicted”.¹⁰⁰

However, according to Vukašin Petrović, the story was completely different. During Rakić’s absence from the country, Čedomilj Mijatović told such awful things about Rakić to the King and the Prime Minister that they threw him out of the cabinet immediately. “Čeda depicted him as an ordinary thief who is stealing with Kosta Zdravković and others”; “he particularly pointed to the deal with Bankverein regarding the tobacco loan with lottery tickets”. However, when Rakić came to his house to sort things out, Mijatović received him absolutely friendly, as Rakić personally told Petrović, and explained that the King and the Prime Minister “had misunderstood him”. According to Rakić, and Petrović believed him, the whole thing was nothing but Mijatović’s foul play which some people fell for. If Rakić’s and Petrović’s version of the events was accepted, it would mean that there was no mention whatsoever of Rakić’s underhanded dealings during cabinet meetings, nor did anyone see these harmful contracts. This version would have hardly been worth mentioning, since too many people knew about the scandal and since Rakić tacitly admitted that he had done it when he stepped down without saying as much as a word, had he not died as an indebted man soon after that, in March 1890, leaving his family to “live in strained circumstances on a meager pension”.¹⁰¹

According to Rakić’s father-in-law, Milan Đ. Milićević, Rakić left behind a sizeable debt: 25,000 to Kreditna banka and 5,000 to the National Bank, excluding interest, and a debt to the Fund Directorate. “These are the sources of money which many

прећутно признао дело када је без речи иступио из владе, да није убрзо, марта 1890. године, умро као задужен човек, а да његова породица касније „живи кукавно од незнатне пензије”.¹⁰¹

Према Ракићевом тасту Милану Ђ. Милићевићу, за Ракићем су остали знатни дугови: 25 хиљада Кредитној банци и 5 хиљаде Народној банци, не рачунајући камате, и дуг Управи фондова. „Ето откуд паре које су многога боле у очи”, каже Милићевић. И касније се, целу деценију, Ракићева породица мучила са дуговима.¹⁰² Ако је породица остала сиромашна, питање је где се део новац. Прича о лоповлуку остаје, ипак, нерешена до даљег.

Ракићева афера завршена је његовим уклањањем из кабинета, односно његовом оставком. Тиме је посредно признато да све није било чисто и да је у новинским оптужбама о Ракићевим махинацијама било истине. „Несугласице између министра финансија и његових другова у кабинету”, објавио је благо Мијатовић, „донеле су са собом иступање министра финансија из кабинета”.¹⁰³ Влада није инсистирала на судском утврђивању чињеница и евентуалном кажњавању, јер би и њој тај поступак нанео политичку штету, а и Ракић је, изгледа, проценио да је боље да се не нарушава тишина. И несрећно министровање Мите Ракића завршено је 8. октобра 1888. године.

Тек годину дана касније, крајем 1889. године, у време радикалске владе и скупштине, покренут је скупштински поступак за утврђивање одговорности Ракићеве. Скупштина није стигла да разматра случај, јер је Ракић убрзо, 5. марта 1890. године, умро, а противници му својом кампањом нису давали мира ни на самртној постељи.

Радикали на влади

По абдикацији краља Милана фебруара 1889. године, успостављена је радикалска влада, са Михаилом Вујићем као министром финансија, док

were so concerned about”, said Milićević. Even later, Rakić’s family struggled for a whole decade with his debts.¹⁰² So, if the family remained poor, the question is what happened to the money. The story about the foul dealings remains, after all, unresolved for now.

The Rakić affair was concluded with his removal from the cabinet, i.e. his resignation. In a way, it was an indirect confession that not everything was clean and that there was some truth in journalists’ allegations about Rakić’s underhanded dealings. “Differences between the Minister of Finance and his colleagues in the cabinet”, announced Mijatović euphemistically “gave rise to the Minister of Finance’s withdrawal from the cabinet”.¹⁰³ The government did not insist on an official investigation and possible punishment, because such a procedure would have been politically harmful to it as well, while Rakić probably assessed that it was better to keep it quiet. And so the unfortunate ministership of Mita Rakić ended on 8 October 1888.

It was not until a year later, in late 1889, during the Radical government and Assembly, that a parliamentary procedure was launched for determining Rakić’s responsibility. The Assembly did not have time to review the case, because Rakić died soon after that, on 5 March 1890, although his adversaries did not leave him alone with their campaign even on his deathbed.

Radicals in Power

Following the abdication of King Milan in February 1889, a Radical government was formed, with Mihailo Vujić as Finance Minister, while Lazar Paču was appointed as Director of the Monopoly Directorate. The story goes that he accepted the appointment only after a long period of resisting Vujić’s persuasion.

The business with tobacco constantly provoked suspicion, as well as founded and unfounded

Лазар Пачу *Lazar Paču*

је за управника управе монопола постављен Лазар Пачу. Кажу да је прихватио постављење тек после дугог опирања Вујићевим наваљивањима.

Пословање са дуваном стално је изазивало подзорење и оправдане и неоправдане протесте, па је радикалска влада отпустила Крагујевачку компанију и кренула другим путем. Маја 1889. године одржан је конкурс за уступање права великопродаје дувана у свим окрузима Србије. Основни услови били су следећи: прво, спремност да се

protests, so the Radical government released the Kragujevac Company and took a different track. In May 1889, a tender was held for the assignment of rights to tobacco wholesale in all the districts in Serbia. The main requirements were: the willingness to trade at the prices prescribed by the state, i.e. the willingness to adhere to the applicable law on the tobacco monopoly, as well as the willingness to purchase from the Monopoly Directorate at least the quantity defined by the Directorate for each district

тргује по ценама које прописује држава, односно спремност на поштовање важећег закона о монополу дувана, као и спремност да се од управе монопола набави најмање она количина коју је управа одредила за сваки округ (од 55 до 550 хиљада килограма). У сваком округу би био један великопродавац, малопродавце би одређивала управа монопола, дуван би великопродавац плаћао управи пре експедиције, он би морао да води књиге и да обезбеди добар асортиман и редовну снабдевеност, а припадало би му између 13 и 17% од бруто промета, зависно од округа. Победник тендера био би онај ко понуди највећи откуп. Успех конкурса био је слаб: тек за девет округа јавио се неко ко је задовољавао „оферталне” услове, док за преосталих дванаест није било понуда у складу са тим условима.¹⁰⁴

По преузимању монопола у своје руке, држава је морала увозити дуван за потребе београдске фабрике прерађевина. Прво се заинтересовала за турски дуван, који је био широко коришћен у Србији тога доба, и наложила посланику у Цариграду Стојану Новаковићу да испита терен и утврди и јави цене на локалном тржишту. Новаковић је јавио да је цена два до три гроша (око пола динара) за кило слабијег дувана, па је почетком јуна 1889. године послана једна група стручних службеника монопола да набави 250 хиљада килограма. Та је група купила једну мешавину дувана разних сорти, од слабијих до средњих, које су сами одабирали на лицу места у магацинима турске управе монопола. На крају је цена, укључујући и турску извозну царину, изнела 1,02 динара по килограму.¹⁰⁵

Погледајмо продајне цене дувана и цигарета тих година, дате по класама квалитета.¹⁰⁶

Видљиво је да су најквалитетнији турски дуван и цигарете појефтинили, вероватно зато да би се привукла публика, а они слабијег квалитета поскупели. Ово друго је вероватно било последица намере управе монопола да олакша продају српском

(ranging from 55,000 to 550,000 kilograms). In each district, there would be one wholesaler, retailers would be designated by the Monopoly Directorate, the wholesaler would pay the tobacco to the Directorate before delivery, he would be obliged to maintain books and to secure a good assortment and regular supplies, and between 13 and 17 percent of the gross turnover, depending on the district, would go to him. In order to win the tender, one had to offer to buy the largest quantity. The tender was not very successful: for a mere nine districts, there were bidders who met the requirements stipulated in the invitation to tender, while for the remaining twelve, there were no bids fulfilling these requirements.¹⁰⁴

After taking over the monopoly, the state had to import tobacco for the needs of the Belgrade factory of tobacco products. It was first interested in Turkish tobacco, which was widely used in Serbia at that time, and ordered the Envoy in Constantinople, Stojan Novaković, to probe the ground and find out about the prices on the local market and to report on them. Novaković reported that the price was two to three grochen (about half a dinar) for a kilo of lower quality tobacco, so in early June 1889, a group of professional staff from the Monopoly was sent to purchase 250,000 kilograms. That group bought a mixture of various tobacco varieties, from lower quality ones to the medium quality tobacco varieties, which they had picked themselves on the spot in the warehouses of the Turkish Monopoly Directorate. The final price, including Turkish export duties, reached 1.02 dinars per kilogram.¹⁰⁵

Let us take a look at the selling prices of tobacco and cigarettes in those years, by quality class.¹⁰⁶

It is obvious that the prices of the best quality Turkish tobacco and cigarettes went down, probably in order to attract consumers, while the prices of those whose quality was poorer went up. The latter was probably a consequence of the intention on the

Цене дувана 1887. и 1889.
Tobacco prices in 1887 and 1889

врста дувана <i>Type of tobacco</i>	1. 5. 1887. 1/5/1887	1. 7. 1889. 1/7/1889
ДУВАН кг. TOBACCO kg		
турски специјал <i>Turkish special</i>	60	50
I	40	40
II	25	30
III	16	20
српски <i>Serbian</i>		
I	14	15
II	12	10
III	10	7,5 7.5
IV	8	5
V	7,5 7.5	
VI	5	
ЦИГАРЕТЕ 1000 ком. CIGARETTES 1000 pc.		
турске спец. <i>Turkish special</i>	75	65
I	50	50
II	35	40
женске/III <i>women's/III</i>	25	30
српске <i>Serbian</i>		
I	25	25
II	20	20
III	15	10
IV	10	

дувану и цигаретама и да на тај начин смањи учешће турског дувана у средњем сегменту по квалитету. Слабији српски дуван је тек наоко појефтинио: у ствари, смањен је број категорија, вероватно зато што се сматрало да је број категорија (шест) превелик и да представља непотребно луксузирање

part of the Monopoly Directorate to boost the sales of Serbian tobacco and cigarettes and thus reduce the share of Turkish tobacco in the medium quality segment. Lower quality Serbian tobacco was only seemingly cheaper: in fact, the number of categories was reduced, probably because it was deemed that the number of categories (six) was too high and that it constituted an unnecessary luxury from the times of the private lessee, while the price of the poorest tobaccos (two lowest categories) remained unchanged. In the case of Serbian cigarettes, only the price of the most inferior kind was changed, namely significantly reduced.

Farmers and the Monopoly

Following the formation of the new government, Radical followers started to believe that the Radical realm had indeed begun, without taxes and with the people's state, with the state that would respect the farmer and work in his favor. Expectations were generally high, and thus also in the field of tobacco growing. Under the monopoly law, the government should, on the basis of a proposal from the monopoly lessee, issue licenses to tobacco producers, i.e. to the farmers who were growing it. The forbearance of the finance ministers in the previous years immediately caused a natural consequence: in 1889 as well, many farmers planted tobacco, again without licenses, in all parts of the country, even in many regions where it had not been grown before. There was an imminent danger of overproduction, estimated at 3,000 tonnes, and Vujić found himself in a dilemma about what to do. He did not want to (or could not) punish farmers, and he was not in the position to purchase all produced tobacco from them. So he found a solution which was not really in keeping with the law, but for him it was practical, as a way out of a difficult situation: he issued licenses en bloc to all the

Ойкуй дувана
From a tobacco purchase campaign

из времена приватног закупца, док је цена најслабијих дувана (две најниже категорије) остала неизмењена. Код српских цигарета, само је најслабијој врсти цена промењена, и то знатно смањена.

Сељаци и монопол

По стварању нове владе, радикалски народ поверовао је да је заиста дошло радикалско царство, без пореза и са народном државом, са државом која ће поштовати сељака и ићи му на руку. Очекивања су била велика, па свакако и у области гајења дувана. По закону о монополу, држава је требало да, на основу предлога закупца монопола, издаје дозволе произвођачима дувана, тј. сељацима који га гаје. Благост министара финансија у претходним годинама одмах је донела природну последицу: и те 1889. године многи сељаци засадили су, опет без дозволе, дукан у свим крајевима земље, чак и у многима у којима раније није гајен. Претила је претерана производња, процењивало се од 3 хиљаде тона, и Вујић се нашао у недоумици шта да ради. Да кажњава сељаке није хтео (или могао), а да им откупи сав произведени дукан није био у стању. И нашао је једно решење које није баш било у складу са законом, али је за њега било практично као излаз из тешке ситуације: ђутуре је дао дозволу свим произвођачима из старих дуканских крајева, док је осталима поручио да им држава неће откупити дукан и посаветовао их да дукан намене извозу. Свој потез опет је правдао закашњењем распореда производње од стране управе монопола. Да би све добило изглед легалности, наредио је да се од узгајивача узме реч да ће дукан упутити у извоз и да им се тада ипак да дозвола.¹⁰⁷ Нова радикалска влада није успела да одоли притиску своје изборне базе и одобрила је сађење чак 198,5 милиона струкова дувана у 1889. години, што је 3–6 пута већи број него у другим годинама овога периода.

producers from old tobacco regions, while sending word to others that the government would not purchase their tobacco and advising them to export it. He found justification for his move in the delay with which the Monopoly Directorate prepared the production schedule. In order for everything to appear legal, he ordered the growers to give their word that they would direct their tobacco to exports and then they would be issued licenses.¹⁰⁷ The new Radical government was not able to withstand the pressure from its grassroots and it approved the planting of as many as 198.5 million tobacco plants in 1889, which was 3 to 6 times more than in other years of this period. The only result of the minister's action was perjury committed by farmers, because they eventually brought part of their tobacco into the old tobacco districts for purchase and thus tricked Vujić. On a broader scale, it was a risky move by Minister Vujić, which could overcrowd government tobacco warehouses with huge quantities of tobacco for a long time to come, with an unavoidable cut in production in the years that ensued caused by the need to clear the overstock.

In situations like this, it was not easy for Vujić at all. On the one hand, there was a need to defend the government and government coffers from unlawful actions of farmers, while on the other hand, the Radical Party was a party of farmers, and it was not easy for anybody from its leadership, including Vujić, to go against their interests and to protect the government, as the Progressists had done before. He tried to find a middle-of-the-road solution – to encourage farmers to work legally by means of harsh words and lenient policy, but without alienating them from the government and the party to which he belonged. He was only partially successful in this, being more successful in preserving the popularity of the party, and less successful in safeguarding the interests of the state.

Овакав потез министра само је подстакао лажно заклињање сељака, да би они, на крају, део свог дувана поднели на откуп у старим дуванским окрузима и тако изиграли Вујића. Општије посматрано, био је то ризикантан потез министра Вујића, који је могао да надуго претрпа државне дуванске магацине огромним количинама дувана, уз неминовно смањење производње у следећим годинама како би се ове залихе потрошиле.

Вујићу нимало није било лако у оваквим ситуацијама. Са једне стране стајала је потреба да се држава и државна благајна одбране од незаконитих радњи сељака, док је, са друге стране, Радикална странка била странка сељака и никоме из њеног врха, па ни Вујићу, није било лако да иде против њихових интереса и да штити државу као некада напредњаци. Он је покушао да нађе средину – да оштрим речима и благом политиком подстакне сељаке на законит рад, али и да их не одбије од владе и странке којој је припадао. Успевао је тек делимично, боље код очувања популарности странке, а мање у заштити државних интереса.

Тадашње прописане откупне цене дувана од српских сељака износиле су од 2–3 динара по килограму за најквалитетнији дуван до 1 динара по килограму за најслабији. Подсетимо да су се цене у време иностраног закупца монопола дувана кретале од 3–4 до 1 динар по истим категоријама, што значи да су биле нешто више него под домаћом монополском управом. У време напредњачке владе и закупа монопола од стране Лендербанчиног и Контоаровог друштва радикали су тврдили да су откупне цене дувана мизерне и да их треба одбацити пошто доносе претерану добит закупцу, а уништавају сељаке. А сада видимо да српска Управа монопола под радикалима даје, за сељаке, мање повољне цене. Но, сада је говорљиви Таушановић био министар унутрашњих дела, па није више тврдио да ће те цене довести до осиромашења српских сељака.

The then statutory purchase prices of tobacco produced by Serbian farmers ranged from 2–3 dinars per kilogram of the best tobacco, to 1 dinar per kilogram of the worst. Just to recall that the prices in the days of the foreign lessee of the tobacco monopoly ranged between 3–4 and 1 dinar for the same categories, which means that they were somewhat higher than under the domestic Monopoly Directorate. During the Progressist government and the lease of the monopoly to the company of Länderbank and Comptoir, the Radicals claimed that the purchase prices of tobacco were measly and that they should be discarded because they were bringing too much profit to the lessee and destroying farmers. And now we see that the Serbian Monopoly Directorate under the Radicals set lower prices, less favorable for farmers. Yet, the eloquent Taušanović was now the Minister of the Interior, so he no longer argued that these prices would impoverish Serbian farmers.

However, this was the nominal tobacco price, while the effective one was considerably lower, because of the existence of the discard, that is, tobacco below any category. Namely, the average price of purchased tobacco reached only 87 paras per kilogram in 1888 and 80 paras per kilogram in 1889. Opposition leader Jovan Avakumović correctly noted that it was a fact that the monopolies were yielding increasingly more proceeds, but he recalled that the Serbian farmer was paying for all that through low purchase and high selling prices of tobacco. He also recalled that under the law of 1885, producers had been getting at least 1 dinar for a kilogram of the worst tobacco, while now they were not receiving that much even for the best one.¹⁰⁸

Minister Vujić explained these low prices with the poor quality of domestic tobacco, so that a mere 5 percent of tobacco could be used for medium-quality cigarettes, while the rest was used for the lowest-quality cigarettes or even burnt. He claimed that the

Ово је, међутим, била номинална цена дувана, док је стварна била знатно нижа, а због постојања шкарта, тј. дувана испод сваке категорије. Наиме, просечна цена откупљеног дувана достигла је само 87 пара по килограму 1888. године и 80 пара по килограму 1889. године. Опозициони првак Јован Авакумовић је с разлогом приметио да јесте чињеница да монополи дају све више прихода, али је подсетио да све то плаћа српски сељак кроз ниске откупне и високе продајне цене дувана. Подсетио је да су по закону из 1885. године произвођачи добијали најмање 1 динар по килограму најлошијег дувана, док сада толико не примају ни за најбољи.¹⁰⁸

Министар Вујић је такве ниске цене објашњавао slabим квалитетом домаћег дувана, тако да је само 5% дувана могло да се користи за цигарете средњег квалитета, док је остатак ишао у најслабије цигарете или је чак спаљиван. Тврдио је да је стари закон о монополу дувана дозвољавао откуп дувана и слабијег него што је најнижа категорија (чија је цена била 1 динар/кг), а по договорној цени. Чињеницу да је страни купац више плаћао дукан него српска држава објаснио је, доста натегнуто, тиме што је, по његовом мишљењу, купац имао рачуна да лепо плати домаћи дукан, пошто га је куповао само 100 до 200 хиљада килограма, а да затим увезе велике количине јефтиног дувана из Мађарске. Но, многи други су били уверени да је цена прениска, да српски дукан није тако слаб и да београдска фабрика дувана лоше рукује дуканом.¹⁰⁹ Тако је 400 присутних сељака из крушевачког округа жестоко протестовало (додуше, не пред државним органима, већ пред локалним одбором радикалне странке) када им је комисија проценила дукан на 10 и 20 пара по килограму.¹¹⁰

old tobacco monopoly law permitted the purchase of tobacco whose quality was lower even than the lowest category (the price of which was 1 dinar/kg), at a negotiated price. As for the fact that the foreign lessee had been paying more for tobacco than the Serbian government, he offered a rather far-fetched explanation that, in his view, it paid off for the lessee to give a good price for domestic tobacco, since they had been buying only 100,000 to 200,000 kilograms of it, and then to import huge quantities of cheap tobacco from Hungary. However, there were many other people who were convinced that the price was too low, that Serbian tobacco was not all that bad and that the Belgrade Tobacco Factory was mishandling the tobacco.¹⁰⁹ Thus, 400 farmers from Kruševac District strongly protested (admittedly, not in front of government agencies, but in front of the seat of the local Radical Party board) when the commission appraised their tobacco at 10 and 20 paras per kilogram.¹¹⁰

Ванђел Тома, дуванџија

Рођен је почетком 1830-тих година у Македонији, а умро 1906. године. У Београд је стигао почетком 1860-тих година. Учествовао је у српско-турским ратовима 1875–1878. године као тобџија.

Држао је прометну дуванџијску радњу у Београду у крају код Саве, одмах поред хотела Крагујевац. У хотел су свраћали Срби из прека (Аустроугарске) и често шверцовали кући Томин јефтинији дуван, и поред тамошњих монополских прописа. Увозио је дуван из своје постојбине Македоније, а директно од произвођача, што му је обезбеђивало добар квалитет и повољне цене.

У почетку рада монополске управе био је њен експерт за пријем увозног турског дувана, а касније га је и сам лиферовоао управи, на чему је добро зарађивао. Неко време био је и члан управног одбора монополске управе.

Био је добротвор. Оставио је новац из кога је подигнута Чукур-чесма, споменик српским жртвама из 1862. године. Оставио је и хотел Булевар, из чијег је прихода финансирано усавршавање македонског подмлатка у Београду.

Извор: М. М. Костић – *Усјон Београда*, књ. 1, 1994

Vandel Toma, a tobacconist

Born in the early 1830s in Macedonia, died in 1906. Arrived in Belgrade in the early 1860s. Fought in the 1875–1878 Serbian-Turkish Wars as a cannoneer.

He held a frequented tobacconist shop in Belgrade, in the area around the Sava, right next to the hotel Kragujevac. The hotel was often visited by Serbs from Austria-Hungary and they frequently smuggled home Toma's cheaper tobacco, despite their monopoly regulations. He imported tobacco from his homeland Macedonia, directly from producers, thus obtaining good quality and favorable prices.

At the beginning of the work of the Monopoly Directorate, he served as its expert for receipt of imported Turkish tobacco, and later on he himself supplied it to the Directorate, making good money on that. For a while, he was a member of the Management Board of the Monopoly Directorate.

He was a benefactor. He left money out of which Čukur-česma was erected, a monument to Serbian victims of 1862. He also left the Bulevar hotel, and out of the proceeds from it the education of the Macedonian youth in Belgrade was financed.

Source: М. М. Kostić – *The Rise of Belgrade*, volume 1, 1994

Либерали за укидање монопола

LIBERALS IN FAVOR OF MONOPOLY LIFTING

Дискусија о укидању монопола

У јесен 1889. године либерали су размотрили ситуацију са монополом дувана у Србији. Мада је министар Вујић покушавао да, колико је год могао, ублажи неповољне последице монопола на односе државе и сељака, очито је било да му покушај није у потпуности ишао од руке, јер је на селу владало све веће незадовољство његовом политиком. Наиме, проблема су била три. Прво, већ спомињано ограничавање производње дувана, што је многе заинтересоване сељаке оставило без толико жељених дозвола и огорчило. Друго, откупна цена дувана снижавана је током времена. Тако је (предлог) закон о монополу дувана, пуштен у скупштинску процедуру у јесен 1889. године, предвиђао да се за I категорију плаћа 1,5–2,5 динара, за II категорију 1–1,5 динара, за III категорију 0,6–1 динар и за IV категорију (шкарт) 0,1–0,6 динара по килограму. Било је то снижење цена нарочито наглашено код слабијих врста дувана, које су и највише произвођене у Србији. И треће, продајна цена дувана и прерађевина повећана је за неколико пута у односу на време пре монопола, што је свакако погађало пушачки свет у Србији, а то је била најмање једна половина бирачког тела.

Дакле, либерали су проценили да је могуће владајућим радикалима сипати со на живу рану и

Discussion on the Lifting of the Monopoly

In the autumn of 1889, the Liberals considered the situation of the tobacco monopoly in Serbia. Although Minister Vujić tried to mitigate the adverse consequences of the monopoly for the relationship between the state and the farmer as much as he could, it was obvious that he was not particularly successful in his attempt, because the rural population was increasingly dissatisfied with his policies. Namely, there were three problems. Firstly, the already mentioned restrictions on tobacco production left many interested farmers without much wished-for licenses and filled them with indignation. Secondly, the purchase price of tobacco was going down over time. Thus a (draft) law on the tobacco monopoly, submitted to the Assembly in the autumn of 1889, envisaged the following prices: for category I – 1.5 to 2.5 dinars, for category II 1 to 1.5 dinars, for category III 0.6 to 1 dinar and for category IV (discard) 0.1–0.6 dinars per kilogram. This price cut was particularly pronounced in the case of more inferior kinds of tobacco, which were the most widely produced in Serbia. And thirdly, the selling prices of tobacco and tobacco products were increased several times relative to the period before the monopoly, which certainly affected the smoking population in Serbia, and that was at least a half of the electorate.

Сеоска идила (Владислав Тишелбах)
A rural idyll (Vladislav Titelbah)

одлучили да предложе укидање монопола дувана. Први је идеју изнео у јавност генерал Лешјанин, у дискусији о скупштинској адреси. Поздравио је одузимање овог монопола од странаца, али је предложио његово укинуће „да се заштите државни финансијски интереси и да се производња дувана унапреди“. Радикали су одмах осетили опасност и уверавали Лешјанина и, још више, јавност да су они први који би укинули монопол, али да то никако није могуће, а због лепог прихода што доноси државној каси (6,5 милиона) и због тога што је монопол дувана залога за два зајма и да би се укидањем монопола изгубио извор за отплату тих дугова.¹¹¹

Убрзо су либерали (Рибарац, Авакумовић и други) упутили скупштини и формалан предлог закона, чији је први члан гласио: „монопол дувана укида се у Краљевини Србији“, а с позивом на превелике трошкове пословања монопола (2,7 милиона према нацрту буџета за 1890. годину) који непотребно притискају народ. Далеко је боље, уверавали су либерали, оставити слободним производњу, трговину и прераду дувана, као што је то некада било. Имали су одговор и на питање о томе како надокнадити губитак пореских прихода од тадашњих 3,8 милиона динара нето прихода за државу (6,5 милиона прихода минус 2,7 милиона трошкова). У предлогу закона навели су да је потребно разрезати таксу на пушаче: обични људи плаћали би 8 динара годишње, богатији, који пуше бољи дуван (трговци, адвокати, лекари итд) по 20 динара, они најбоље стојећи 30 динара, продавци дувана по 300 динара таксе за дозволу и регал на увезени дуван по 10 динара/кг. Тако би од таксе од 8 динара било убрано 2 милиона динара (250 хиљада пушача), од таксе од 20 динара 600 хиљада (30 хиљада таквих пушача), од продаваца 300 хиљада (има их хиљаду) и од регала 900 хиљада (увоз 90 тона годишње), што укупно даје 3,8 милиона динара.¹¹²

So, the Liberals assessed that it was possible to rub salt into the open wound of the ruling Radicals and decided to put forward a proposal for the lifting of the tobacco monopoly. The first to go public with the idea was General Lešjanin, in a discussion about the Assembly address. He welcomed the takeover of this monopoly from foreigners, but proposed its lifting “to protect financial interests of the state and to promote tobacco production”. The Radicals immediately sensed the danger and offered assurances to Lešjanin, but even more to the public, that they would be the first to lift the monopoly; but they stated that there was no possibility to do so, because of the handsome revenue it was bringing to the budget (6.5 million) and because of the fact that the tobacco monopoly was collateral for two loans, so the lifting of the monopoly would lead to a loss of the source for the repayment of these debts.¹¹¹

Soon after that, the Liberals (Ribarac, Avakumović and others) submitted to the Assembly a formal bill, whose first article read: “The tobacco monopoly shall be lifted in the Kingdom of Serbia”, citing as reasons the excessive operating expenses of the monopoly (2.7 million according to the draft budget for 1890), which were an unnecessary burden on the population. It would be far better, the Liberals argued, to leave tobacco production, trade and processing free, as they had been in the past. They also had an answer to the question of how to compensate for the loss of tax revenue in the amount of the then 3.8 million dinars net for the government (6.5 million of revenue minus 2.7 million of expenditure). The bill stipulated that a fee should be levied on smokers: commoners would pay 8 dinars a year, those more affluent ones who smoked better tobacco (merchants, lawyers, doctors, etc.) 20 dinars each, the richest ones 30 dinars, tobacco dealers 300 dinars each for the license fee plus the regal fee on imported tobacco in the amount of 10 din/kg. In such a manner, the 8 dinar fee would yield 2 million dinars (250,000 smokers),

Либералско залагање за укидање монопола свакако има смисла и може се бранити, али начин на који су мислили да уберу потребне приходе свакако није добар, осим демагошки. Наиме, тешко је замислити како би се утврђивало ко пуши а ко не и ко је платио таксу а ко није, тако да би било нужно организовати огроман број контролора, али и лепити, како је рекао Вујић, марке на људима – пушачима. Међутим, либерали нису ни имали намеру да уведу таксу на пушаче, него су овим предлогом хтели да избегну приговоре да без монопола није могуће убрати приходе од дувана; да би се по укидању монопола морао повећати или непосредан порез (или прирез) или посредан порез, али који плаћају сви грађани, што би нашкодило популарности либералског предлога у народу. Овако су хтели да имају начин убирања потребног прихода, али да га ограниче само на пушаче.

Либерали се нису задржали само на овом предлогу. Да би поткрепили своју идеју о нужности укидања монопола дувана, покушали су да наведу што више аргумената. Тако интерпелишу владу о неправилностима приликом изградње дуванских магацина, где се упетљава и председник Главне контроле, некадашњи либерал Милован Јанковић. Врло ружно делује расправа у којој радикали доказују да је Јанковић у име контроле, а на своју руку, критиковао владу, док либерали доказују да је отворени притисак министра Вујића присилио једног члана контроле да изјави да састанка није било. Упоређују се записници, дају накнадне изјаве, тумачи устав... Затим либерали интерпелишу владу о додацима у управи монопола, па излази да управник монопола Лазар Пачу има додатак од 1.200 динара годишње, а и да додатке имају и други водећи руководиоци. Вујић се бранио да су сада додаци мањи него раније, док је Авакумовић грмео да њега не интересује колике су додатке приватници давали

the 20 dinar fee 600,000 (30,000 smokers of this type), from dealers one would collect 300,000 (there were a thousand of them) and 900,000 from the regal fee (imports stood at 90 tonnes a year), which gave a total of 3.8 million dinars.¹¹² The Liberals' lobbying for the lifting of the monopoly certainly made sense and can be defended, but the manner in which they thought they would collect necessary revenue was not good at all, except maybe as demagoguery. Namely, it is difficult to imagine a method which would enable the sorting of smokers from non-smokers, and those who paid the fee from those who did not, so it would be necessary to organize a huge number of controllers, as well as to put stickers, as Vujčić said, on people who smoked. However, the Liberals never intended to introduce the fee on smokers; instead, by putting forward this proposal, they wanted to avoid objections that it was not possible to collect revenue from tobacco without the monopoly; that after the lifting of the monopoly one would have to increase either the direct tax (or surtax) or the indirect tax that all citizens were paying, which would be detrimental to the popularity of the Liberals' proposal in the general public. In this manner, they wanted to have a way to collect the necessary revenue, but to limit it to smokers only.

The Liberals did not stop at this proposal. In order to substantiate their idea about the necessity of lifting the tobacco monopoly, they tried to offer as many arguments as possible. Thus they interpellated the government regarding irregularities during the construction of tobacco warehouses, implicating also the Chairman of the Supreme Control, a former Liberal, Milovan Janković. A debate in which the Radicals were trying to prove that Janković had criticized the government on behalf of the Control, acting on his own, while the Liberals were proving that the open pressure from Minister Vujčić forced a member of the Control to declare that there had been no meeting, was a very ugly sight. Minutes were compared, post-festum statements made, the Constitu-

бившем директору, али да га врло занима зашто и на основу ког закона додаток има Пачу, човек који није имао ни једног дана радног стажа у државној управи до тренутка када је постављен за начелника Министарства финансија I класе и упућен за управника монопола.¹¹³

Скупштински одбор формиран да размотри предлог закона о укидању монопола дувана, у коме су већину чинили радикали, одбацио је идеју либерала, тврдећи да је прорачун прихода у њему нереалан и да неће дати ни колико је потребно за отплату анuitета, као и да није право да неко ко плаћа непосредног пореза 6–8 динара мора да плати таксу за пушење од 8 динара. Подсетили су и да није свих 2,7 милиона динара трошкова монопола намењено чиновничким платама, већ да је већина предвиђена за откуп и фабрикацију дувана. Мањина у одбору, коју су чинила два либерала, тврдила је да је процена прихода предлагача закона сасвим на месту и да је једном сиромашном Србину лакше да плати 8 динара таксе него 27 динара монополског прихода годишње.* Наравно, скупштинска већина прихватила је, без расправе, извештај одборске већине и одбила да укине монопол дувана, али су либерали, ипак, убрали понеки поен код гласача.

Нови закон о монополу дувана

После преузимања монопола од стране државе, показало се нужним да се донесе нови закон о монополу дувана, пошто је стари био превазиђен у многим тачкама, а и било је потребно да се законом прецизира управљање монополом у потпуној државној режији. И 14. марта 1890. године донет је нови закон, који је, уз минималне

* Кутија цигарета је 10 пара, трошак производње 2,45 пара, а монополска добит 7,5 пара, што за годину даје 27 динара монополске добити; СБНС, 1889–1890, стр. 1677–1682

tion interpreted... Then the Liberals interpellated the government concerning fringe benefits in the Monopoly Directorate, and the discussion revealed that the Director of the Monopoly Lazar Paču had fringe benefits in the amount of 1,200 dinars a year, and that fringe benefits also pertained to other top officials. Vujić's defense was that the fringe benefits at that time were much lower than before, while Avakumović thundered that he did not want to know about the fringe benefits the private owners had paid to the former Director, but that he was very curious to find out why and on the basis of which law fringe benefits were paid to Paču, a man who did not have a single day of service in the public administration before his appointment as a class I Department Head in the Ministry of Finance and sent to be the Director of the Monopoly.¹¹³

A parliamentary committee set up for the purpose of reviewing the bill on the lifting of the tobacco monopoly, on which the Radicals comprised the majority, rejected the idea of the Liberals, claiming that the revenue forecast in it was unrealistic and that it would fall short even of what was needed to pay the annuities, as well as that it was not fair to impose a fee for smoking in the amount of 8 dinars on someone who paid 6–8 dinars of the direct tax. They also recalled that not all 2.7 million of the monopoly expenditure was earmarked for the salaries of public servants, and that the bulk of it was actually envisaged for the purchase and fabrication of tobacco. The minority on the committee, consisting of two Liberals, argued that the lawmaker's revenue forecast was absolutely plausible and that it was easier for a poverty-stricken Serb to pay 8 dinars of the fee than 27 dinars of the monopoly revenue per year.* Of course, the parliamentary majority accepted the report of the

* A pack of cigarettes was 10 paras, production costs were 2.45 paras, and the profit for the monopoly was 7.5 paras, which in one year gave 27 dinars of profit for the monopoly; SBNS, 1889–1890, pp. 677–1682

измене, остао на снази до I светског рата, па и после њега проширењем важења на територију целе Југославије.

Основна решења новој закона

По том закону држава има искључиво право куповине домаћег и страног дувана и прераде и продаје на велико и мало свих дуванских прерађевина. Држава такође контролише производњу дувана, прописује количину коју ће сељаци засадити, одобрава дозволе за сађење, откупљује дуван по цени коју сама утврди, смешта дуван у своја складишта, прерађује га у својој фабрици у Београду и продаје га потрошачима. Продаја се у Београду вршила непосредно, а у другим местима преко великопродаваца, који су у својим регионима имали монопол продаје малопродавцима.

Законом је био ограничен и увоз дувана. Да би се онемогућила пракса Лендербанчиног друштва, које је знатан део дувана набављало у иностранству, и да би се показао патриотизам посланика, прописано је да Управа монопола сме да увезе страног дувана највише 10% од целокупне годишње потрошње у Србији.

Право продаје задржала је држава за себе, с тим да га може „вршити” преко малопродаваца непосредно (у Београду) и посредством великопродаваца у другим окрузима. У једном округу може бити само један великопродавац, а закуп добија онај ко на „јавној оферталној лицитацији” преузме обавезу да откупи највише дувана. Рок закупа је ограничен на највише три године. Право малопродаје такође даје Управа монопола. Продајна цена домаћег дувана максимирана је законом на 24 динара по килограму, а стварну цену одређивала је држава.

Закон је решио и у којим се крајевима дуван може садити, што је вероватно било мотивисано жељом власти да једном за свагда реши то питање,

committee majority, without a debate, and refused to lift the tobacco monopoly, but the Liberals nevertheless scored a point or two with the voters.

New Law on Tobacco Monopoly

Following the takeover of the monopoly by the state, it became clear that it was necessary to adopt a new tobacco monopoly law, since the old one was obsolete in many respects, and since it was necessary now to define in a law the management of a monopoly which was fully state-run. On 14 March 1890, a new law was passed, which remained in force, with some minor amendments, until World War I, and even beyond, with the broadening of its application to the whole territory of Yugoslavia.

Key Arrangements in the New Law

Under that law, the state had the exclusive right to purchase and process domestic and foreign tobacco and to engage in wholesale and retail trade in all tobacco products. The state controlled tobacco production, prescribed the quantity to be planted by farmers, issued planting licenses, purchased tobacco at a price it had fixed itself, placed tobacco in its warehouses, processed it in its factory in Belgrade and sold it to consumers. The sales in Belgrade were carried out directly, and in other places through wholesalers, who in their respective areas held monopolies on the sales to retailers.

The law also put restrictions on tobacco imports. In order to prevent the practice used by Länderbank's company, which had been procuring a significant portion of their tobacco abroad, and in order to demonstrate the patriotism of the deputies, it stipulated that the Monopoly Directorate's imports of foreign tobacco were not to exceed 10 percent of Serbia's total annual tobacco consumption.

а не да се сваке године бори са сељацима и политичарима из целе Србије. Право је дато следећим подручјима:

- у округу алексиначком варош Алексинац и срезови алексиначки и моравски;
- у округу крушевачком варош Крушевац и срез крушевачки;
- у округу ужичком општина Ужице, Бајина Башта и једанаест села;
- у округу подринском Лозница и деветнаест села;
- у округу врањском варош Врање;
- у округу крајинском околина Доњег Милановца и Кладова;
- у округу нишком општине Лесковац и Власотинце; и
- у округу чачанском општина Краљево и осам села.

Оправдање за избор ових земљишта било је неубедљиво: да се „из искуства зна да је на њима одгајан дуван доброг квалитета”. Прави разлози били су, прво, жеља да се производња географски концентрише како би се лакше контролисала и, друго, резултат унутарпартијског лобирања код радикала. Наравно, приликом скупштинске дискусије о крајевима у којима ће се дозвољавати узгајање дувана многи су посланици покушали да укључе још нека села са свога подручја, не би ли се умилили сељанима, али је гласачка машинерија радикала давала пролаз таквим предлозима само када су долазили од својих посланика (Ђурић из ужичког краја, Тајсић из чачанског краја и други), док је аутоматски одбацивала сличне предлоге посланика либерала.¹¹⁴

Да би се могао квалификовати, један округ је морао пријавити производњу од најмање 50 тона, док су појединци морали пријавити најмање 20 ара, а највише један хектар (задруге три хектара). Ово друго било је резултат социјалне политике, јер се веровало да дуван доноси велике

The right of sale, which the state reserved for itself, could be “exercised” directly, through retailers (in Belgrade), and through the mediation of wholesalers in other districts. There could be only one wholesaler in a district, and the lease was granted to the one who, in a “public soliciting for tenders”, undertook to purchase the largest quantity of tobacco. The lease period was limited to not more than three years. The right to retail trade was also granted by the Monopoly Directorate. The law limited the selling price of domestic tobacco to a maximum of 24 dinars per kilogram, and the actual price was fixed by the government.

The law also stipulated the regions in which tobacco could be grown, which was probably motivated by the wish of the authorities to settle this issue once and for all, instead of struggling with farmers and politicians from all over Serbia every year. The right was granted to the following regions:

- in the district of Aleksinac, the town of Aleksinac and the counties of Aleksinac and the Morava Valley;
- in the district of Kruševac, the town of Kruševac and the county of Kruševac;
- in the district of Užice, the municipalities of Užice, Bajina Bašta and eleven villages;
- in the district of the Drina Valley, Loznica and nineteen villages;
- in the district of Vranje, the town of Vranje;
- in the district of Timočka Krajina, the surroundings of Donji Milanovac and Kladovo;
- in the district of Niš, the municipalities of Leskovac and Vlasotince; and
- in the district of Čačak, the municipality of Kraljevo and eight villages.

A rationale for the selection of these areas was unconvincing: that “it was known from experience that good quality tobacco was grown on the soil in these areas”. The real reasons were, first, a desire to concentrate production territory-wise in order to

	средње лишће <i>central leaves</i>	горње и доње лишће <i>higher and lower leaves</i>	подбир <i>basal leaves</i>
I класа <i>class I</i>	добро сазрели, не изгорели, нису поцепани, нису буђави, сасвим леппи, без мрља <i>fully ripe, not burnt, not torn, not moldy, fine-looking, no spots</i>		
II класа <i>class II</i>		сасвим цели, добро сазрели, лепо лице, без мрља, нису буђави, нису прегорели <i>perfectly intact, ripe, nice top side, no spots, not moldy, not burnt</i>	
III класа <i>class III</i>	мрљави, мало поцепани, здрави, добро сазрели <i>spotted, slightly torn, healthy, ripe</i>	мало измрљани, мало поцепани, здрави, добро сазрели <i>slightly spotted, slightly torn, healthy, ripe</i>	добро зрели, потпуно здрави <i>ripe, perfectly healthy</i>
шкарт <i>discard</i>	незрели, остали зелени, буђави, изгорели, трули <i>unripe, remained green, moldy, burnt, decayed</i>	зелени, повређени <i>green, injured</i>	зелени, нагорели, покварени <i>green, charred, rotten</i>

приходе, па је горњи лимит представљао израз тежње да што више сељака учествује у добити од дувана. Сељак је бесплатно добијао семе. Првенство међу пријављенима имали су они који су садили дуван више година, а затим они који су „добар дуван производили”.

Закон је дефинисао три класе дувана и шкарт, трудећи се да буде што јаснији како би у животу било што мање спорова. Класе дувана су дефинисане полазећи од врсте и стања лишћа. А врста лишћа је било три, према квалитету, а полазећи од његовог положаја на стаблу (средње, које даје најбољи дуван), горње и доње (које даје средњи дуван) и подбир (неколико најнижих листова који дају најслабији дуван).

Приметимо да су класе дувана искључиво одређене карактеристикама сазрелости и очуваности

facilitate control and, second, a result of intra-party lobbying in the Radical Party. Of course, in a parliamentary debate on the regions to be allowed to grow tobacco, many deputies had tried to include some other villages from their respective regions, in order to make themselves popular among the villagers, but the voting “machine” of the Radicals let such proposals pass only when they came from their deputies (Ђурић from the region of Užice, Тајсић from the region of Čačak and others), and it automatically rejected similar proposals from the Liberal deputies.¹¹⁴

In order to qualify, a district had to apply for the production of at least 50 tonnes, while individuals had to apply for at least 20 ares, and not more than one hectare (three hectares for cooperatives). The latter was a result of social policy, because it was

дуванског листа, а не и врстом дувана и његовим пушачким карактеристикама. Овакав приступ, заједно са ниско одређеном највишом ценом дувана прве класе значио је одрицање од производње најбољих оријенталних дувана, чија би цена морала бити виша, и подстицај тежњи ка повећању квантитета на рачун квалитета дувана.

Одредба закона о откупним ценама дочекана је од посланика са великим занимањем. За предложене цене (I класа 1,5 до 2,5 дин/кг, II класа 1–1,5, III класа 0,6–1 и IV класа (шкарт) 0,1–0,6 дин/кг) одмах је неколико дискусаната, и либерала и радикала, рекло да су прениске и да их треба повећати. Вујић је умиривао посланике тврдећи, с правом, да се морају имати у виду ниске светске цене (цене за најбољи дуван по килограму износили су у Француској 1,4 динара, у Аустроугарској 1,1 динар, у Бугарској 1,4 динара, у Румунији 1,8 динара и у Босни и Херцеговини „особити Требињски“ 3,4 динара). Лазар Пачу, управник монопола, тврдио је да откупне цене не могу бити веће, а да су напредњаци у свој закон ставили високе цене да би закон о монополу лакше прогuralи кроз скупштину. Ипак, пристао је на повећање цена најбољих дувана са 1,5–2,5 на 1,5–3 динара по килограму,¹¹⁵ што је било готово неважно, јер је дуван највише класе откупљиван у малим количинама. У ствари, најважније су биле цене III класе и шкарта, пошто су те две категорије представљале далеко највећи део дувана који се производи у Србији.

Најважнији рокови били су следећи: министар финансија је дужан да најкасније у октобру саопшти колико је дувана потребно у следећој години, а тиме и колика се површина засађеног дувана очекује, као и колике ће откупне цене бити до године; пријаве за гајање дувана од стране сељака примају се у општини од 1. новембра до 15. децембра; управа монопола дужна је да до 1. фебруара извести све оне којима је одобрено

believed that tobacco business was very lucrative, so the ceiling was a reflection of the aspiration to include as many farmers as possible in the generation of income from tobacco. Farmers were given seed for free. The precedence was accorded to the applicants who had been growing tobacco for several years, and then to those who “produced good tobacco”.

The law defined three classes of tobacco and discard, trying to be as precise as possible, in order to reduce the number of disputes in real life. Tobacco classes were defined proceeding from the type and condition of leaves. There were three types of leaves, according to their quality and based on the position on the stem: central leaves (giving the best tobacco), higher and lower leaves (giving medium-class tobacco) and basal leaves (several bottom leaves giving the lowest quality tobacco). We can notice that tobacco classes are defined exclusively by the properties related to the maturity and preserved condition of tobacco leaves, and not by the type and smoking characteristics of tobaccos. Such approach, combined with the maximum price of class I tobacco set at a low level, meant giving up on the production of the best oriental tobaccos, whose price would have to be higher, and an incentive to the aspiration toward increasing quantity at the expense of quality of tobacco.

The provision of the law on purchase prices was met with great interest by the deputies. Several participants in the discussion, both Liberals and Radicals, immediately said that the proposed prices (class I 1.5 to 2.5 din/kg, class II 1–1.5, class III 0.6–1 and class IV (discard) 0.1–0.6 din/kg) were too low and should be increased. Vujić tried to appease the deputies, arguing with good reason that one had to bear in mind low world prices (the prices for the best tobacco per kilogram amounted in France to 1.4 dinars, in Austria-Hungary to 1.1 dinars, in Bulgaria to 1.4 dinars, in Romania to 1.8 dinars and in Bosnia and Herzegovina, “exquisite Trebinje tobacco”, to 3.4 dinars). Lazar Paču,

сађење; расађивање дувана се имало извршити најкасније до 20. јуна; засади су се бројали два пута: до краја јуна и до краја јула; калупљење дувана није смело да се врши пре 15. октобра.

Управа монопола могла је из својих средстава кредитирати произвођаче највише до једне четвртине вредности његове производње, а с каматном стопом од 6 процената. Залог за потраживање управе представљао је сав дукан, а она је могла за осигурање узети и друго његово имање, „што су судови дужни одобрити на прост захтев Управе монопола дувана и против чега нема места произвођачевој жалби”. Јесте да је у тадашњој Србији судство било споро, а потраживања се наплаћивала тешко, али је последња одредба којом се судови обавезују како да суде и којом се укида право жалбе код одузимања сељаковог имања заиста преоштра.

За сађење без дозволе предвиђене су две врсте казни:

- *чување садова и забрана сађења*: за појединца, чување засада и забрана сађења од пет година; за општину у којој буде знатног кријумчарења, забрана сађења од три године, значи колективна казна;
- *опшће новчане казне*: фиксно од 20 до 100 динара за прекршај и варијабилно, а према броју илегалних струкова (30 пара за један или килограма дувана (20 динара за један).

Закон је још садржао детаљне одредбе о сађењу дувана, његовом паковању, о откупу, о магацинима, о преради дувана, о продаји дувана, о казнама и о управи монопола. За законом су уследили бројни и још детаљнији правилници.

Интересантно је да је овај закон омогућавао приватну производњу дувана за извоз, јер држави није давао монопол на извоз. Додуше, та је могућност за произвођаче била готово теоријска, пошто је и за ову производњу било потребно добити дозволу управе монопола и проћи све

Monopoly Director, claimed that purchase prices could not be higher and that the Progressists had put high prices in their law with a view to pushing the monopoly law through the Assembly more easily. Yet, he agreed to an increase in the prices of the best tobaccos from 1.5 – 2.5 to 1.5 – 3 dinars per kilogram,¹¹⁵ which was almost insignificant, because the tobacco of the highest class was purchased in small quantities. As a matter of fact, the most important prices were those of class III and discard, because these two categories accounted for the lion's share of tobacco produced in Serbia.

The most important time limits were the following: the Finance Minister was obliged to announce, not later than October each year, how much tobacco would be needed in the coming year, what area should be planted with tobacco, as well as the levels of purchase prices in the coming year; applications of farmers for tobacco growing were to be filed with municipalities from 1 November to 15 December; the Monopoly Directorate was obliged to inform all those authorized to plant by 1 February; the transplanting of tobacco had to be carried out by 20 June at the latest; plantations were counted twice, by end-June and by end-July; the molding of tobacco was not to be performed before 15 October.

The Monopoly Directorate could extend loans to producers out of its own resources up to a quarter of the value of their production, at an interest rate of 6 percent. The collateral for the Monopoly Directorate's claim was all their tobacco, and it could also take as security their other properties, “which courts of law shall approve at a simple request of the tobacco Monopoly Directorate and against which no appeal of the producer shall be allowed”. It is true that in Serbia at that time the judiciary was slow and enforcement difficult, but this last provision prescribing how courts should handle cases and abrogating the right to appeal in case of confiscation of a farmer's property was really too much.

Низање дувана у селу Шанцу

Stringing of tobacco in the village of Šanac

остале процедуре. Једна група сељака из Врања покушала је 1908. године да искористи ову могућност, добила дозволе и припремила 13 хиљада килограма дувана. Међутим, покушај је пропао, јер нису обезбедили ваљаног трговца који ће им продати род на иностраној пијаци, па је дуван продат управи монопола за 1 динар по килограму.¹¹⁶

Радикалима није било лако да предложи и подрже овај закон, јер је монопол дувана био на лошем гласу у Србији. Стога су стално уверавали да би они први укинули монопол када би то, с обзиром на лоше финансијско стање Србије, било могуће. Тако се у извештају скупштинског финансијског одбора о предлогу закона наводи неколико разлога у прилог монопола дувана: приходи од монопола су гаранција за отплату неких државних дугова; без монопола дувана не би било могуће отплаћивати ове ануитете; монопол

Planting without a license carried two types of penalties:

- *uprooting of plantations and a ban on sowing*: for an individual, uprooting of plantations and a ban on sowing for a period of five years; for a municipality where there was a great deal of smuggling, a ban on sowing for a period of three years, meaning a collective punishment;
- *stiff fines*: fixed amounts ranging from 20 to 100 dinars for a misdemeanor and variable amounts based on the number of illegal plants (30 paras for one plant) or kilograms of tobacco (20 dinars for one kilogram).

The law also contained detailed provisions on the planting of tobacco, its packaging, purchase, warehouses, processing, selling, on penalties and on the Monopoly Directorate. After the law, numerous and even more detailed regulations followed.

дувана доноси преко анuitета један леп приход кога држава не може да се одрекне.

Либерали су наставили своју причу, тврдећи да је монопол дувана „једно зло које ће нашу земљу да сише новчано и исцеди“, да „штетно утиче на економску снагу народа“ и да је „убитачан и некористан по земљу“, чак и уколико је добар за државну благајну. Имали су и добру поенту: тих шест и по милиона прихода монопола дувана не долази са неба, како је могло изгледати по Вујићевим речима, него их српски народ плаћа и „одваја од хране“. Позивали су се на науку која је против монопола, на повећање броја државних чиновника које ће јачање монопола донети, па је чак Велизар Кундовић са жаљењем навео да ће, уколико се донесе овај закон, стати шверц српског дувана у Босну и Херцеговину, од кога живе Подриње и Горња Рађевина, а и други крајеви имају вајде. Авакумовић је на радикале бацио најгрђу клетву: „Мени је управо тужно што видим да ти негдашњи борци за народне олакшице данас прихватају она иста средства и начине да од народа извуку што више новца“ која су користили мрски напредњаци. А посланик Сима Несторовић, док се залагао за слободу предузетништва у Србији, потегао је и мрске Турке којима је српски народ плаћао десетак, „али је смео да сеје шта хоће, а данас не сме“ због монопола. „Ово није трговина, ово је отимање. [Држава – БМ] Узима пошто хоће, а продаје пошто хоће“, кукао је он.

Вујић и радикал Риста Поповић су се позвали на то што монополе дувана имају и многе друге земље (Француска, Аустроугарска, Италија, Румунија и Турска, мада не поменуше Америку, Енглеску и Немачку, које га немају), што радикали нису створили те монополе већ су их затекли и сада само поправљају закон, што друге алтернативе нема, јер су порези и прирези већ превише оптеретили народ, док други типови опорезивања

It is interesting that this law allowed private tobacco production for exports, since it did not give a monopoly on exports to the state. Admittedly, that possibility for producers was almost theoretical, because this kind of production also required a license from the Monopoly Directorate, as well as going through all other procedures. A group of farmers from Vranje tried in 1908 to use this possibility, they were issued licenses and prepared 13,000 kilograms of tobacco. However, their attempt failed because they did not manage to find a good agent to sell their crops on foreign markets, so the tobacco was sold to the Monopoly Directorate for 1 dinar per kilogram.¹¹⁶

It was not easy for the Radicals to propose and support this law, because the tobacco monopoly had a very bad reputation in Serbia. For that reason, they constantly offered assurances that they would be the first to lift the monopoly if that, taking into account Serbia's poor financial position, were possible. Thus, a report of the parliamentary finance committee on the bill quoted several reasons in favor of the tobacco monopoly: monopoly proceeds were a guarantee for the repayment of certain government debts; without the tobacco monopoly it would not be possible to repay these annuities; the tobacco monopoly was yielding, on top of the annuities, a nice revenue which the government could not give up.

The Liberals continued with their story, claiming that the tobacco monopoly was “an evil, which will financially drain our country until its exhaustion”, that it had “an adverse impact on the people's economic power” and that it was “disastrous and useless for the country”, even if it were good for the public purse. They also had a good punch-line: this six and a half million of monopoly proceeds were not falling from the sky, as one could conclude from Vujic's words, and they were paid by the Serbian people “at the expense of spending on food”. They made references to science, which was against monopoly, to an

дувана или нису реалистични (таксе на дуване или на струкове) или су испробани па нису дали резултате (бандероле). И били су у праву, макар са становишта тешке финансијске ситуације Србије и нужности да се приход обезбеди пошто-пото.

У ствари, основна примедба либерала тицала се укупне производње дувана у Србији. Они су тврдили да ће је монопол умањити, што ће смањити економску снагу Србије. Радикали су тврдили супротно: „ако Бог да, као што има изгледа, ми ћемо кроз 4 године трошити нашег дувана до 2½ милијуна килограма, а доцније и више”, прогнозирао је управник монопола Лазар Пачу. Ипак, његова се прогноза ни из далека није остварила, пошто су и потрошња и производња стагнирале, односно најчешће се кретале између 800 и 900 хиљада килограма годишње, све до I светског рата.

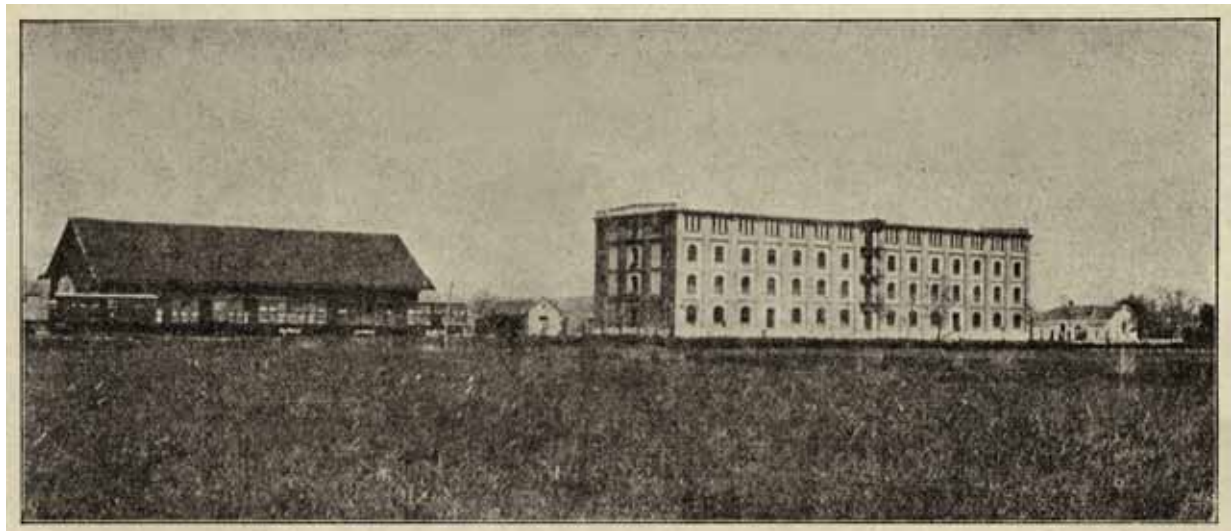
Занимљиве су биле скупштинске дискусије око мање важних или чак техничких детаља, јер су често изазивале дебате о суштинским питањима. На пример, владин нацрт садржао је одредбу којом се најављивала предност при издавању

increase in the number of civil servants, which would be brought about by the strengthening of the monopoly, and Velizar Kundović even mentioned with regret that in case this law was passed the smuggling of Serbian tobacco to Bosnia and Herzegovina would stop, and the Drina Valley region and Gornja Račevina lived on that, while other regions also had benefits. Avakumović put the worst curse on the Radicals: “For me, it is absolutely sad to see that these former champions of popular benefits accept today those same ways and means to extract money from the people, as much as they can” that were used by the detested Progressists. And deputy Sima Nestorović, while advocating free entrepreneurship in Serbia, even brought up the issue of the hateful Turks, to whom the Serbian people had been paying the tithe, but “were allowed to sow whatever they wanted, and today they are not” on account of the monopoly. “This is not trade, this is extortion. It buys at its own prices and sells at its own prices”, he bemoaned.

Vujić and Radical Rista Popović referred to the fact that tobacco monopolies existed in many other

Стари и нови дувански магацин у Житковцу

The old and the new tobacco warehouse in Žitkovac

дозвола за сађење дувана онима који у року од пет година изграде сушаре дувана. Разлог је очевидан: да дукан не би киснуо и непотребно влажио, већ лепо осушен добијао на квалитету и цени. Такмичари у демагогији одмах су уочили прилику да подвуку како ће та одредба погодити сиромашног сељака који нема новца за градњу некаквих сушара. Није помогло ни објашњење да то може бити обична и јефтина дашчара, или шупа са промајом. Противници су потезали и питање слободе сељака да гаји дукан како хоће и како зна, а да држава има права да му производ не прими уколико је лош. Чувени радикалски букач Ранко Тајсић имао је и овога пута оштру, готово комунистичку доскочицу: „остану ли сушаре у обавези онда богатијим произвођачима даће се овим већа могућност да експлоатишу сиромашне”. Превагнула је умереност другог радикалног трибуна, Димитрија Катића: „Ми видимо како нашим производима падају цене на светским пијацама, а то зато што у производњи не идемо путем научних открића, већ све радимо како смо научили” од дедова. По његовом мишљењу, треба и „законом наредити да се ради онако како ће од рада бити користи”. И сушаре су остале у закону.

Или, многима уопште није било јасно зашто су законом предвиђени некакви великопродавци, уместо да држава приштеди ту провизију и директно ради са малопродавцима. Није помагало објашњење управника монопола Лазара Пачуа како великопродавци морају да држе окружна и среска складишта, заједно са персоналом и евиденцијом, како морају да се брину о транспорту дувана, како ће и они, у сопственом интересу, да се боре против кријумчарења и слично. „На тај начин упреже се приватни интерес, лична добит, да ради за што већу продају, а ваља знати да је само велика, обилна, раширена продаја добит државе... од сваког динара биће добит или пола динара или 60%”, рекао је Пачу.¹¹⁷

countries as well (France, Austria-Hungary, Italy, Romania and Turkey, although they failed to mention the U.S., England and Germany, where there was no monopoly on tobacco) and that the Radicals had not created these monopolies but inherited them, and now they were just improving the law. They also maintained that there was no alternative to that because taxes and surtaxes were already weighing heavily on the people, while other types of levies on tobacco were either unrealistic (fees on tobacco kinds or plants), or had already been tested without any results (the *banderole* system). And they were right, at least from the standpoint of Serbia's difficult financial situation and the necessity to secure revenue at any cost.

In fact, the main objection of the Liberals was related to total tobacco production in Serbia. They claimed that the monopoly would reduce it, which would then undermine Serbia's economic power. The Radicals claimed the opposite: “God willing, and there appear to be chances for that, in four years we shall consume up to 2.5 million kilograms of our tobacco, and later even more”, estimated the Monopoly Director, Lazar Paču. However, his estimate did not even get close to materializing, since both consumption and production stagnated, i.e. they mostly ranged between 800,000 and 900,000 kilograms on an annual basis up until World War I.

Parliamentary discussions about less important or even technical details were quite interesting, because very often they led to debates on fundamental issues. For example, the government draft contained a provision which announced that precedence in issuing licenses for tobacco planting would be given to those who built tobacco curing sheds within a five-year period. The reason was obvious: to avoid exposure of tobacco to rain and unnecessary moisture, but to dry it properly, so that it could achieve better quality and price. The contestants in a demagogu pageant immediately recognized an opportunity to underscore how this provision was to affect the poor farmer who

Приликом оцене квалитета овога закона потребно је поћи од основних питања. Да ли је монопол уопште био потребан? Ако јесте, да ли овакав? Да ли је одабрана концепција добро реализована кроз законска решења? И слично.

Код опредељења за одговоре на ова питања морају се имати на уму и економски и финансијски разлози. Економски се првенствено баве доприносом производње дувана дохотку земље и њеном спољнотрговинском салду, док се финансијски тичу (нето) доприноса државној благајни.

Нема сумње да фискус државе која има слабашну пореску администрацију, а то је био случај Србије, боље пролази у монополском систему, пошто се све подешава обезбеђењу интереса државе и наплати монополског прихода. Држава слободно одређује и набавне и продајне цене и из те разлике остварује добит, она одређује ко ће и колико произвести, уређује трговину и слично. Будући да је тражња за дуваном доста нееластична, а и да се дуван сматра пороком, то држава има знатно шири маневарски простор за максимизацију добити него приватни монополиста у обичним гранама производње. Главни противници фискаса, они који се нелегално баве дуванским пословима, могу да нанесу извесну штету, али невелику јер могу да раде искључиво на ситно.

Са друге стране, економски аспект монопола је онај који га доводи у питање. У праву су били либерали када се ту тражили главне аргументе против монопола. Јер, преузимање једне делатности од стране државе тешко да може да остане без неповољних последица. Није без разлога тржишни метод економске координације, заснован на приватној својини, ефикаснији од централно-планског државног, што овде нећемо доказивати. Цена мање ефикасности испољава се на разне начине: кроз мању производњу и извоз дуванских

had no money to build some curing sheds. An explanation that it could be a plain and cheap board stall or a shed with draft was of no help. The opponents also brought up the issue of the freedom of the farmer to grow tobacco in whichever way he wanted and knew how, while the state was entitled to refuse his product if it was bad. The famous Radical rabble-rouser, Ranko Tajsić, had a sharp, almost communist-like quip on this occasion as well: "Should curing sheds remain an obligation, then richer producers will be thus given more opportunities to exploit the poor ones". The moderate views of another Radical tribune, Dimitrije Katić, prevailed: "We see how the prices of our products keep falling on world markets, because in production we do not follow the road of scientific inventions, but we do everything the way we have learned" from our grandfathers. In his view, even "laws should be used to order people to work in the manner which will bear fruit from that work". And curing sheds remained in the law.

Or, it was not clear to many why the law provided for some wholesalers, instead of the government saving that commission and working directly with retailers. Explanations offered by Monopoly Director Lazar Paču that wholesalers had to maintain district and county warehouses, including personnel and record-keeping, that they had to take care of the tobacco transport, that they, too, would fight smuggling out of their own interest, and the like, were of no help. "In this manner one harnesses the private interest, the personal gain, to work for higher sales, and it should be known that only *high*, ample, widespread sales are the profits for the state... from every dinar the state will make either half a dinar or 60 percent", said Paču.¹¹⁷

Evaluation of the New Law

In assessing the quality of this law, one should proceed from basic questions. Was the monopoly neces-

производа, или кроз увећане трошкове у односу на оне које би имали приватни предузимачи.

И заиста, производња дувана је стагнирала под државним монополом, јер је управа, и поред све вербалне бригае за производњу, у ствари гледала само оно што јој је и био основни посао: да оствари планиран нето приход. У исто време, производња је брзо расла у суседним земљама, као у Грчкој и Бугарској, а на основу повећане извозне тражње. Тако је површина земљишта под дуваном у Грчкој увећана за шест пута у 1911. у односу на 1860. годину (са 6.500 на 28.750 акара).¹¹⁸ Јер, тих деценија је пушење добијало на замаху у западној Европи, па је и тражња за оријенталним, „турским“ дуванима повећавана, што је користило и земљама које су садиле турске дуване. Србија није профитирала од тих тенденција. Док је претходних деценија постојао извештај извоз српског дувана, дотле је он потпуно нестао под монополом. Док су раније приватници налазили интерес у извозу, дотле је држава, која је преузела и спољну трговину, забаталила овај посао. На тај начин се показао прави карактер монопола у Србији: фискални циљ у потпуности је доминирао над економским, чиме је земљи нанешена штета.

Такође, честе су биле тврдње и у јавности и у политичким круговима о превисоким трошковима монопола дувана: од превеликог броја запослених, преко превеликих плата и додатака, до разних непотребних материјалних трошкова. Чак и уколико одбацимо многе као израз незнања или политички мотивисаних претеривања, неће нас изненадити нерационалности код државне управе.

Политичко-економски актери (Вујић и Пачу, као раније Мијатовић и Петровић) били су свесни потенцијалних слабости и опасности које носи државно монополисање једне привредне гране, па су покушали да их умање кроз

sary at all? If yes, then was it necessary in this form? Was the chosen concept well implemented through legal arrangements? And so on.

In formulating answers to these questions, one has to bear in mind both economic and financial reasons. The economic reasons are primarily related to the contribution of tobacco production to the national income of the country and its foreign trade balance, while financial ones are related to (net) contribution to the government coffers.

There is no doubt that public finance of a country which has a weak tax administration, and that was Serbia's case, fares better in a monopoly system, since everything is calibrated to the need to secure state interests and collect monopoly proceeds. The state freely sets both purchase and selling prices and makes profit on the basis of that difference, it determines who will produce and how much, regulates trade and the like. Taking into consideration that demand for tobacco is quite inelastic, and that tobacco is considered to be a vice, the state has much more freedom of maneuver for maximizing profits than a private monopolist in ordinary production branches. The main adversaries of public finance, those who are engaged in illegal tobacco dealings, may inflict some damage, but not much, because they can operate only on a small scale.

On the other hand, the economic aspect of the monopoly is the one which calls it into question. The Liberals were right when they searched for the main arguments against the monopoly in this field, because it is not very likely that the state can take over an activity without producing some adverse effects. There is a reason why the market method of economic coordination, based on private property, is more efficient than the centrally-planned state one, which we shall not prove here. The price of lower efficiency is manifested in many ways: through lower output and exports of tobacco products or

конструктивна решења. Основна филозофија било је укључење приватног сектора у радњу, како би он, на основу сопствених здравих мотива, преузео на себе један део послова и тако умањио нерационалности које државно управљање неминовно доноси. Додуше, историја дуванског монопола је, у ствари, историја све јачег подржављења, односно смањења улоге приватног сектора: док је 1884. године само заведен монопол издавања дозвола за трговину дуваном, а све остало остављено приватном сектору, док је 1885. године установљен пун монопол, али је издат на управљање приватној фирми, дотле је 1890. године држава тај прави монопол добрим делом задржала за себе. Наиме, искуство са спровођењем монополских закона из 1884. и 1885. године показало је да приватни сектор има сопствене мотиве, па и снаге да искористи монопол у сопственом интересу, а на рачун државне благајне. Стога је закон из 1890. године почивао на следећа три стуба:

- приватна производња дувана, али уз државну регулацију и контролу,
- државна прерада дувана у београдској фабрици и
- приватна трговина, али уз државну регулацију и контролу.

Држава, разумно, није покушала да организује производњу сировог дувана на некаквим државним пољопривредним добрима, већ је оставила тај посао сељацима. Међутим, како би онемогућила стварање паралелног система производње и трговине дуваном, који би умањивао државни приход, покушала је да у целини регулише обим производње кроз систем дозвола за право сађења. А то је, опет, захтевало велики контролни систем, са евиденцијама, надзорницима и казнама, па неминовно и са патолошком филозофијом да треба ограничити производњу уместо њеног повећања.

Следећа фаза, фаза прераде, одвијала се у јединој, државној фабрици. Она је, како изгледа,

through higher expenses relative to those which would have been incurred by private entrepreneurs.

And indeed, tobacco production stagnated under the government monopoly, because the Directorate, despite all the lip service it paid to production, was actually taking care only of the thing which essentially was its main task: to collect all the projected net revenue. At the same time, production was growing rapidly in the neighboring countries, like in Greece and Bulgaria, driven by rising export demand. Thus the area of land under tobacco in Greece increased six-fold from 1860 to 1911 (from 6,500 to 28,750 acres).¹¹⁸ As smoking in those decades was gaining ground in Western Europe, the demand for oriental, “Turkish” tobaccos was rising, which was also beneficial for the countries which planted Turkish tobaccos. Serbia did not benefit from those trends. While in the previous decades there had been some exports of tobacco from Serbia, under the monopoly they completely disappeared. While in the past private businessmen had found interest in exporting, the state, which took upon itself foreign trade as well, neglected this business. In this manner, the true character of the monopoly in Serbia was demonstrated: the fiscal objective completely overrode the economic one, causing damage to the country.

Similarly, in the public as well as in political circles, there were many allegations of the excessively high costs of the tobacco monopoly: from overstaffing, to overly high salaries and fringe benefits, to various unnecessary material costs. Even if we dismiss many of them as a reflection of ignorance or politically motivated exaggerations, we should not be surprised to see irrationalities in the public administration.

The political and economic players (Vujić and Paču, just like Mijatović and Petrović before them) were aware of potential weaknesses and dangers attending state monopolization of an economic branch, so they tried to mitigate them through

функционисала осредње. Није била узор другим фабрикама у земљи, па је било и доста жалби на њен асортиман, квалитет производа и трошкове. Али, није била ни најгора. Држава свакако није била добар предузетник, али је понеко предузеће могла да бар просечно води.

На крају, трговина је, и велика и мала, остављена приватницима, али уз широку државну регулацију (продаје се државни производ по прописаним ценама, а на основу права трговине датог од стране државе) и уз строгу контролу. Сваки од трговаца, и велико- и малопродаваца, имао је монопол на свом подручју, али га је бар стицао на конкурентским лицитацијама. То је и данас преовлађујућа логика: уколико монопол мора да постоји из технолошких разлога, најбоље је издати га приватницима на конкурентски начин.

Укључење приватника у монополске послове свакако је дало позитиван допринос, али је утицај државе ипак био пресудан, а он није био повољан: превише је био усмерен на фискални, а премало на економски циљ.

Међутим, алтернатива монополима била је већа оријентација на непосредне порезе од становништва, а пре свега сељаштва, што је у Србији онога времена било непопуларна и зато тешко изводљива политика. Приликом усвајања новог закона о непосредним порезима, 1884. године, првобитни предлог, кога је подржавао и краљ Милан, био је државнички одговоран и предвиђао је ниво непосредних пореза који би повећао буџетске приходе и ликвидирао тадашње дефиците. Међутим, већ у комисији која је припремала нацрт закона преовладало је уверење да се порез мора знатно смањити, што је учињено: краљ је надгласан. И касније је оптерећење сељака непосредним порезима смањивано, посебно под радикалским владама, како масовним уважавањем њихових и оправданих и неоправданих жалби на порез, тако и толерисањем дуготрајног неплаћања.

constructive solutions. The basic philosophy was to involve the private sector in the activity, in order for it to take upon itself part of the tasks, on the basis of its own healthy motives, and thus reduce irrationalities which public management inevitably brings. Admittedly, the history of the tobacco monopoly is, in fact, a history of the strengthening of the role of the state, i.e. of the crowding out of the private sector: while in 1884 the monopoly was introduced only on trade in tobacco, through issuance of licenses, and everything else was left to the private sector, and while in 1885 a full monopoly was introduced, although it was leased to a private company to operate it, in 1890 the state kept that true monopoly largely to itself. Namely, the experience with the implementation of the 1884 and 1885 monopoly laws showed that the private sector had its own motives, and even strength to use the monopoly in its own interest, at the expense of the public purse. For that reason, the 1890 law rested on the following three pillars:

- private tobacco production, but with government regulation and control,
- government processing of tobacco in the Belgrade factory and
- private trade, but with government regulation and control.

The state did not try, and reasonably so, to organize the production of raw tobacco on some kind of state owned agricultural estates, but left that job to farmers. However, in order to prevent the creation of a parallel system of tobacco production and trade, which would decrease public revenue, it tried to entirely regulate the output volume through a system for licensing the right to plant. And that, on the other hand, required a huge control system, with records, supervisors and penalties, then unavoidably also with a pathological philosophy that production should be limited, rather than increased.

Разлог таквој попустљивости према сељацима лако је наћи: политички рачун, који је увек говорио да се влада не сме замерати највећем делу бирачког тела. Демократија кошта.

Због тих нелагода са повећањем непосредних пореза, још од 1881. године води се политика преоријентације на порезе на промет (потрошњу), тј. на трошарине. Проблем са њима лежао је у тешкоћама наплате, које тадашња пореска администрација није успевала да реши на задовољавајући начин. Приход од трошарина стално је доносио мање него што је планирано, а због очигледних масовних прекршаја закона и неуспеха полицијских власти да томе стане на пут. Када са трошаринама није ишло, преостао је монопол, као погоднији начин да се наплати порез. Погоднији, зато што сва количина опорезованог производа бар у једној фази прође кроз државне руке, па је и потпунија наплата могућа. Код монопола дувана је то фабрика, а код монопола соли царинарница, јер је сва со увожена. Наравно, заобилажење државе постоји и даље, али у знатно мањој мери него у трошаринском систему.

Да сумирамо. Услед одбојности према повећању непосредних пореза, оријентација на посредне (порезе на потрошњу) била је неминовна. Услед слабости администрације за убирање трошарине, монопол је био неминован. А монопол је добро задовољавао потребе државне благајне, али је доносио економску штету.

Нови монополски закон на делу

По новом закону издата су права великопродаје дувана по окрузима Србије. Радикал Аца Станојевић, „борац за народна права”, како га је зачињавао бивши радикал и новинар Пера Тодоровић, преузео је право великопродаје дувана у три округа: књажевачком, црноречком и крајинском. И други виђени радикали, као Јоца Ж. Јовановић

The next stage, the stage of processing, was carried out in the only, state owned, factory. As it appears, its functioning was neither bad nor good. It was no model for other factories in the country, and there were many complaints about its product range, quality and costs. But, it also was not the worst. The state certainly was not a good entrepreneur, but it could, at least passably, run a company or two.

At the end, trade, both wholesale and retail, was left to private businessmen, but with comprehensive government regulation (a state product is sold at prescribed prices, and on the basis of the right to trade granted by the state) and with strict control. Any of the traders, wholesalers and retailers alike, had a monopoly in his area, but at least he won it in a competitive bidding. This logic prevails even today: if there has to be a monopoly for technological reasons, it is best to lease it to private parties in a competitive manner.

The involvement of private parties in monopoly affairs certainly made a positive contribution, but the influence of the state was still crucial, and it was not favorable: it was too much focused on the fiscal, and too little on the economic objective.

However, an alternative to monopolies was higher orientation toward direct taxes from the population, and primarily the rural segment, which in Serbia at that time was an unpopular and therefore difficult-to-implement policy. On the occasion of the adoption of a new law on direct taxes in 1884, the initial proposal, supported by King Milan as well, was a statesman-like responsible proposal and envisaged such level of direct taxes which would increase budget revenue and cover the deficits at that time. However, already in a commission which had drafted the law, the opinion prevailed that the tax had to be significantly reduced, and it was done: the King was outvoted. Later on, particularly under Radical governments, the burden of direct taxes on farmers was further reduced, both by massive granting of their justified and unjustified

и Радивоје Мартиновић, преузели су своје округе. Опозиција је тврдила да радикали добијају округе јер су им понуде више за „пару или две”,¹¹⁹ што би значило да су им понуде конкурената биле познате пре него што су поднели своје.

По усвајању новог закона о монопољу дувана, министар Вујић је расписом од 30. октобра 1890. одредио откупне цене дувана за 1891. годину. Како ће државном монопољу, навео је он, бити у 1891. години потребно хиљаду до хиљаду и две стотине тона дувана, то значи да ће бити засађено 1600 до 2000 хектара, односно за толику површину ће бити издате дозволе за сађење. Дале, одредио је подручја производње и откупне цене дувана (видети следећу табелу).

Прво што уочавамо је да се у табели не помиње Алексинац, што је само последица административних промена којима је укинут алексиначки округ и његов дувански део припојен крушевачком округу.

Нове откупне цене дувана биле су у складу са новим законом о монопољу дувана и тако ниже од ранијих. Сада је и за дуван који припада III класи, дакле који не представља шкарт, цена било испод границе од једног динара. Свакако, било је и незадовољних који су тврдили да се дуван више не откупљује од сељака, већ се „отима” по 20–30 пара кило.¹²⁰

Смањење откупних цена дувана почетком 1890-тих година имало је својих јаких разлога. Прво, развој догађаја током претходних година показао је да је при тадашњим, повољнијим откупним ценама интерес сељака за сађење дувана био велик и превелик и да државни монопол никако није могао да изађе на крај са произвођачима који су видели добру прилику да на дувану лепо зараде. Држава је покушавала да одржи пожељан ниво производње кроз систем дозвола, али је сађено знатно више. Претила је казнама, али ни то није успевало. Једноставно, произвођачи

complaints about tax assessment, and by tolerating long-standing arrears. The reason for such leniency with farmers can be easily found: a political calculation which has always said that the government must not antagonize the largest portion of the electorate. Democracy has a price.

Due to these setbacks for increasing direct taxes, starting in 1881 a policy of reorientation to sales (consumption) taxes, i.e. excise duties, was pursued. The problem with them lay in the difficulties in collection, which the then tax administration was not able to resolve in a satisfactory manner. The revenue from excise duties constantly yielded less than it had been budgeted, due to obvious mass violations of the law and the failure of the police authorities to put an end to them. When it did not work with excise duties, the only remaining thing to do was to introduce a monopoly, as a more convenient way to collect taxes – more convenient because all the quantity of the taxed product is going through the government hands, at least at one stage, so it is possible to achieve a higher collection rate. With the tobacco monopoly, it was the factory, and with the salt monopoly the customs house, because all the salt was imported. Of course, the state was still bypassed, but to a much lower extent than in the excise duty system.

To summarize. Due to the animosity toward a rise in direct taxes, the focus on indirect ones (consumption taxes) was inevitable. Due to the weaknesses of the administration in the collection of excise duties, the monopoly was inevitable. And the monopoly was good in meeting the needs of the budget, but was economically detrimental.

New Monopoly Law at Work

Tobacco wholesale rights in Serbia's districts were granted under the new law. Radical Aca Stanojević, “a champion of people's rights”, as he was teasingly

Откупне цене дувана

Purchase prices of tobacco

	Крушевац <i>Kruševac</i>	Врање и Бајина Башта <i>Vranje and Bajina Bašta</i>	Лесковац, Д. Милановац, Кладово <i>Leskovac, D. Milanovac, Kladovo</i>	Краљево, Лозница, Власотинце, Ужице <i>Kraljevo, Loznica, Vlasotince, Užice</i>
особити <i>special</i>	до 4 <i>up to 4</i>			
I класа <i>class I</i>	2 до 3 <i>2 to 3</i>	1,5 до 2,5 <i>1.5 to 2.5</i>	1,50 до 2 <i>1.50 to 2</i>	1,50 до 1,80 <i>1.50 to 1.80</i>
II класа <i>class II</i>	1,20 до 1,50 <i>1.20 to 1.50</i>	1 до 1,20 <i>1 to 1.20</i>	1 до 1,20 <i>1 to 1.20</i>	1 до 1,10 <i>1 to 1.10</i>
III класа <i>class III</i>	0,6 до 1 <i>0.6 to 1</i>	0,60 до 0,80 <i>0.60 to 0.80</i>	0,60 до 0,70 <i>0.60 to 0.70</i>	0,60 <i>0.60</i>
шкарт <i>discard</i>	0,2 до 0,6 <i>0.2 to 0.6</i>	0,10 до 0,40 <i>0.10 to 0.40</i>	0,10 до 0,30 <i>0.10 to 0.30</i>	0,10 до 0,20 <i>0.10 to 0.20</i>

нису слушали, верујући да ће се и овог пута извући од казни. Теоријски, држава је могла и требало да кажњава сељаке по оштрим одредбама монополског закона и да их на кредибилан начин васпитава на поштовање закона, али то није ни хтела, ни могла. Једини је то покушао стари полицајац Никола Христић 1888. године, али је пад његове владе омео потпуно извршење казни. Радикална странка била је сељачка странка и није могла ни по својој идеологији, а ни по политичкој калкулацији да много заострава са сељацима на питању казни. Стога је једини добар начин за решење ове муке било смањење откупних цена и, тиме, подстицање смањења производње дувана. Логика је директна: уколико су цене ниже него што су биле, биће мањи и интерес за сађење дувана. Тако ће нестати и сам проблем превелике производње и потенцијално непријатељског односа државе и сељака.

Штавише, код таквих монополских ситуација ипак је боље регулисати обим производње политиком цена него бројем издатих дозвола. Јер, када су дозволе регулатор производње а

called by former Radical and journalist Pera Todorović, was granted the right to engage in tobacco wholesale in three districts: of Knjaževac, Crna Reka and Timočka Krajina. Other prominent Radicals, too, like Joca Ž. Jovanović and Radivoje Martinović, took over their districts. The opposition claimed that the Radicals were winning districts, because their bids were higher by “a cent or two”,¹¹⁹ thus implying that they had known what was in the bids submitted by their competitors before they submitted their bids.

Upon the adoption of the new law on the tobacco monopoly, Minister Vujić set the purchase prices of tobacco for 1891 in his circular dated 30 October 1890. Since in 1891 the government monopoly would need, as he said, between a thousand and a thousand two hundred tonnes of tobacco, it meant that 1600 to 2000 hectares were to be planted, i.e. that planting licenses would be issued for areas of this size. Furthermore, he determined the regions for production and purchase prices of tobacco (see previous table).

The first thing which we can notice is that there is no mention of Aleksinac in the table, which is a consequence of nothing else but administrative

Дувански маџацин у Београгу

The tobacco warehouse in Belgrade

цене високе, тада ће срећници који су успели да набаве дозволе, вероватно одабрани по партијском или комшијском начелу, остварити велику, претерану добит од високих цена, на рачун купаца. Њима ће, а не држави, припасти главнина монополске добити. Са друге стране, када се снижењем откупних цена регулише производња, тада такве добити појединаца нема, већ је држава убира у целини.

Други разлог ниских просечних цена дувана који је откупљен ових година био је и погоршан квалитет дувана. У праву је био Михајло Вујић. Но, битан допринос слабијем квалитету дала је баш монополска управа својом политиком производње. Наиме, у ломовима које је донело установавање, па затим национализација монопола дувана, у приличној мери је промењен слој сељака који су производили дуван. Јер, ради лакше контроле сађења, а и ради повољнијих услова производње, држава је наставила политику

changes that have eliminated the district of Aleksinac and annexed its tobacco part to Kruševac District.

New purchase prices of tobacco were in keeping with the new law on the tobacco monopoly and thus lower than previous ones. Thus, the price of the tobacco falling into class III, that is, which did not constitute discard, was below the threshold of one dinar. Of course, there were also the discontented who argued that tobacco was no longer purchased from farmers, but “plundered” at 20–30 paras per kilo.¹²⁰

Strong reasons were underlying a cut in the purchase prices of tobacco in the early 1890s. Firstly, the developments of the previous years demonstrated that with the then, more favorable, purchase prices the interest among farmers for planting tobacco was great, and too great, and that the government monopoly was unsuccessful in coping with the producers who saw in tobacco a chance to make good money. The state endeavored to maintain a

бившег закупца монопола кроз смањење броја локација на којима се дозвољава сађење дувана. Истовремено, радило је и партијско и комшијско начело, па су дозволе добијали једни, а не други људи. И једним и другим механизмом мењао се састав групе сељака који су се бавили дуваном, а проблем је доносила чињеница да је производња дувана технолошки сложенија од производње многих других пољопривредних култура, тј. да захтева већа и знања и умећа. Дакле, када они који знају како се ради дуван престају тиме да се баве и када дуваном почињу да се баве они који то не знају и којима треба више година да то сазнају, онда је природно да дође до погоршања квалитета дувана у Србији.

Треће, многи у Србији кренули су погрешним путем: максимизовали су количину дувана, вероватно се надајући да ће се са квалитетом, а тиме и са ценом, некако провући, што се често није догађало. Наиме, како рече један посланик, „дуван треба да се негује као мало дете”,¹²¹ што значи да он захтева пуно рада и вештине како би се добио добар квалитет, па обично није било могуће постићи и велику производњу и добар дуван.

И четврто, изгледа да временске прилике нису биле наклоњене произвођачима дувана у неколико последњих година. Како рече писац из Трговинског гласника, тек се у 1891. години очекивала добра берба дувана и по квалитету и по квантитету, прва таква од увођења монопола.¹²²

Како је време пролазило, сви су се навикавали на монопол и практично више није било гласова за његово укинуће, осим либералних. И Трговински гласник је почетком 1892. године резонувао на следећи начин: „о монополу дувана и соли може се рећи да напредује од како је у рукама државе и тешко би се према нашим приликама могао заменити каквим регалима или таксама”.¹²³

Ипак, нису сви били задовољни њиме. Произвођачи, на пример. Управа монопола умела је да

desirable level of production through the license system, but considerably more was planted. It threatened with penalties, but that did not help either. Simply, the producers did not listen, believing that this time, too, they would escape punishment. Theoretically speaking, the state could and should have punished farmers pursuant to the stringent provisions of the monopoly law and taught them to observe the law in a credible manner, but it neither wanted to do that, nor could do it. The only one who tried to do that was old policeman Nikola Hristić in 1888, but the fall of his government prevented the full execution of punishments. The Radical Party was a party with a rural following and it could not be particularly tough on farmers regarding the issue of penalties, both because of its ideology and because of its political calculations. Therefore, the only right way to resolve this problem was to reduce the purchase prices and thus encourage a cutback in tobacco production. There is a very direct logical link: if the prices are lower than before, the interest in tobacco planting will be reduced. Thus, the problem of overproduction and potential hostility between the state and farmers will disappear.

Furthermore, in such monopoly situations it is still better to regulate the output volume by means of pricing policy than by means of the number of issued licenses. When licenses are the regulator of production, and the prices are high, then those lucky ones who have managed to obtain licenses, selected probably on the basis of the party principle or cronyism, will make a huge, excessive profit from the high prices, at the expense of customers. They, and not the state, will get the bulk of the monopoly profits. On the other hand, when output is regulated by a decrease in purchase prices, then there are no such windfall gains for individuals, but all the profit goes to the government.

The second reason for low average prices of tobacco which was purchased in those years was the

врло закасни са исплатама за већ преузети дуван и да произвођаче доведе у неприлике. Тако се и главна државна благајна жалила почетком 1892. године да Пореска управа не може да наплати непосредни порез од сељака зато што им монополска управа није исплатила дуван. Морао је и вршилац дужности министра финансија и председник владе Никола Пашић да буде оштар: „Наређујем тој управи да што пре исплати дуван”.¹²⁴

Поскупљење из 1892. године

Првог фебруара 1892. године поново су поскупели дувански производи, и то по 5 динара по килограму за готово све категорије дувана, укључујући и цигарете. Тек за две најслабије врсте српског дувана цена је повећана само за 1 и 2,5 динара по килограму. Очигледно је да је држава решила да још више отвори маказе цена, тј. да повећа разлику између продајних и откупних цена дувана не би ли се повећала зарада монопола и буџета. Смањење откупних цена већ је било у току тих година, а сада је учињен један знатан скок и у продајним ценама дувана и дуванских прерађевина.

Продајне цене дувана знатно су повећане откада је у Србији уведен први монопол 1884. године: за последњих „7–8 година скочила цена дувану у неколико махова, 3–4 па и пет пута, према оној кад је” била слободна продаја, подсeћао је Трговински гласник.¹²⁵ И заиста, пушачи су морали да своје задовољство плате вишеструко скупље у односу на време пре монопола. Док се код монопола соли држава задовољила тиме што је преузела зараду ранијих трговаца сољу, пошто су продајне цене соли остале практично исте, дотле је код дувана приступ очигледно био амбициознији.

Необичан је био начин на који је изведено поскупљење: готово за све категорије дувана

deterioration in its quality. Mihajlo Vujić was right. Yet, a significant contribution to the drop in quality was made precisely by the Monopoly Directorate through its production policy. Namely, in the structural breaks caused by the introduction, and then nationalization of the tobacco monopoly, the segment of the rural population that produced tobacco was significantly changed. For the purpose of facilitating the control over planting and of creating conditions more conducive to production, the government continued with the policy of the former monopoly lessee in terms of reducing the number of locations where it was allowed to grow tobacco. At the same time, the party principle and cronyism were both at work, so licenses were issued to one particular group of people and not to another group. Both mechanisms were changing the makeup of the group of farmers who were engaged in tobacco growing, and the problem was posed by the fact that the production of tobacco was technology-wise more complex than the production of many other field crops, i.e. that it required more knowledge and skills. Accordingly, when those who know how to cultivate tobacco stop doing it and when those who do not know how tobacco is cultivated, and who need several years to master it, start cultivating tobacco, then it is only natural to see the deterioration in the quality of Serbian tobacco.

Thirdly, many in Serbia took a wrong path: they maximized the quantity of tobacco, probably hoping that with the quality, and thus with the price, they would somehow just slip through, which was not often the case. As a deputy once said, “tobacco needs care like a baby”,¹²¹ which means that it requires a lot of work and skill in order to get good quality, so usually it was not possible to have both high production and good tobacco.

And fourthly, it seems that the weather was not kind to tobacco producers in the last several years of that period. As an author in Commercial Herald put it, a good harvest of tobacco, both in terms of

Купија женских цигарета

A pack of women's cigarettes

одређено је једнако повећање у динарима, што значи да је онај слабији и средњи дуван највише поскупео када се гледа процентуално. То значи да је додатно фискално оптерећење већим делом пало на широке народне масе, а далеко мањим на боље стојеће слојеве. Узрок томе очигледно је схватање да се од бољестојећих грађана не може наплатити велика маса монополске таксе, а због малобројности, и да је нужно, како би се монополска благајна лепо напунила, да се знатно више оптерете сиромашнији, али далеко бројнији слојеви пушача. Такав један непопуларан потез могла је на да себе преузме само она влада која ужива широку подршку у народу, а таква је радикалска била.

Погледајмо мало ближе асортиман дуванских прерађевина који се 1892. године налазио у промету, а у организацији монополске управе. Основна подела је на турски и српски дуван, турске и српске цигарете са и без писка, цигаре и бурмут.

Турски дуван се продавао у четири категорије по квалитету: специјална, прва, друга и трећа (женске цигарете). За две највише категорије паковања су била по 500, 100 и 50 грама у лименим кутијама и по 20 грама у кутијама од хартије. За две слабије категорије турског дувана паковања су била по 500 и 100 грама у лименим кутијама и по 20 грама у кутијама од хартије.

Српски дуван није пакован у лимене, већ у кутије од хартије и у пакле. Код прве категорије дувана паковања од по 500 и 100 грама била су кутије од хартије, а од по 40 и 20 грама пакле. У другој категорији кутије од хартије користиле су се за паковање од пола килограма, а пакле за 40 и 20 грама, као и за 100 грама за лулу. Трећа врста српског дувана ишла је у кутију од хартије (500 грама) и у пакле (40 и 20 грама), док је четврта категорија, а то је био крупно сечен и јефтин дуван за лулу, такође пакована у пакле.

quality and quantity, was not expected before 1891, and that would be the first such harvest since the introduction of the monopoly.¹²²

With the passing of the time, everybody was getting used to the monopoly, and practically speaking, there were no more voices asking for its lifting, except for the Liberal ones. And here are the thoughts of Commercial Herald in early 1892: "as for the tobacco and salt monopolies, one could say that they are thriving in the hands of the government and it would be difficult to replace them by some regal fees or levies in our circumstances".¹²³

Still, not all were happy about it. Producers, for instance. It was not strange for the Monopoly Directorate to be very late with payments for tobacco which had already been delivered, thus causing trouble to producers. Likewise, the central state treasury complained in early 1892 that the Tax Administration was not able to collect the direct tax from farmers because the Monopoly Directorate had not paid them for the tobacco. Even the acting Finance Minister, Prime Minister Nikola Pašić, had to be tough: "I order that Directorate to pay the tobacco as soon as possible".¹²⁴

The 1892 Price Increase

On 1 February 1892, the prices of tobacco products went up again, by 5 dinars per kilogram for almost all the categories of tobacco, including cigarettes. Only for the two lowest-quality kinds of Serbian tobacco the price increase amounted to just 1 and 2.5 dinars per kilogram. It was obvious that the government had decided to further widen the price squeeze, i.e. to increase the difference between the selling and purchase prices of tobacco in an attempt to increase the earnings of the monopoly and revenue for the budget. Cuts in the purchase prices were already under way in those years, and with this a significant leap was made in the selling prices of tobacco and tobacco products.

Код турских цигарета није било разлике у паковању између категорија или према томе да ли цигарете имају писак или не. Постојала су три паковања по броју цигарета: по 500, 100 и 20. Паковање за 500 цигарета била је лимена кутија, а за 100 и 20 цигарета кутија од хартије.

Код српских цигарета са писком обе категорије имале су паковања од по 500 и 100 цигарета у кутијама од хартије и од 20 цигарета у паклама. Код српских цигарета без писка прве две категорије су паковане једнако као код цигарета са писком, а постојала је и трећа категорија са два паковања: од 500 комада у кутији од хартије и од 20 комада у пакли.

Приметимо још неколико ствари. Прво, да цигарете нису имале називе – марке, како је то већ тада било уобичајено у многим земљама. Очигледно се то сматрало непотребним у једној земљи са монополом дувана у којој постоји мали број категорија цигарета, па се оне лако могу разликовати и без звучних, непотребних назива. Друго, српски пушач у то доба могао је да бира између цигарета са писком и без њега. Свакако, савремени филтери тада нису били познати. И треће, тада су била уобичајена доста велика паковања дувана и цигарета, чак од пола килограма или од 50 и сто грама, односно цигарета. Изгледа да се нико није превише бринуо због сушења дувана, односно цигарета.

Асортиман цигара био је широк – чак 21 марка. Продавале су се у паковањима од по 100 комада, али и на комад. Три најјефтиније врсте биле су Српска, Томпус и Вирцинија (5 пара по комаду), док су три најскупље биле Мануел Гарсија (75), Флер де Куба (80) и Ла Каролина (100 пара по комаду).

Бурмута је било три врсте: инострани Чам и Рене де Пари и домаћи без имена, са ценама 15, 8 и 3 динара по килограму респективно. Паковани су у кутије од хартије од по 50 грама, а Чам и у кутију од 20 грама.

The selling prices of tobacco increased considerably after the introduction of the first monopoly in Serbia in 1884: in the “last 7–8 years the tobacco price went up on several occasions, 3–4 and even five times, relative to the one” from the days when trade was free, recalled *Commercial Herald*.¹²⁵ And indeed, smokers had to pay for their pleasure several times more than in the times before the monopoly. While in the case of the salt monopoly the state was satisfied with just taking over the earnings made by salt merchants in the past, since the selling prices of salt remained practically the same, in the case of tobacco the approach was obviously more ambitious.

The manner in which this price increase was carried out was unusual: for almost all tobacco categories the price increase in dinar terms was the same, which meant that the prices of low- and medium-quality tobacco went up the most in percentage terms. It further meant that a larger share of the additional fiscal burden fell on poorer segments of the population, and a much smaller portion on the more affluent strata. The reason for that evidently was the realization that the absolute amount of the monopoly fee collected from better-off citizens could not be particularly high, due to their small number, and that it was necessary, in order to adequately fill the monopoly purse, to place a much heavier burden on the poorer, but far more numerous segment of smokers. Such an unpopular move could be made only by a government which enjoyed wide popular support, and that was the case with the Radical government.

Let us take a closer look at the range of tobacco products which were on offer in 1892, in the organization of the Monopoly Directorate. The main division was into Turkish and Serbian tobacco, Turkish and Serbian cigarettes with or without a mouthpiece, cigars and snuff.

Turkish tobacco was sold in four quality categories: the special, first, second and third (women's cigarettes). For the two highest categories, the

Увоз дувана и прерађевина био је умерено царинџен до пролећа 1892. године: 1 динар по килограму за дуван у листу и 2 динара за крижан (сечен) дуван, цигаре и цигарете. У склопу нове царинске тарифе, која је донела велико повећање готово свих царинских ставова, умногоме је увећана и царина на дуван и дуванске прерађевине: 3,2 динара по килограму за дуван у листу и 10 динара по килограму за крижан дуван, цигаре и цигарете. Ипак, те прохибитивне царине трајале су кратко: већ јуна 1893. године царинска тарифа је враћена на ранију, од један и два динара по килограму. Наравно, царину није, поред краљевског дома и дипломатског кора, плаћала ни држава за све што „за своју потребу непосредно уноси“, а тиме ни за увезени дуван за потребе фабрике дувана. Она је важила само за приватан, ситан увоз.

Царина, пак, није била једина дажбина која се плаћала при увозу дувана, наравно онда када се добије увозна дозвола од управе монопола, а то се догађало изузетно ретко. Листа других дажбина при увозу била је следећа:¹²⁶

1. споредне таксе

а. кантарина од 100 кг	0,10 динара
б. ношевина од 100 кг	0,20 динара
в. калдрмина од 100 кг	0,10 динара
г. такса за декларацију, по једној експедицији	0,25 динара
д. статистичка такса, од комада	0,50 динара

2. обртни порез 7% од 100 динара вредности

3. монополска такса:

а. за 1 кг крижаног дувана	50 динара
б. за 1000 цигарета	65 динара
в. за 100 цигара	50 динара

А увоз дувана за потребе фабрике вршила је управа монопола, и то путем тендера. Тако је, на пример, јуна 1892. године, расписала „стечај за набавку турских дувана“ за период до 1. јула

packages were of 500, 100 and 50 grams in tin boxes and of 20 grams in paper hard packs. For the two inferior categories of Turkish tobacco, the packages were of 500 and 100 grams in tin boxes and of 20 grams in paper hard packs.

Serbian tobacco was not packed in tin boxes, but in paper hard packs and soft packs. For the first category of tobacco, the packages of 500 and 100 grams were in hard packs, and of 40 and 20 grams in soft packs. In the second category, paper hard packs were used for half a kilo packages, and soft packs for 40 and 20 gram packages, as well as for 100 grams of pipe tobacco. The third kind of Serbian tobacco was sold in paper hard packs (500 grams) and soft packs (40 and 20 grams), while the fourth category, which was crudely cut and cheap pipe tobacco, was also packed in soft packs.

In the case of Turkish cigarettes, there were no differences in packages based on their category or according to whether the cigarettes had a mouthpiece or not. There were three packages according to the number of cigarettes: of 500, 100 and 20. The package for 500 cigarettes was a tin box, and for 100 and 20 cigarettes a paper hard pack.

In the case of Serbian cigarettes with a mouthpiece, in both categories there were packages of 500 and 100 cigarettes in paper hard packs and of 20 cigarettes in soft packs. In the case of Serbian cigarettes without a mouthpiece, the first two categories were packed in the same manner as the cigarettes with a mouthpiece, and there was also the third category with two packages: of 500 pieces in a paper hard pack and of 20 pieces in a soft pack.

Several other things deserve our attention. Firstly, cigarettes did not have names, i.e. brands, as was normal in many countries already back then. It was obviously considered unnecessary in a country with a tobacco monopoly, where there was a small number of cigarette categories, so it was easy to differentiate among them even without resounding,

1893, значи за годину дана. Тражила је понуде за следеће врсте и количине:

Ћубек Јака екстра квалитет	1500 кг
Ћубек Јака I квалитет	5000 кг
Смирна I квалитет	1500 кг
Кир	7000 кг
Сиранаспале Јака	15000 кг
Басма I квалитет	20000 кг
Басма II квалитет	20000 кг
Карши Јака Ћубек II квалитет	10000 кг

Прихватао се само дуван из бербе од 1891. године, тражила се кауција од 15%, дуван су примале стручне комисије упоређењем мусте дувана која се предавала при предаји понуде са дуваном који се увози, рок предаје понуда био је 15 септембар.¹²⁷

Последњи покушај либерала

По смрти једног од краљевских намесника јуна 1892. године заоштрио се сукоб између преостала два намесника и радикалне странке, па су намесници у августу довели на власт своју либералску странку, на челу са Јованом Авакумовићем. Да би објаснила народу своје намере, нова влада је објавила програм рада, који је, као и сваки политички програм, садржао пуно лепих речи и добрих залагања. У финансијској политици, стајало је између осталог: „монополи дувана и соли биће укинута законодавним путем, у првом скупштинском сазиву”, што је била важна тачка предизборног програма либерала.¹²⁸

Коментари владиног плана били су различити. Чедомиљ Мијатовић је, на пример, поздравио спремност либералске владе да засуче рукаве и бори се за излазак земље из политичке и економско-финансијске кризе, али је указао да највећа слабост програма лежи у финансијској области: „мени се чини да је баш финансијски део либералног програма не само слаб, него и пун

superfluous titles. Secondly, the Serbian smoker at that time could choose between cigarettes with a mouthpiece and without it. Certainly, modern filters were not known then. And thirdly, at that time fairly large packages of tobacco and cigarettes were normal, even of half a kilo or of 50 and 100 grams, or cigarettes. It seems that no one was too much worried about tobacco, or cigarettes, getting dry.

The range of cigars was wide – as many as 21 brands. They were sold in packages of 100 pieces, but also by piece. The three cheapest kinds were Serbian, Tompus and Virginia (5 paras a piece), while the three most expensive ones were Manuel Garcia (75), Fleur des Cuba (80) and La Carolina (100 paras per piece).

There were three kinds of snuff: foreign Chum and Rene des Paris and a domestic one which was nameless, with the prices of 15, 8 and 3 dinars per kilogram respectively. They were packed in paper hard packs of 50 grams, and Chum in a 20 gram hard pack as well.

Import duties on tobacco and tobacco products were moderate until the spring of 1892: 1 dinar on a kilogram of tobacco leaves and 2 dinars on a kilogram of cut (shredded) tobacco, cigars and cigarettes. As part of new customs tariffs, which brought large increases in almost all tariff lines, the customs duty on tobacco and tobacco products was significantly raised: 3.2 dinars on a kilogram of tobacco leaves and 10 dinars on a kilogram of cut tobacco, cigars and cigarettes. Still, these prohibitive tariffs lasted for just a short while: already in June 1893 customs tariffs were returned to their previous levels, of one and two dinars per kilogram. Of course, besides the Royal Household and the diplomatic corps, the government, too, did not pay customs duties on everything which it “for its needs directly imported”, including the tobacco imported for the needs of the tobacco factory. They were applicable only to private, small imports.

Yet, the customs duty was not the only levy imposed on tobacco imports, of course, in those cases where an import license was issued by the Monopoly Directorate, and that happened extremely rarely. A list of other fees on imports was as follows:¹²⁶

1. secondary fees
 - a. steelyard money on 100 kg 0.10 dinars
 - b. freight money on 100 kg 0.20 dinars
 - c. cobble money on 100 kg 0.10 dinars
 - d. fee for declarations, per expedition 0.25 dinars
 - e. statistical fee, per piece 0.50 dinars
2. turnover tax 7% on 100 dinar of value
3. monopoly fee:
 - a. on 1 kg of cut tobacco 50 dinars
 - b. on 1000 cigarettes 65 dinars
 - c. on 100 cigars 50 dinars

Tobacco for the needs of the factory was imported by the Monopoly Directorate, by means of a tender. Thus, for example, in June 1892, it announced “an invitation to bid for the procurement of Turkish tobaccos” for the period to 1 July 1893, meaning for a year. It invited bids for the following types and quantities:

Đubek Jaka extra quality	1500 kg
Đubek Jaka quality I	5000 kg
Smirna quality I	1500 kg
Kir	7000 kg
Siranaspaie Jaka	15000 kg
Basma quality I	20000 kg
Basma quality II	20000 kg
Karši Jaka Đubek quality II	10000 kg

Only the tobacco from the 1891 harvest was acceptable, the caution money in the amount of 15 percent was requested, and the receipt of the tobacco was performed by technical commissions which compared the sample of the tobacco submitted in support of the bid with the imported tobacco; the deadline for the submission of the bids was 15 September.¹²⁷

опасности". Јер, планирано укинуће монопола соли и дувана „отежаће и успориће оздрављавање наших финансија". Још би се без монопола соли могло, али се без монопола дувана не могу санирати српске финансије, пошто он доноси и доносиће значајне и све значајније приходе (нето 5 милиона за коју годину).¹²⁹

Као први корак нове политике, нови министар финансија Димитрије Стојановић формирао је бројну комисију стручњака, чији је циљ био истраживање путева за укидање монопола соли и дувана, односно испитивање начина да се обезбеде дотадашњи државни приходи од дувана и соли и да се регулишу правни односи који су успостављени на бази монопола (зложени приходи итд), а да се положај странака не погорша. За председника постављен је давнашњи министар финансија Милован Јанковић, а чинили су је многи трговци и виши чиновници, као и два млађа професора економије са Велике школе: Милић Радовановић и Александар Борисављевић. Први став решења о именовању комисије гласио је: „Влада је решила да се укине монопол дувана и соли." На то је управник монопола Лазар Пачу одговорио оставком, наводећи да не жели да сноси одговорност за лоше функционисање монопола, пошто се већ показују неповољне последице најаве његовог укидања. Да Пачу није преувеличавао показује запомагање в.д. директора фабрике пар недеља касније, када је тражио хитан увоз бољих турских дувана пошто их на складишту уопште није било.¹³⁰

После Пачуове оставке, за вршиоца дужности управника монопола постављен је Глиша Хаџи Поповић, тек постављен за шефа административно-кријумчарског одсека управе, а за вршиоца дужности директора фабрике дувана, уместо Бадера, инжењер Светолик Поповић.

Будући да је укидање монопола најављено од стране владе, као и да је либералска влада

The Last Attempt by the Liberals

After the death of one of the King's regents in June 1892, the conflict between the remaining two regents and the Radical Party heightened, so in August the regents brought to power their Liberal Party, led by Jovan Avakumović. With a view to explaining to the people its intentions, the new government published its work program, which contained, as any other political program, many nice words and good intentions. Financial policy envisaged the following, among other things: "the tobacco and salt monopolies will be lifted by the legislature, in the first session of the Assembly", which was an important item of the electoral manifesto of the Liberals.¹²⁸

Comments on the government plan were various. Čedomilj Mijatović, for example, welcomed the readiness of the Liberal government to roll up the sleeves and fight for overcoming the political and economic-financial crises in the country, but he pointed out that the main weakness of the program lay in the field of finances: "it seems to me that particularly the financial part of the Liberal program is not only weak, but also full of dangers". For, the planned lifting of the monopolies on salt and tobacco was to "make more difficult, and slow down, the healing of our finances". While one could somehow do without the salt monopoly, without the tobacco monopoly there was no way to rehabilitate Serbian finances, since it was bringing, and was supposed to continue bringing, substantial and ever more substantial revenue (to reach 5 million net in a couple of years).¹²⁹

As the first step of the new policy, new Minister of Finance Dimitrije Stojanović set up a numerous commission of experts, whose purpose was to explore ways for lifting the salt and tobacco monopolies, i.e. to explore ways for avoiding the loss of revenue previously coming from tobacco and salt, and to regulate legal relationships which had been established on the basis of the monopolies (collateralized revenues, etc.)

тежила повећању своје иначе скромне популарности готово по сваку цену, то је настало попуштање стеге коју сваки монопол подразумева. Кршење монополских прописа постало је обична појава, па се дуван почео готово отворено продавати по пијацама, а без реакције дуванских надзорника и стражара. Чак је и откуп дувана за 1893. каснио неколико месеци (извршен је углавном тек у мају, под новом радикалском владом), што је довело до широког коришћења државног дувана у приватној режији и пада продаје и прихода од монополског дувана. Вујић је ово стање благо назвао „дезорганизованошћу” управе монопола.¹³¹

Влада либерала није успела да учини нешто више на законодавном плану, па ни да укине монополе. Јер, трајала је кратко, ни пуних годину дана, а други део њене владавине потрошен је у великом, безуспешном напору да се победе радикали на изборима од 25. фебруара 1893. године. Свакако, у овој жестокој кампањи није заобиђен ни дуван као средство за придобијање гласача. Тако је, на пример, у тада најтиражнијим новинама, Малим новинама Пере Тодоровића, објављено писмо потписано са „неколико београдских дуваницја”, који су тврдили да је монопол дувана покора за све дуванске раднике и дуванску браншу и да га треба укинути првом приликом, а то је ова која ће настати по изборима, да свакако треба оставити „на страну сваки партаизам” и „заборавити на партије”, па су позвали своје колеге дуваниције и друге родољубе да „у скупштину пошаљемо људе који ће извести укидање монопола”. Стварно пример непартијског позива да се гласа за либерале! А либерали су већ најавили да ће један од првих послова њихове владе по састанку скупштине 25. марта бити баш укидање монопола дувана и соли.¹³²

И заиста, чак и после избора, када се скупштина састала и када су либерали веровали да

without exacerbating the position of the parties. Milovan Janković, a one-time finance minister, was appointed as Chairman, and the commission comprised many merchants and senior officials, as well as two young economics professors from the Great School: Milić Radovanović and Aleksandar Borisavljević. The first paragraph of the decision on the appointment of the commission read: “The Government has decided to lift the monopolies on tobacco and salt”. Monopoly Director Lazar Paču responded to that with a resignation, stating that he did not want to bear responsibility for the poor operation of the monopoly, since adverse consequences of the announcements of its abolition were already being felt. Paču had not been exaggerating, as one could see from the cries for help of the acting General Manager of the Factory several weeks later, when he requested the urgent import of better Turkish tobaccos, since there was none in the warehouses.¹³⁰

After Paču’s resignation, Gliša Hadži Popović, a recent appointee to the position of the Head of the Administrative – Smuggling Unit of the Directorate, was appointed as acting Monopoly Director, and Svetolik Popović was appointed as acting General Manager of the tobacco factory, replacing Bader.

Bearing in mind that the lifting of the monopoly was announced by the government, as well as that the Liberal government aspired to increase its otherwise modest popularity almost at any price, the relaxation of the tightness which is inherent in any monopoly set in. Breaching monopoly regulations became a daily occurrence, so people began to almost overtly sell tobacco in open markets, without provoking any reaction whatsoever from tobacco supervisors and guards. Even the purchase of tobacco for 1893 was delayed by several months (it was carried out as late as May, for the most part, under the new Radical government) which led to a wide use of government tobacco by private parties and a fall in the sales of, and proceeds from, the monopoly tobacco. Vujić

имају скупштинску већину и да им је власт обезбеђена, радили су на укидању монопола: влада је припремила такав нацрт закона који је требало да буде разматран на првој редовној седници следећих дана.¹³³ Судбина монопола дувана у Србији висила је о концу, а пресуду је донео један краљевски државни удар.

*Купија цигарета
A pack of cigarettes*

euphemistically termed this situation as “disorganization” of the Monopoly Directorate.¹³¹

The Liberal government did not succeed in doing anything more in the legislative area, and it never lifted the monopolies, for the government lasted for a short while, not even a whole year, and the second part of its reign was spent in a huge, futile effort to beat the Radicals in the election of 25 February 1893. Of course, in this aggressive campaign, tobacco was not forgotten as a means to win voters over. Thus, for example, in the newspaper which had the highest circulation at that time, Pera Todorović’s Lesser Newspaper, a letter was published signed by “several Belgrade tobacconists” who claimed that the tobacco monopoly meant distress for all tobacco workers and the tobacconist trade and that it should be lifted at the first possible opportunity which would arise after the election, that “any partyism should be left aside” by all means and that “parties should be forgotten”. They called upon their fellow tobacconists and other patriots “to send to the Assembly the people who would carry out the lifting the monopoly.” A real example of a non-partisan call to vote for the Liberals! And the Liberals had already announced that one of the first jobs of their government, after the convening of the Assembly on 25 March, was going to be nothing else but the lifting of the monopolies on tobacco and salt.¹³²

And indeed, even after the election, when the Assembly was in session and when the Liberals believed that they had the parliamentary majority and that their rule was secured, they worked on the lifting of the monopoly: the government prepared a draft law for that purpose which should have been considered at the first regular sitting in the upcoming days.¹³³ The fate of the tobacco monopoly in Serbia was hanging by a thread, and the verdict was rendered by a royal coup d’etat.

Монополски цигарей-пайир
Monopoly cigarette paper

Стабилизација монопола

STABILIZATION OF THE MONOPOLY

Краљев државни удар

После жестоке изборне кампање и нерешеног резултата утакмице радикали : либерали, малолетни краљ Александар је 1. априла 1893. године преузео краљевска овлашћења и довео на власт радикалну странку. Михајло Вујић је поново добио министарство финансија, а нови избори дали су огромну већину посланичких места радикалима. Нестанком либералне владе осигурана је будућност монопола у Србији, јер радикали нису ни помишљали да их укидају. Председник владе постао је Лазар Докић, умерени радикал и ранији васпитач краља Александра. Председниковао је непуних пола године, па је умро од гангрене плућа изазване, по свему судећи, претераним пушењем. И ноћу је устајао да пуши.¹³⁴ Наследио га је генерал Сава Грујић, такође умерени радикал.

Убрзо по промени, 3. априла, смењен је вршилац дужности управника монопола Глиша Хаци Поповић, а поново постављен Лазар Пачу. Ускоро је смењен и вршилац дужности директора фабрике дувана Светолик Поповић, а враћени су Бадер за директора и Голумбовски за благајника фабрике дувана, као и други нижи чиновници који су изгубили посао у фабрици доласком либералске владе августа претходне године. Била је то још једна уобичајена, али за

King's Coups d'État

After an aggressive election campaign and a draw in the Radicals v. Liberals match, underage King Aleksandar assumed royal powers on 1 April 1893 and brought the Radical Party to power. Mihajlo Vujić was given another term in the Ministry of Finance, and a new election brought a vast majority of seats in the Assembly to the Radicals. With the stepping down of the Liberal government, the future of the monopolies in Serbia was secured because the Radicals did not have the slightest intention of lifting them. Lazar Dokić, a moderate Radical and formerly King Aleksandar's teacher, became Prime Minister. He held his post for less than six months before he died of lung gangrene, in all likelihood caused by heavy smoking. Even at night, he had used to get up to smoke.¹³⁴ His successor was General Sava Grujić, also a moderate Radical.

Soon after the change, on 3 April, acting Monopoly Director Gliša Hadži Popović was dismissed, and Lazar Paču reappointed. A little later, acting General Manager of the tobacco factory Svetolik Popović was also dismissed, while Bader as General Manager and Golumbovski as Treasurer of the tobacco factory were reinstated, as well as other lower-ranking employees who had lost their jobs in the factory after the arrival

Лазар Докић *Lazar Dokić*

државне послове врло штетна пракса смене свих виших чиновника бивше власти приликом промене владе, а и нижих уколико су страначки експонирани.

Иначе, са дуваном је стално било неких проблема. На пример, честе су жалбе на квалитет дувана кога продаје управа монопола. Тако се у 1893. години причало за српски дуван да му не само квалитет јако варира, већ и да је углавном лош. А у јуну 1893. године говорило се о лошем

of the Liberal government in August of the previous year. It was yet another usual, but to the affairs of the state very detrimental, episode in the practice of dismissing all higher-ranking public servants at a change of government, as well as lower-ranking ones, if they were prominent party figures.

Incidentally, there were constant problems with tobacco. For instance, complaints about the quality of tobacco sold by the Monopoly Directorate were frequent. Thus, in 1893, a rumor was going around that

квалитету друге класе турског дувана, који је „буђав, пали по устима и има непријатан задах”.¹³⁵

Или, једна омања дуванска афера повезана је са Николом Пашићем, неприкосновеним вођом радикала и каснијим државником. Наиме, показало се да је на Пашићево имање, које се додуше водило на његову супругу, Монополска управа ставила интабулацију (хипотеку) због дуга од око 12 хиљада динара. У чаршији је одмах развијена теорија да је та интабулација дата од стране Пашића као кауција за закуп великопродаје дувана, иначе уносног посла. Зашто би, иначе, Пашић дуговао управи тај новац? Претпостављало се и да та великопродаја неће ићи на име Пашића, његове жене или неке фирме везане за њих двоје, већ преко неког трећег лица, док ће Пашић бити тајни партнер који узима главнину зараде. Пашић је затим признао да интабулација постоји, али се бранио да је само свом брату учинио услугу позајмицом новца. У ваздуху је остало да лебди питање о томе где се налази граница дозвољеног за највише политичаре, или, како би се модерним речником казало, ко су све повезана лица која не би смела да стичу добит посредовањем председника скупштине и шефа владајуће странке, што је Пашић у том тренутку био.¹³⁶ Иначе, приче и тврдње о Пашићевим сумњивим пословима често су се појављивале и током следећих тридесетак година, али никада нису недвосмислено доказане.

Једна тема стално је пратила управу монопола и фабрику дувана, а то је тема високих плата њихових руководиоца. Наиме, управник монопола имао је годишњу плату од 7.200 динара плус додатак од 1.000 динара, шеф књиговодства чак 8.000 динара (он је обично био странац), директор фабрике 6.000, шеф главног стоваришта 4.000, шефови одсека у управи 3.500 динара и тако даље. Те плате биле су знатно више од сличних у државној управи, где су само министри,

Serbian tobacco not only greatly oscillated in quality, but was also generally bad. And in June 1893, there were reports about the poor quality of Turkish tobacco from class II, which was “moldy, gave a feeling of burning in the mouth and reeked”.¹³⁵

A small-scale tobacco scandal was linked to Nikola Pašić, the unchallenged leader of the Radicals and later a statesman. Namely, it turned out that the Monopoly Directorate had received a mortgage on Pašić’s property, admittedly registered in his wife’s name, for a debt amounting to some 12,000 dinars. A theory was immediately developed in town circles that Pašić had mortgaged the property as an advance for the lease of tobacco wholesale, which was a lucrative business. What else could have been a reason for Pašić’s debt to the Directorate? Furthermore, it was presumed that this wholesale business was not going to be registered in Pašić’s name, the name of his wife or a firm linked to them, but through a third person, while Pašić would be a secret partner skimming off the lion’s share of the profits. Pašić then confessed to the existence of the mortgage, but said in his defense that he had only done a favor to his brother, by lending him some money. A question remained to hang in the air as to where the boundary was of what was permitted to top-ranking politicians or, expressed by a modern vocabulary of the contemporary world, who were the related parties that should have been prohibited from making profits through the mediation of the Speaker and leader of the ruling party, what Pašić was at that point.¹³⁶ Anyway, the stories and allegations of Pašić’s shady deals often circulated in the course of the following thirty years, but they were never proven beyond doubt.

There was a topic which constantly accompanied the Monopoly Directorate and the tobacco factory, and that was the topic of high salaries of their managerial staff. The Monopoly Director’s annual salary was 7,200 dinars plus fringe benefits in the amount of 1,000 dinars, the Chief Accounting Officer as

владике и генерали имали више, око десет хиљада динара. При свакој скупштинској расправи о буџету управе монопола постављало се питање да ли је то праведно или превише, да ли се то народни представници разбацују народним новцем и слично. А одбрана буџета министра финансија уобичајено се састојала из две тврдње: суштинске – да је монополска управа једно предузеће коме су потребни квалификовани управљачи и да плате морају бити на нивоу или, бар, близу нивоа у приватном сектору; формалне – да су такве плате предвиђене законом о монополу дувана и да би се закон морао мењати како би се смањиле плате, што се, јел’ да, не може учинити сада, приликом расправе о државном буџету, већ тек следеће године.

Криза српских државних финансија се стално погоршавала и Србија је клизила према банкроту, што су сви и знали и видели, али и питали се како да се избегне најгоре. Како рече водећи политички новинар тога доба Пера Тодоровић: „Српска држава изгледа као сазрео банкрот”. Занимљиво је погледати и шта Тодоровић мисли да би могао бити излаз. Не штедећи јаке речи, тврдио је да „патриотска дужност налаже свакоме Србину и Српкињи да најозбиљније размишљају како да се спасе отаџбина”. Он је размислио и нашао да спас лежи у преуређењу монопола дувана, који сада „шћердава” милионе. Три корака би била: прво, да монопол пређе под министра народне привреде, ваљда као бољег од министра финансија;* друго, да се у Србији троши искључиво домаћи дуван, који може бити изврстан када се добро преради; овим би се приштедео новац за увоз и подстакла домаћа производња; и треће, да се

* Тодоровић је био у праву, јер је тадашњи министар привреде Раша Милошевић касније био управник монопола више од двадесет година.

much as 8,000 dinars (he was usually a foreigner), the General Manager of the factory 6,000, the head of the central warehouse 4,000, Unit Heads in the Directorate 3,500 dinars and so on. These salaries were considerably higher than in public administration, where only ministers, bishops and generals had more, around ten thousand dinars. In every parliamentary debate about the budget allocation for the Monopoly Directorate a question was raised whether it was a fair amount or too much, whether it meant the squandering of public monies by representatives of the people, and the like. And the Finance Minister’s defense of the budget usually consisted of two theses: the substantive one – that the Monopoly Directorate was a company which needed qualified managers and that their salaries had to be at the level, or at least close to the level, of the salaries in the private sector; the formal one – that such salaries were laid down in the tobacco monopoly law and a pay cut would require amending the law, which, naturally, could not be done right there, amidst a debate on the state budget, but only the following year.

The crisis of Serbian public finances steadily intensified and Serbia was slowly sliding toward bankruptcy, which everybody knew and saw, and was wondering how to avoid the worst. As once said by the then foremost political journalist Pera Todorović: “The Serbian state looks like a ripened bankruptcy.” It is also interesting to see what Todorović’s thinking was about a possible way out. Unstintingly using strong words, he claimed that “it was every Serb man and women’s patriotic duty to give the most serious thought to possible solutions for saving the homeland.” He had thought this problem over and found that the solution lay in the restructuring of the tobacco monopoly, which was “squandering” millions at the time. This could be done in three steps: firstly, the monopoly should be moved into the portfolio of the Minister of the National Economy, presumably because he was better than

Монополски цигарет-папир

Monopoly cigarette-paper

укину великопродавци и њихов посао пренесе држави, чиме би се уштедела знатна средства.¹³⁷ Овде нећемо дискутовати са лошим разлозима под два и три, већ ћемо се задржати на претходном питању: да ли се Србија може спасти реформом монопола дувана? Не, нити су ту проћердавани милиони, нити се било каквим вештинама могло из монопола дувана исцедити онолико више колико је Србији требало да санира своје финансијско стање: на пример, додатних пет или десет милиона динара годишње.

Да би се ојачала државна благајна, 1893. године уведени су нови монополи: шибица, цигарет папира, петролеја и шпиритуса. Њихов фискални потенцијал није био велик, а ни са увођењем у живот није се журило. Тек је нешто започето 1895. године, пред закључење Карлсбадскиг аранжмана када је требало повериоцима показати одлучност, а држава је током више година преузимала послове. У оквиру фабрике дувана изграђена је радионица цигарет папира, док се код шибица држава дуго колебала између сарадње са иностраним добављачима и куповине од домаће, али приватне фабрике шибица.

Производња и потрошња у 1893. години

Погледајмо како изгледају подаци о производњу, односно откупу у 1893. години, најранијој за коју располажемо комплетнијим подацима.

Прва чињеница коју ћемо уочити је она о битно смањеном интересу сељака за узгајање дувана: пријављено је за сађење само 1722 хектара, што је далеко мање него неколико година раније и што је тек за 1/8 више него што је одобрено. Очигледно је да је политика смањења цена из претходних година дала жељене ефекте на смањење заинтересованости произвођача, па чак и преко тога. Следећих година ће те ниске цене онемогућавати реализацију планова управе монопола о повећању

the Finance Minister;* secondly, exclusively domestic tobacco should be consumed in Serbia, which could be excellent if properly processed (this would save the money for imports and boost domestic production); and thirdly, wholesalers should be eliminated and their operations transferred to the government, thus making huge savings.¹³⁷ We shall not discuss here why the reasons under two and three are bad; instead, we shall pause to consider the prior question: was it possible to save Serbia through a reform of the tobacco monopoly? No, and no millions were wasted there, nor were there any skills that could have squeezed from the tobacco monopoly such an additional amount as Serbia needed to regulate its financial situation: for example, an additional five or ten million dinars a year.

In order to strengthen the budget, in 1893 new monopolies were introduced: on matches, cigarette paper, lamp oil and spirit. Their fiscal potential was not high, and there was also no rush to put them in place. Only some initial steps were made in 1895, prior to the conclusion of the Carlsbad Arrangement, when there was a need to demonstrate resolve to the creditors; as for the rest, the process of transferring these operations to the government lasted for a number of years. Within the compound of the tobacco factory, a workshop was built for making cigarette paper, while in the case of matches the government long vacillated between working with foreign suppliers and purchasing from domestic, but privately owned, match works.

Production and Consumption in 1893

Let us take a look at the data on the production, that is, purchase in 1893, the earliest year for which a more complete set of data is available.

* Todorović was right, because Raša Milošević, the then Economy Minister, later became the Monopoly Director and remained in that position for more than twenty years.

Производња и откуп дувана, 1893.

Tobacco production and purchase, 1893

	пријављена површина, ha <i>applied for area, ha</i>	засејана површина, ha <i>planted area, ha</i>	засејано струкова, 000 <i>sown plants, in 000</i>	откуп, кг <i>purchase, kg</i>	принос/ha* <i>yield/ha*</i>	просечна откупна цена, дин/кг <i>Average purchase price, din/kg</i>
Врањски <i>Vranje</i>	360,1 360.1	308,6 308.6	7830,8 7830.8	245615 245615	795,9 795.9	0,88 0.88
Крајински <i>T. Krajina</i>	33,2 33.2	29,0 29.0	833,6 833.6	10985 10985	378,5 378.5	1,01 1.01
Крушевачки <i>Kruševac</i>	1074,5 1074.5	989,3 989.3	42229,0 42229.0	608458 608458	615,0 615.0	0,72 0.72
Подрињски <i>Drina Valley</i>	185,6 185.6	172,5 172.5	1860,0 1860.0	25228 25228	146,2 146.2	0,88 0.88
Ужички <i>Užice</i>	57,4 57.4	27,6 27.6	570,3 570.3	12957 12957	469,6 469.6	1,37 1.37
УКУПНО TOTAL	1721,8 1721.8	1527,0 1527.0	53323,7 53323.7	903243 903243	591,5 591.5	0,78 0.78

Извор: *Статистички годишњак 1893, 1895.*

* Напомена: принос је само апроксимативан, јер је добијен из односа количине откупљеног дувана и засејане површине.

Source: *Statistical Yearbook 1893, 1895*

* Note: the yield per hectare is just approximate, because it was derived from the ratio between the quantity of purchased tobacco and the planted area.

домаће производње, јер неће бити довољно заинтересованих произвођача.

Највећа производња је, видимо, у крушевачком округу, где је откупљено чак 67,4% од укупне количине дувана у Србији. Тиме је крушевачки округ заузео убедљиво доминантну позицију у земљи као главни дувански производни реон. Та чињеница ипак није последица битног повећања производње у овом округу у односу на претходни период, већ административних промена у Србији. Јер, два главна дуванска среза укинутаг алексиначког округа – алексиначки и моравски – припала су крушевачком округу.

На другом месту се нашао врањски округ, са 27,2% укупног откупа. И знатна производња у врањском округу последица је административних промена: лесковачки крај, у коме је производња дувана била прилична тих година, прешао је из нишког (који је укинут) у врањски округ.

The first fact which can be noticed relates to the considerably lower interest in tobacco growing on the part of farmers: planting licenses were requested for a mere 1722 hectares, which was far less than several years earlier and only 1/8 more than was approved. Obviously, the policy of price cuts pursued in the previous years had produced the desired effects in terms of abating producers' interest, and even beyond. In the years to follow, these low prices were to thwart the realization of the plans of the Monopoly Directorate for increasing domestic production, because of the insufficient number of interested producers.

As we can see, Kruševac District, where as much as 67.4 percent of the total amount of tobacco was purchased in Serbia, had the largest output. In this manner, Kruševac District overwhelmingly won the dominant position in the country as the main tobacco-growing region. That fact, however, was not a

Ова два округа – крушевачки и врањски – дала су 94,6% производње дувана у Србији, што значи да су остали (подрињски, ужички и крајински) готово неважни за дуванску браншу у Србији и да су и даље били укључени у производњу више из традиционалних разлога (на пример, бајнобаштански крај због бајиновца), него због нарочите потребе. Можда је на њихово задржавање у кругу производних округа било мотивисано једним другим разлогом: осим крушевачког сви су остали производни окрузи погранични, па се сматрало да је добро и тако смањити интерес сељака за шверцом из суседних земаља у Србију, а можда и ради олакшања шверца дувана из Србије у суседне земље. Присетимо се да је ранији шверц из неких крајева Србије у суседне земље са монополем (Аустроугарска) био навођен као јак разлог против установљавања државног монопола.

Међу окрузима је највишу просечну откупну цену имао ужички, а због бајиновца. Очигледно је да су тамошњи произвођачи и даље гајили најбољи дуван, додуше на малим површинама.

Монополска слава

Фабрика дувана имала је своју славу – св. Козма и Дамјан, или свети Врачи, која пада на 1. јули по старом календару. Та слава је одабрана из жеље да се обележи и прослави дан када је држава 1888. године преузела у своје руке монопол дувана од страних купаца. Погледајмо новински извештај из 1893. године:¹³⁸

„Слава. Прекјуче је свечано славио монопол дувана као дан када је та установа прешла у државне руке. Слава је проведена по лепом српском обичају. Преподне било је сечења колача и освећења жита у дворишту фабрике монопола дувана, која је била дивно окићена заставама и зеленилом. Нарочито су се погледи заустављали на двема пирамидама израђеним од самог дувана.

consequence of a significant increase in the production of this district relative to the previous period, but of administrative changes in Serbia: two main tobacco growing counties of the abolished Aleksinac District – Aleksinac and the Morava Valley counties – were joined to the district of Kruševac.

The district of Vranje came second, with 27.2 percent of the total purchased quantity. This district's high output was also a consequence of administrative changes: the vicinity of Leskovac, with fairly high tobacco production in those years, was administratively moved from Niš District (which had been abolished) to the district of Vranje.

The output of these two districts – of Kruševac and Vranje – accounted for 94.6 percent of tobacco production Serbia, which means that other districts (the Drina Valley, Užice and Timočka Krajina) were almost irrelevant for the tobacco industry in Serbia and remained included in the production for traditional reasons (for example, the area around Bajina Bašta because of Bajinovac), rather than on the basis of some particular need. Maybe their staying in the circle of the tobacco growing districts was motivated by another reason: since all tobacco growing districts, with the exception of Kruševac District, were adjacent to the border, it was believed to be conducive to decreasing the interest of farmers in smuggling from neighboring countries into Serbia, or maybe even in order to facilitate the smuggling of tobacco from Serbia into neighboring countries. Just as a reminder, the smuggling from certain parts of Serbia into neighboring countries with monopolies (Austria-Hungary) in the past had been cited as a strong reason against introducing the government monopoly.

In terms of the average purchase price of tobacco, the highest was reached in the district of Užice, because of Bajinovac. Evidently, the producers in that region still grew the best tobacco, admittedly on small areas.

У 9¼ дошао је Његово Величанство Краљ, праћен г.г. министрима финансија и привреде. Краљ је пратио ову лепу свечаност са нарочито спремљеног балкона. На истом били су поменути г.г. министри, оба потпредседника скупштине, управник монопола дувана и приличан број народних посланика. Чинодејствовао је парох београдски г. Дим. Миленковић, а на јектенија одговарало повачко друштво „*Корнелије Станковић*”. Света је било тако много да се једва могло стајати у дворишту. После обеда послужени су гости по српском обичају.

Краљ је изволео отићи у 10½ часова и при поласку дати прилог болничкој каси монополских радника, а и напојницу монополским ватрогасцима за брзо и вешто продуцирање у свом тешком и благотворном послу. Веселје је трајало у фабрици до подне, а у девет сати увече била је играња у Великој пивари, која је такође била ванредно посећена”.

Слично томе, ево, прво, новинске најаве прославе из 1894. године: „**Слава фабрике дувана**. Као сваке, тако ће и ове године краљ. срп. фабрика дувана славити своју славу на дан 1. јула о.г. Моли се свак’ који милује посетити славу овог фабричког завода да ову објаву сматра као позивницу, јер се нарочите позивнице неће никоме слати. Пре подне биће у дворишту фабричком сечење колача и послужење, а после подне весеље у Топчидеру. За г.г. новинарске извештаче одређено је нарочито место”.

Извештај са прославе гласио је: „**Слава фабрике дувана**. Првог јула, на дан Кузмана и Дамјана, фабрика монопола дувана свечано је прославила своју славу. Пре подне је г. Димитрије Миленковић читао молитву и затим извршио сечење колача. Гости су послуживани пивом и цигаретама. Посетилаца у току целог јутра могло је бити до 2000. Од чланова владе били су присутни г.г. министри правде и просвете. Осим њих, било је на слави и

Monopoly Patron Saint's Day

The tobacco factory had its patron saint's day (Slava) – Sts. Cosmas and Damian, or Sveti Vrači, which falls on 1 July according to the old calendar. That patron saint's day was chosen in a wish to mark and celebrate a day in 1888 when the state had taken over the tobacco monopoly from the foreign lessees. Let us take a look at a report in the 1893 press.¹³⁸

“**Patron Saint's Day**. The day before yesterday the tobacco monopoly had a celebration of the day on which that institution had been transferred into the state's hands. The patron saint's day was celebrated according to the nice Serbian custom. In the morning, the Slava cake was cut and the Slava wheat was blessed in the yard of the factory belonging to the tobacco monopoly, which was wonderfully decorated with flags and ornaments. Two pyramids made exclusively of tobacco were a particularly attractive sight.

At a quarter past nine His Majesty the King came, accompanied by Their Excellencies Ministers of Finance and Economy. The King watched this lovely ceremony from a balcony prepared specially for this occasion. Also present on the balcony were, besides the mentioned ministers, both Deputy Speakers, the tobacco Monopoly Director and a considerable number of National Assembly deputies. The liturgy was served by the Belgrade Rector, Mr. D. Milenković, the responsories to ekteneia (orthodox chants) were sung by the choir “*Kornelije Stanković*”. There were so many people that one could hardly find a place to stand in the yard. After a meal, the guests were served according to the Serbian custom.

The King deigned to leave at 10:30 and to give on his departure a contribution to the sick fund of the monopoly employees, as well as a gratuity to the monopoly fire fighters for quick and skillful production in their difficult and beneficial job. The celebration in the factory lasted until noon, and at 9 p.m.

велики број врло угледних и уважених особа и од разних високих положаја. – У дворишту фабрике свирала је војна музика. Уопште, први јули је свечано и весело проведен у фабрици”.¹³⁹

Поред прославе фабричке славе, коју је организовала управа, постојале су и радничке забаве, које је организовала „Задруга радника фабрике дувана”. Тако је једна радничка забава одржана у сали Бајлонијеве пиваре, а преко новина позвани су и пријатељи радника да се придруже.¹⁴⁰

Неутралне владе

Када се млади краљ Александар запетљао у политичким комбинацијама, позвао је помоћ већег мајстора – свога оца Милана – а радикална влада је одмах поднела оставку. У новој влади је министар финансија два месеца био Чедомиљ Мијатовић, а наследио га је Вукашин Петровић.

there was a dance in the Great Brewery, also exceptionally well-attended”.

Similar to the above, here is first an announcement in the press about the 1894 celebration: “**Patron Saint’s Day of the Tobacco Factory.** As in any other year, the Royal Serbian Tobacco Factory will celebrate its patron saint’s day on 1 July of the current year. We are kindly asking all those who would like to attend the celebration of this factory to consider this announcement as an invitation, because individual invitations will not be sent to anyone. In the morning, a ceremony of cutting the Slava cake will be held in the yard of the factory and refreshments will be served, and in the afternoon there will be a party in Topčider. For gentlemen of the press a special place has been designated”.

A report on the celebration reads as follows: “**Tobacco Factory’s Patron Saint’s Day.** On 1 July, Sts. Cosmas and Damian’s Day, the tobacco monop-

Фабрика дувана у Београду

The tobacco factory in Belgrade

Благајник фабрике дувана Голумбовски опет је отпуштен, а промењен је састав државне комисије у монополу: на место Јакова Бајлонија, Михајла Климидиса, Марка Лека и Љубомира Срећковића постављени су Јоца Пачић, Димитрије Биба, Душан Спасић и др Марко Николић. Истовремено је министар Петровић формирао комисију за преглед послова у фабрици.

Одмах су се јавиле гласине о великим неправилностима у фабрици дувана. Тамошњи чиновник Коста Приштевац тврдио је да је директор Бадер правио тешке злоупотребе, а овај га је тужио варошком суду и тражио да докаже своје тврдње. На то је Приштевац позвао деведесет два сведока, али и замолио министра финансија да удаљи Бадера из фабрике како не би вршио притисак на сведоке да „неистинито сведоче”. Бадер је ипак остао директор, додуше закратко, а варошки суд је нешто касније ослободио Приштевца од оптужбе за клевету, пошто је расправа потврдила многе његове наводе о злоупотребама фабричког материјала и радника за приватне користи Бадерове. Свих тридесетак сведока радника фабрике потврдило је наводе Приштевца, док је неколико странаца подржало Бадера. Које веровати? Касациони суд је ускоро поништио пресуду првостепеног суда, али је Бадер смењен са положаја директора фабрике, како је навела управа монопола, због злоупотреба које су не само доказане на првостепеном суду, већ их је установила и једна државна комисија, а чији само један део износи више од сто хиљада динара „штете за државну касу”. На крају је Апелациони суд осудио Приштевца због клевете на 100 динара или 10 дана затвора, што је значило аминовање Бадера од оптужби,* али га није вратило на директорско место.

* Мале новине, 9. 4. 1894, 29. 3. 1893, 7. 4. 1894, 6. 9. 1894, 16. 9. 1894, 24. 9. 1894. и 9. 2. 1895; знатно касније (1898) Бадера налазимо као инспектора српских железница.

oly factory organized a ceremony to celebrate its patron saint's day. In the morning, Mr. Dimitrije Milenković said a prayer and then cut the Slava cake. Beer and cigarettes were served to the guests. There were up to 2,000 visitors in the course of the entire morning. From among the cabinet members, Their Excellencies Justice and Education Ministers were in attendance. In addition to them, a large number of very reputable and distinguished persons, holding various high-ranking positions, were at the celebration. A military band played in the yard of the factory. In general, 1 July was solemnly and merrily spent in the factory”.¹³⁹

Besides the celebrations of the factory's Slava organized by the management, there were also workers' parties, organized by the “Cooperative of the Tobacco Factory Workers”. Thus, a workers' party was held in the hall of the Bajloni Brewery, and friends of the workers were also invited through the press to join the party.¹⁴⁰

Neutral Governments

When young King Aleksandar got entangled in political combinations, he called a greater master to help – his father Milan – and the Radical government immediately resigned. In a new government, the Finance Minister was Čedomilj Mijatović for two months, to be succeeded by Vukašin Petrović. The Treasurer of the tobacco factory, Golumbovski, was fired again, and members of the government commission on the monopoly were changed: Jakov Bajloni, Mihajlo Klidis, Marko Leko and Ljubomir Srećković were replaced by Joca Pačić, Dimitrije Biba, Dušan Spasić and Dr. Marko Nikolić. At the same time, Minister Petrović set up a commission for inspecting the operations of the factory.

Rumors of major irregularities in the tobacco factory immediately surfaced. A clerk in the factory, Kosta Prištevaca, claimed that General Manager Bader

Ипак, афера је покренула и питања ваљаности управљања фабриком, па је Трговински гласник у серији текстова критиковао ранију управу и Бадера, тврдећи да је фабрика вођена лоше, да је „играла улогу једног великог дома за ухлебије” партијских и других пријатеља који ништа не раде и не долазе на посао, већ се само појављују када треба потписати платни списак и примити следовање дувана. Поздравио је смањење броја стално запослених и повремених радника за 150–200 од стране нове управе. Помињани су и неки ранији комисијски извештаји о злоупотребама који никада нису угледали светло дана. Такође, Гласник је тврдио да је стара управа, која је, са малим изузетком, водила фабрику од почетка, јако лоше прерађивала дуван, упропаштавајући посебно домаћи: „Памет нам се буни и леде родољубиви осећаји када знамо сад да српска фабрика дувана није израђивала ниједну врсту чисто српског дувана, изузимајући најлошију (IV) врсту – дуван за лулу – у који се трпа дуванско сметлиште. Пре него што је почето прерађивање дувана у српској фабрици, сортирани су фини дувани за Краљев двор од домаћих дувана, а данас се не да ни простом сељаку из најсиромашније колибе да пуши чист српски дуван – зато што не ваља!? У српски дуван по класификацији III врсте меша се 10%, у онај II врсте 20%, а у I врсте 30% турског дувана! Зар то није смртни грех...?”. Радикалски Одјек, лист странке на чије се управљање монополом ова критика односила, покушао је да одбрани бившу управу жестоким речима и похвалама за организацију коју је фабрика својевремено добијала, а Трговински гласник је одговорио да фабрика јесте била „узорно уређена”, али од стране приватне управе из 1886. године, чији је „шаблон унутрашњег рада и реда” задржала и радикалска управа.¹⁴¹

Управник монопола Лазар Пачу остао је на свом месту три месеца дуже од своје владе и тек је

had committed serious abuse, and the latter filed a lawsuit against him with the city court and requested him to prove his allegations. In response to that, Prištevac summoned ninety two witnesses, and asked the Finance Minister to remove Bader from the factory so as to prevent him from exerting pressure on witnesses to “make false statements”. Bader nevertheless remained the General Manager, though not for long, while the city court acquitted Prištevac of slander a little later, since many of his allegations related to the abuse of the factory materials and workers for Bader's private purposes had been confirmed in the hearing. All thirty-odd witnesses who were workers in the factory confirmed Prištevac's allegations, while several foreigners supported Bader. So who was to be trusted? Soon after that, the Court of Cassation overturned the judgment of the first instance court, but Bader was dismissed from his position as the General Manager of the factory, because of the abuse that had been not only proven in the first instance court, but also established by a government commission, and whose only one part amounted to more than 100,000 dinars in “losses for the budget”, as explained by the Monopoly Directorate. In the end, the Appellate Court convicted Prištevac of slander and sentenced him to a fine of 100 dinars or a 10-day prison term, which meant Bader's exoneration from accusations,* but it failed to reinstate him to the position of the General Manager.

However, the scandal did raise the issue of good governance of the factory, so Commercial Herald, in a series of articles, criticized the former management and Bader, claiming that the factory was poorly managed, that it “played a role of a meal ticket institution” for party and other friends who did nothing and never bothered to show for work, but came only

* Lesser Newspaper, 9/4/1894, 29/3/1893, 7/4/1894, 6/9/1894, 16/9/1894, 24/9/1894 and 9/2/1895; much later (in 1898) we shall find Bader as an inspector of the Serbian Railroads.

4. јула, на сопствени захтев, разрешен дужности и пензионисан. На његово место привремено је постављен Радомир Димитријевић, благајник Министарства финансија, а десетак дана касније за управника монопола постављен је Стојан Вељковић, либерал и потпредседник Државног савета. За привременог директора фабрике постављен је Виталис Ђурковић, контролор у фабрици, а у октобру га је заменио Вучко Стојановић, начелник царинског одељења у Министарству финансија.

Берба дувана у 1894. години била је мала: откупљено је само 696,8 хиљада килограма, што је најнижа вредност од званично регистрованих у овом периоду.

Тринаестог јануара 1895. године краљ је усвојио оставке оца и сина Вељковића на положаје управника и шефа административног одељења монопола, а убрзо је уследила размена писама између њих и министра финансија Петровића, чему су новинари додали свог зачина. Пале су и теже речи и оптужбе, од тога да је син хтео две класе преко реда, до тога да је министар хтео да изда нове монополе у закуп приватницима. Публика се лепо забављала, знајући да се у позадини налази међустранички сукоб.

Квалитет дувана се није поправљао, па је и даље било озбиљних примедба: „треба да отворимо коју хоћете врсту дувана и цигарета, од специјалитета до трафике, из монополског завијутка па да нам се отвори цела перспектива уметности наше фабрикације”, иронисао је Трговински гласник и замерао држави што јој је мало то што има дувански монопол, него се служи и „недозвољеним средствима да што више ућари продајући лошу робу. Ви ћете наћи у тим паклама често буђав дуван, чешће више прашине него дувана, а најчешће такве цигарете да човеку израсту заушњаци док извуче који дим”.¹⁴²

У пролеће 1895. године расписан је тендер за набавку цигара за следећи петогодишњи

when a pay slip had to be signed and a ration of tobacco received. It welcomed the downsizing by 150–200 employees, which included both full-time and part-time workers and was carried out by the new management. There was also a mention of some earlier commission reports on abuses which were never published. Likewise, Herald claimed that the old management, at the helm of the factory from the beginning, with minor exceptions, had done a very bad job of tobacco processing, particularly ruining the domestic one: “Our mind rebels and our patriotic feelings turn to ice when we now know that the Serbian tobacco factory did not produce a single kind of purely Serbian tobacco, except for the worst (IV) category – pipe tobacco – into which tobacco garbage is mixed. Before the Serbian factory started to process tobacco, fine tobaccos had been sorted for the King's Court from domestic tobaccos, while today not even a simple farmer from the poorest of cottages feels like smoking purely Serbian tobacco – because it is not good?! Into Serbian tobacco categorized as class III 10 percent of Turkish tobacco is mixed, into the one in class II 20 percent and into the one in class I 30 percent! Isn't that a deadly sin...?”. Radical Echo, the paper of the party to whose management of the monopoly this criticism applied, tried to defend the former management with strong words and praises for the organization, which the factory had received in the past, but Commercial Herald replied that the factory had indeed been “properly organized”, but by the private management in 1886, whose “pattern of internal order and discipline” was maintained by the Radical management as well.¹⁴¹

Monopoly Director Lazar Paču had remained in his position three months longer than his government, and only on 4 July, at his own request, was he relieved of duty and sent to retirement. Radomir Dimitrijević, the Treasurer of the Finance Ministry, was temporarily appointed to this post, and some ten days later Stojan Veljković, a Liberal and Deputy

период (1896–1900). Тражене су следеће марке и количине:

Српска	6.000.000
Томпус	6.000.000
Куба	450.000
Росита	800.000
Фифи	350.000
Британика	350.000
Крем де Куба	800.000.

Још се тражило да 2/3 цигара буду „светлије боје”, будући да такве преферира српски пушач, да се уплати кауција од 15% вредности једногодишње испоруке и да понуде буду поднете до 15. априла 1895. године.

Карлсбадски аранжман

И поред раста монополских нето прихода почетком 1890-тих година, српске државне финансије су западале у све већу кризу. Или није било пара за анuitете или за чиновничке плате. Министри финансија су се довијали, али је било очигледно да је потребно нешто радикално: конверзија спољних дугова. Српски министри финансија одувек су сањарили о конверзији неповољних страних зајмова у један повољан, онда када кредитни рејтинг Србије довољно порасте. Вујић је покушао 1891. године, али је било прерано. Петровић је покушао 1894. године, али из очаја услед лоше ситуације. Банке су пристале, али није српска скупштина.

Године 1895. направљена је у Карлсбаду конверзија дугова, а у време владе Стојана Новаковића. Било је то полу банкротство: посао је уговорен са три банке, али је за остале власнике српских државних обвезница био принудан. Постојеће обвезнице замењене су новима које су, уместо до тада уобичајених 5%, носиле камату од 4% годишње и имале продужени рок доспећа од 72 године. Укупан износ конвертованих

Chairman of the National Council, was appointed as Monopoly Director. Vitalis Đurković, a controller in the factory, was appointed as temporary General Manager of the factory, and in October he was replaced by Vučko Stojanović, Head of the Customs Department in the Ministry of Finance.

The 1894 tobacco harvest was meager: only 696,800 kilograms was purchased, this being the lowest officially registered quantity in this period.

On 13 January 1895, the King accepted the resignations of the father and son Veljković from the positions of the Monopoly Director and the Monopoly Administrative Division Head, respectively, and soon after that an exchange of letters began between them and Finance Minister Petrović, spiced up by journalists. Harsh words were used, accusations were made, from the fact that the son had wanted a promotion by two classes out of his turn, to the fact that the Minister had wanted to lease new monopolies to private parties. The audience was having great fun, aware of the fact that underlying this exchange was inter-party conflict.

The quality of tobacco was not improving, so there still were serious complaints: “We only need to unfold the monopoly cylinder with any kind of tobacco and cigarettes you like, from the special one to those on newsstands, and the whole perspective of our artistic fabrication will open up before our eyes”, commented Commercial Herald ironically and criticized the state because it had to use “unlawful means to earn more by selling bad merchandise, as if having the tobacco monopoly was not enough for it. You will often find moldy tobacco in these packs, in many cases more dust than tobacco, and in most of the cases such cigarettes which will give one mumps before he can take a puff or two out of them”.¹⁴²

In the spring of 1895, a tender was called for the procurement of cigars in the coming five-year period (1896–1900). Bids for the following brands and quantities were invited:

дугова достигао је 310,3 милиона динара, укључујући и зајам дуванске ренте из 1885. године, али не и дуванске лозове из 1888. године.* За осигурање тачне исплате новог зајма српска влада дала је у залог чист приход државних железница и приходе од таксених и крчмаринских марака, монопола дувана, соли и петролеја, царинских дажбина и обртног пореза.

„Да би се од сваке сумње обезбедила дата јемства”, наведеним приходима ће, према споразуму из Карсбада, управљати потпуно самостална и од министра финансија и владе независна управа монопола. Управни одбор чиниће шест чланова, од којих су четворица српски поданици (међу њима су гувернер и вицегувернер Народне банке), док преосталу двојицу поставља српска влада на предлог власника обвезница; монополска управа ће сама убирати све приходе од монопола, с тим да ће све приходе од монопола шибица и цигарет папира (који нису предвиђени за сервисирање ануитета) одмах предавати државној благајни.

Скупштинско заседање започето је 27. јуна 1895, а опозиција је доста похвално говорила о финансијској страни карлсбадског аранжмана, сматрајући га добрим и бољим од ранијих покушаја. Ипак, напала је жестоко одредбу уговора о самосталној монополској управи, сматрајући да је то „понижење за нашу државу, да то ни мало не одговара достојанству земље, а не служи на част ни самој влади, јер она тиме признаје да није у стању, нити је способна да сама рукује државним приходима, него мора да дође неко други са стране и да јој подвикне: „даље руке од касе”... Баш и кад би то у ствари и било, ми не смемо то јавно да признамо” (либерал Коста Јездић) Јездић је потпуно прецизно описао ситуацију и његова прва

* Ово друго из техничких разлога: обвезница, прво, није носила камату, већ је имала уписане ануитете, и, друго, обезбеђивала је фиксан износ лутријских добитака.

Serbian	6,000,000
Tompus	6,000,000
Cuba	450,000
Rossita	800,000
Fifi	350,000
Britannica	350,000
Crème des Cuba	800,000.

Further requirements were for 2/3 of cigars to be “lighter in color”, since Serbian smokers preferred them that way, to pay caution money in the amount of 15 percent of the value of the annual delivery and to submit bids by 15 April 1895.

Carlsbad Arrangement

Despite a net increase in the monopoly proceeds in the early 1890s, Serbia’s public finances were plunging into an ever deeper crisis. There was no money either for the annuities or for the salaries of public servants. Finance Ministers were trying to cope, but it was obvious that something radical had to be done: a conversion of foreign debt. Serbian Finance Ministers had always dreamt about converting non-concessional foreign loans into one concessional loan, once Serbia’s credit rating was high enough. Vujić had tried to do that in 1891, but it had been too early. Petrović made an attempt in 1894, out of despair over the bad situation. The banks agreed, but the Serbian Assembly did not.

In 1895, a debt conversion was performed in Carlsbad, during Stojan Novaković’s government. It was a semi-bankruptcy: the deal was struck with three banks, while for other holders of Serbian government bonds it was forced. The existing bonds were replaced by new ones, which bore interest of 4 percent a year, instead of the previously standard rate of 5 percent, and had an extended maturity of 72 years. The total amount of the converted debts reached 310.3 million dinars, including the 1885 tobacco lease loan, but without the 1888 tobacco

реченица је сасвим тачна: понижавајуће је када странци утичу на послове српске владе. Међутим, из тога је извео погрешан закључак – да је потребно одбацити страни утицај како би се сакрила сопствена брука. Српска влада, и то не само тадашња напредњачка, имала је јасан избор: или да сама ваљано скупља државне приходе и редовно плаћа спољне дугове или да, под страним притиском, уведе једно самостално, од министра финансија независно тело које ће радити посао министра финансија. Пошто је, на жалост, српска држава стално показивала висок степен неспособности, или чак и одсуства жеље, да редовно плаћа спољне дугове, остала је само друга опција: самостална монополска управа.

Самосталност монополске управе је, како је тачно рекао министар финансија Стеван Поповић, врло добра особина, јер заклања једну важну управу од партијске борбе и сталних промена чиновника и политике, дајући јој толико потребну стабилност и независност.

Карлсбадском уговору приписана је, поводом монополске управе, једна далекосежна и озбиљна мана – да је ограничио финансијску самосталност Србије, па тиме и њену политичку самосталност. Тако су се неки, позивајући се на присуство страних представника, обрушили на самосталну монополску управу преко сваке мере, тврдећи, на пример, да „ћемо ми бити једна држава у њиховој држави, да ћемо зависити од њих, да ће они управљати нама како хоће, а ми ћемо бити само слаба сенка те споредне државе” (посланик Ђока Станојевић). Ово је мишљење из основа погрешно, како је то доказао Драгутин Протић.¹⁴³ Наиме, карлсбадски аранжман је један приватноправни, а не међународноправни уговор, пошто у њему није учествовала ниједна страна држава, већ су уговорне стране српска влада и њени повериоци. Самим тим се Србија није одрекла, нити се могла одрећи, своје суверености, јер се сувереност може окрњити

lottery bonds.* As security against defaulting on the new loan, the Serbian government collateralized net revenue from public railroads and revenues from duty stamps and alcohol excise duty stamps, the monopolies on tobacco, salt and lamp oil, import duties and the sales tax.

“In order to guarantee the given sureties beyond any doubt”, the mentioned revenues, under the Carlsbad Agreement, were to be administered by a completely autonomous Monopoly Directorate, independent from the Finance Minister and the government. Its Management Board comprised six members, of whom four were Serbian subjects (among them being also the Governor and Vice-governor of the National Bank), while the remaining two members were appointed by the Serbian government at the proposal of bond holders; the Monopoly Directorate collected all the revenues from the monopolies by itself, with total revenues from the match and cigarette paper monopolies (which were not envisaged for the servicing of the annuities) being immediately transferred to the state budget.

A session of the Assembly started on 27 June 1895, and the opposition fairly approvingly commented on the financial side of the Carlsbad Arrangement, considering it to be good and better than the previous attempts. Still, it fiercely attacked the provision of the Agreement on the autonomous Monopoly Directorate, considering it to be “the humiliation for our state, which is completely incompatible with the dignity of the country, and no credit to the government itself, because in such a manner it admits to not being able and not having the capacity, to manage public revenue by itself, but has to be read a lesson by an outsider, who is going to tell it: “keep your hands off the cash-box”... Even if that was actu-

* The reasons for the latter were technical: first, bonds were non-interest-bearing, they had annuities indicated on them and, second, they provided fixed amounts of lottery prizes.

само у корист неке друге државе или заједнице држава, а не у корист приватног лица. У споразумима са приватним лицима, макар и страним, важи домаће законодавство и држава у потпуности задржава своју сувереност.

Штавише, Србија није карлсбадским аранжманом дала повериоцима ништа више од онога што су имали и по ранијим уговорима о зајмовима. Гаранције, изражене врстама прихода које је аранжман предвидео за уједињени зајам, постојале су и раније за поједине зајмове.* Јер, Србија никада није уживала довољно поверење кредитора да би добила зајмове на основу самог поверења. Стога су зајмодавци увек, од првог зајма, тражили извесне гаранције, односно посебне државне приходе као залог за зајмове које одобравају. Додуше, међу гаранције је додат монополи соли (зато што је и солски зајам укључен у конверзију) и петролеја, али је овај други давао скроман приход.

И важније, улазак двојице странаца у управни одбор монополске управе никако није првина: и раније су постојале ануитетске касе за зајмове,** које су контролисали, и по један кључ имали, један представник поверилаца и један представник министарства финансија. Тако је непосредна контрола странаца, у ствари, смањена

* Чист приход од железнице и приходи од царине, уз залогу саме железнице, за железничке зајмове из 1881. и 1884; бруто приход од железнице, порез на обрт и таксене и крчмаринске марке за железничку ренту из 1890; таксене и крчмаринске марке за златну ренту из 1884; монопол дувана за дуванску ренту из 1884; порез на обрт за обртну ренту из 1888; потраживање аграрних дужника, уз интабулацију њихових имања за аграрни зајам из 1882; прирез и вишак монопола соли за зајам из 1893. године.

** Каса железничког зајма, Каса српске ренте 5%, Каса 5% ренте дуванског монопола, Каса зајма ујемченог порезом на обрт, Каса аграрног зајма и Каса зајма од 44,000.000.

ally the case, we must not admit that publicly" (Liberal Kosta Jezdić). Jezdić described the situation absolutely precisely, and his first sentence is completely correct: it is humiliating when foreigners have an influence on the affairs of the Serbian government. However, the conclusion he drew from it was wrong – that one should reject foreign influence in order to hide his own disgrace. The Serbian government, and not only the then Progressist government, had a clear choice: either to collect public revenue by itself in a proper manner and be current on the payment of its external debt, or to introduce, under foreign pressure, an independent body, autonomous from the Finance Minister, to do the job of the Finance Minister. Regretfully, since the Serbian state constantly demonstrated a high degree of inability, or even lack of willingness, to regularly service its external debts, the only remaining option was the second one: an autonomous monopoly directorate.

The autonomy of the Monopoly Directorate, as correctly put by Finance Minister Stevan Popović, was a very good quality, because it shielded an important body from the party struggle and constant changes of employees and policies, giving it much needed stability and independence.

On account of the Monopoly Directorate, a far-reaching and serious deficiency was attributed to the Carlsbad Agreement – that it had restricted Serbia's financial independence, hence also restricting its political independence. Thus, some people vastly exaggerated in their criticism of the Autonomous Monopoly Directorate based on the presence of foreign representatives, arguing, for instance, that "we shall be a state in their state, that we shall depend on them, that they will control us the way they want to and we shall be just a pale shadow of that inferior state" (deputy Đoka Stanojević). This opinion was fundamentally flawed, as Dragutin Protić proved.¹⁴³ Namely, the Carlsbad Arrangement was a private law contract and not an international law contract, since

карлсбадским аранжманом – по њему су странцима препуштена два гласа у управном одбору од шест чланова, при чему је управни одбор одлучивао простом већином гласова, док су код старих ануитетских каса страни делегати имали могућност вета на основу односа један домаћи један представник поверилаца.*

Самостална монополска управа била је у тренутку своје појаве у Србији једна крајње озлоглашена установа, у чијем су постојању многи, а нарочито опозиција, видели понижење народа, владе и земље и средство за страно уплитање у домаће послове. Међутим, током времена се увидело да ни ђаво није толико црн: монополска управа вршила је савесно свој посао, прикупљајући поверене јој приходе и уплаћујући редовно ануитете. Србија се од појаве самосталне монополске управе решила проблема уредног плаћања дугова на страни, док се зебње о великом страном уплитању у домаће послове нису обистиниле.

* Милорад Недељковић је тврдио да је нова монополска управа донела “туторство” странаца, што је образложио преласком саранијег уговорног на законско утемељење стране контроле (*Историја српских државних дугова*, стр. 188). Ово се мишљење тешко може сматрати ваљаним, пошто у солидно уређеним земљама уговорни однос није ништа мање чврст у односу на законски. Напротив, закони се могу мењати, док уговори остају на снази.

no foreign state was a party to it, but the contracting parties were the Serbian government and its creditors. Thereby, Serbia did not surrender its sovereignty, nor was that possible, because sovereignty can be curtailed only in favor of another state or an alliance of states, but not in favor of a private person. In the case of agreements with private persons, even if they are foreign nationals, domestic legislation applies and the state's sovereignty is fully preserved.

Furthermore, under the Carlsbad Arrangement, Serbia did not give to the creditors anything more than what had already pertained to them under the previous loan agreements. The guarantees which the arrangement stipulated for the consolidation loan, expressed as types of revenue, had existed before for individual loans.* Serbia never enjoyed enough trust with the creditors to be granted loans only on the basis of trust. Therefore, the borrowers had always, from the very first loan, requested guarantees, i.e. specific public revenues as collateral for the approved loans. Admittedly, the salt monopoly was added to the guarantees (because the salt loan, too, was included into the conversion) and the monopoly on lamp oil, but the latter yielded modest revenue.

And, more importantly, the participation of two foreigners in the Management Board of the Monopoly Directorate certainly was not the first time something like that happened: earlier on, there had also

* Net proceeds from the railroads and revenue from customs duties, with railroads serving as collateral, for 1881 and 1884 railroad loans; gross proceeds from the railroads, the sales tax, duty stamps and stamps for alcoholic beverage excise duty for the 1890 railroad rent; duty stamps and stamps for alcoholic beverage excise duty for the 1884 gold rent; the tobacco monopoly for the 1884 tobacco rent; the sales tax for the 1888 turnover rent; claims on farmers debtors secured by mortgages on their properties for the 1882 agricultural loan; the salt monopoly surtax and surplus for the 1893 loan.

Стеван Поповић
Stevan Popović

been annuity funds for loans,* controlled by one representative of creditors and one representative of the Finance Ministry, who had been the key co-holders at the same time. In fact, in this manner direct control by foreigners was reduced under the Carlsbad Arrangement – pursuant to it, foreigners had two votes in the six-strong Management Board, and the Management Board's decisions were taken by a simple majority of votes, while in the boards of the old annuity funds foreign delegates had had veto powers based on the ratio of one domestic representative to one creditors' representative.**

At the time of its establishment, the Autonomous Monopoly Directorate was an extremely notorious institution in Serbia, and many, in particular the opposition, saw in its existence the humiliation for the people, government and country and a means of foreign interference with domestic affairs. However, one realized in the course of time that the devil was not as black as he was painted: the Monopoly Directorate performed its job conscientiously, collected the revenue it was in charge of and paid the annuities regularly. With the establishment of the Autonomous Monopoly Directorate, Serbia rid itself of the problem related to the regular payment of foreign debts, while the fears of some massive foreign interference with domestic affairs never proved true.

* The railroad loan fund, the 5 percent Serbian rent fund, the 5 percent tobacco monopoly rent fund, the Fund of the loan secured by the sales tax, the Agricultural Loan Fund and the Fund of the 44,000,000 loan.

** Milorad Nedeljković argued that the new Monopoly Directorate had brought foreign »guardianship«, explaining his assertion by the shift from the previous contractual basis of foreign control to the law-based one (*The History of Serbian Public Debt*, p. 188). This opinion cannot be considered valid, since in properly organized countries a contractual relationship is equally binding as the one based on a law. And quite the opposite, laws can be changed, while contracts remain in force.

Зграда уйраве монопола
The building of the Monopoly Directorate

Нови монополски режим

NEW MONOPOLY REGIME

Уређење Самосталне монополске управе

После Карлсбадског споразума донет је пратећи Закон о конверсији државних дугова 8. јула, чији су чланови 4–15 у основи одредили структуру и надлежности Самосталне монополске управе.

Указом од 15. јула именован је управни одбор Самосталне монополске управе, кога су чинили: Ђорђе Вајферт, гувернер Народне банке, Марко Стојановић, вицегувернер Народне банке, и чланови Димитрије Радовић, председник Касационог суда у пензији, Димитрије Крсмановић, познати трговац, и представници поверилаца гроф Сен-Балмон и Карл Диренбергер, као и Павле Шафарик, управник Самосталне монополске управе. Управни одбор се конституисао и изабрао за председника и потпредседника Вајферта и Стојановића 20. јула, а затим припремио уредбу о Самосталној монополској управи, којом је договор из Карлсбада о њој преточен у текст са законском снагом. Министарски савет је 3. августа 1895. одобрио уредбу којим су прописани назив, начин управљања и надлежности монополске управе. Овим је Закон о монополу дувана из 1890. године знатним делом дерогиран, будући да је уредба садржала следећу одредбу: „губи снагу све што је до сада постојало, а с овом би се уредбом косило”.

Structure of the Autonomous Monopoly Directorate

After the Carlsbad Agreement, on 8 July, an implementing law was adopted entitled the Law on the Public Debt Conversion, whose articles 4–15 basically defined the structure and competences of the Autonomous Monopoly Directorate.

The Management Board of the Autonomous Monopoly Directorate was appointed by virtue of an ordinance dated 15 July, and it comprised: Đorđe Vajfert, the National Bank Governor, Marko Stojanović, the National Bank Vice-governor, and members Dimitrije Radović, the President of the Court of Cassation (Ret.), Dimitrije Krsmanović, a renowned merchant, and representatives of the creditors, Count Saint-Balmont and Carl Dürrenberger, as well as Pavle Šafarik, the Director of the Autonomous Monopoly Directorate. The Management Board was constituted and elected Vajfert Chairman and Stojanović Deputy Chairman on 20 July, and then it drafted a decree on the Autonomous Monopoly Directorate, translating the understanding on this body reached in Carlsbad into a text with legal effect. On 3 August 1895 the Ministerial Council approved a decree which defined the title, management method and competences of the Monopoly Directorate. In this manner, the 1890 Tobacco Monopoly Law was derogated to a large

Բորիս Վայֆերտ Dorde Vajfert

Интересантно је да се питања која би закон требало да пропише, а и које је прописивао дотадашњи закон, сада регулишу уредбом која има законску снагу. О чему се ради, зашто положај и надлежности Самосталне монополске управе нису регулисани законом, као вишим актом од уредбе? Одговор је лак: законе доноси скупштина Србије и оправдана је била бојазан да би неки њен други сазив могао изменити закон, поништити договор поверилаца и Србије и променити положај Самосталне монополске управе на њену штету и штету сигурности поверилаца. Да би се таква могућност избегла, смишљен је излаз: једним законом (Законом о конверсији дугова) предвиђено је да ће се питање управе монопола решити „уредбом коју ће израдити сам управни одбор. Та уредба монополске управе важиће као закон пошто је Влада Његовог Величанства одобри, и тако једном одобрена уредба не може се мењати без пристанка Владе и монополске управе” (чл. 10). Значи, уредба је заједнички донета од владе у управног одбора и, што је за повериоце било најважније, евентуалне њене измене могле су се само на исти начин вршити, што значи да се без управног одбора уредба није могла променити. Повериоци су, очигледно је, више него у српске политичаре имали поверења у солидност чланова управног одбора и у њихове руке поверили су заштиту својих интереса. И нису погрешили, јер састав управног одбора није био под контролом владе, и поред предлагања од стране министра финансија и постављања краљевим указом.

Погледајмо основна решења уредбе. Управом руководи управни одбор, кога чини шест чланова које предлаже министар финансија, а указом поставља краљ. Састав: гувернер и вицегувернер Народне банке, још два члана „Србина” и „два члана које предложе имаоци српских државних облигација”. Гувернер и вицегувернер су чланови по положају и не мењају се док су на положајима у

extent, bearing in mind that the decree contained the following provision: “all previously applicable acts, which would be at variance with this decree, shall be set aside”.

It is interesting that issues which should be prescribed by a law, and which actually had been prescribed by the previous law, were thus regulated by virtue of a decree with the power of a law. What was that about, why were the status and competences of the Autonomous Monopoly Directorate not regulated by a law, as an act of a higher order than a decree? The answer is easy: laws are adopted by the Assembly of Serbia and the fear that another composition of the parliament could amend the law, call off the agreement between the creditors and Serbia and change the status of the Autonomous Monopoly Directorate to its detriment and the detriment of the creditors’ security, was justified. With a view to avoiding such a possibility, the following solution was found: a law (the Law on Debt Conversion) stipulated that the issue of the Monopoly Directorate was to be regulated by a “Decree which shall be drafted by the Management Board itself. That Decree of the Monopoly Directorate shall have the power of a law after it has been approved by His Majesty’s government, and following such approval, it shall no longer be amendable without the consent of the government and the Monopoly Directorate” (Article 10). Accordingly, the Decree was jointly issued by the government and the Management Board and it could be amended only in the same manner, which was the most important thing to the creditors, since it meant that it was not possible to make any amendments to it without the Management Board. The creditors obviously trusted the reliability of the Management Board members more than they trusted Serbian politicians, and therefore they put them in charge of the protection of their interests. And they were right, because the composition of the Management Board was not under government control, despite the fact that its members were

Народној банци, а њих на тај положај не поставља влада, већ скупштина акционара Народне банке, која је била приватна установа. Остали чланови имају мандат од четири године, осим у првом мандату када се мењају један по један коцком док се не утврди ред. Управник монопола има једнака „чланска права” као сваки члан управног одбора, значи равноправно учествује у раду и гласању, с тим да њега поставља управни одбор. При подели гласова одлучује глас председавајућег.

Промена карактера монополске управе свакако се највише одразила на начин управљања. У претходном периоду, до Карлсбадског аранжмана и нове уредбе, главни фактор одлучивања о свим пословима испод промене закона био је министар финансија, заједно са својом десном руком оличеном у управнику монопола. После поменутих промена, подела посла је измењена: управни одбор преузима најважније надлежности и главну улогу, а на рачун и министра финансија и управника монопола. Овај последњи суштински постаје извршилац одлука управног одбора, са врло ограниченом самосталношћу, и то у текућим питањима, док министар финансија само задржава право вета на неке најважније одлуке управног одбора.

У складу са Законом о конверсији, уредба је прописала да управни одбор СМУ „управља самостално како свима до сада заведеним државним монополима, тако и таксеним и крчмаринским маркама”. „Он је надлежан да решава сва питања која се тичу свих државних извора којима он управља и његовим решењима и налозима морају се покоравати” сви повезани државни органи. Управни одбор је нарочито надлежан:

1. за све набавке и куповине монопола и куповне и продајне цене свих монополских предмета,
2. за фабрикацију нових врста монополисних предмета,

nominated by the Minister of Finance and appointed by virtue of a King's Ordinance.

Let us look at the basic arrangements in the Decree. The Directorate was to be run by the Management Board, made up of six members nominated by the Finance Minister and appointed by the King on the strength of his ordinance. The composition: the Governor and Vice-governor of the National Bank, another two “Serbian” members and “two members proposed by the holders of Serbian government debentures”. The Governor and Vice-governor were members *ex officio* and they were not changed for as long as they held their posts in the National Bank; moreover, they were not appointed to these posts by the government, but by the Shareholders Meeting of the National Bank, which was a private institution. Other members served four-year terms, except for the first term in office, when they were replaced one by one on the basis of a draw, pending the establishment of an order. The Monopoly Director had the same “membership rights” as any other member of the Management Board, which meant that he took part in the deliberations and voting on an equal footing, and the only difference was that he was appointed by the Management Board. In the case of a tie, the vote was determined by the vote of the Chairman.

The change in the character of the Monopoly Directorate certainly had the greatest impact on the management style. In the previous period, before the Carlsbad Arrangement and the new Decree, the main decision-maker in all the issues short of amending the law had been the Finance Minister, together with the Monopoly Director as his right-hand man. After the mentioned changes, the division of labor was modified: the Management Board assumed the most important responsibilities and the leading role, at the expense of both the Minister of Finance and the Monopoly Director. The latter essentially became the executor of decisions of the Management Board, with very limited autonomy,

3. за одређивање отпуста или награде продавцима,
4. за све грађевине и набавке непокретности,
5. за састав буџета, за прекобуџетске издатке и за завршни рачун монопола,
6. за све спорове и поравнања,
7. за избор вештака, повереника и овлашћења појединих лица за поједине послове,
8. за избор и постављење чиновника које не постављају краљ и министар финансија, за избор и предлагање чиновника које они постављају, као и за награђивање, кажњавање и отпуштање.

Сагласност министра финансија била је увек потребна за ваљаност одлука управног одбора по тачкама 1, 2, 3 и 5, а код тачке 6 када вредност поравнања или спора прелази 5000 динара и код тачке 4 када вредност прелази 3000 динара.

Управа монопола примала је и државне приходе који нису монополски, али су заложени као гаранција за редовну отплату дугова. То су чисти приход од: пруга Београд-Врање, Ниш-Пирот, Смедерево-Велика Плана и Лапово-Крагујевац, затим од царинарница и обртног пореза. Управа монопола била је дужна и да приход од монопола шибица, цигарет папира, шпиритуса и монополских хартија, умањен за трошкове прикупљања, одмах уплати државној благајни. Ове последње приходе управа монопола је наплаћивала за рачун државе, као способна финансијска институција, а није их користила за отплату државних дугова.

Теренску компоненту управе чинили су и даље надзорници и дувански стражари, а њихов посао био је да се обезбеди поштовање свих монополских прописа. Била је то, значи, једна врста дуванске полиције, са одговарајућим овлашћењима. Надзорника, који су били виши по хијерархији, било је две врсте: окружних и среских. Имали су своје канцеларије и особље. Испод њих

mostly in current affairs, while the Finance Minister kept the veto power only with respect to the most important decisions of the Management Board.

In keeping with the Conversion Law, the Decree laid down that the Management Board of the Autonomous Monopoly Directorate “shall autonomously administer both all previously introduced government monopolies and duty stamps, including excise duty stamps on alcoholic beverages”. “It shall be in charge of settling all the issues concerning all sources of public revenue under its management and its decisions and orders shall be complied with” by all related government agencies. In particular, the Management Board was in charge of:

1. all procurement activities and purchases by the monopolies, as well as purchase and selling prices of all the monopoly goods,
2. production of new kinds of monopolized goods,
3. dismissing or rewarding selling agents,
4. all construction works and real estate purchases,
5. composition of the budget, off-budget expenditures and annual financial statements of the monopoly,
6. all disputes and settlements,
7. selection of experts and commissioners, and powers vested in certain persons for certain tasks,
8. recruitment and employment of civil servants not appointed by the King and the Finance Minister, the selection and nomination of the civil servants appointed by them, and rewarding, punishing and firing.

The Finance Minister's approval was a requirement for the validity of the Management Board decisions in relation to items 1, 2, 3 and 5, and with respect to item 6, in those cases where a settlement or a dispute was worth more than 5,000 dinars, or for values higher than 3,000 dinars under item 4.

The Monopoly Directorate also raised public revenues that were not monopoly-related, but had

Стеван Бинички и Павле Шафарик

Stevan Binički and Pavle Šafarik

налазили су се обични дувански стражари (или контролори). Надзорника је 1897. године у Србији било 30, а њихове плате су варирале између 1.200 и 2.500 динара. Дуванских стражара било је 230, а плате су им се кретале од 720 до 840 динара годишње. Мишљење јавности о овим људима обично је било врло неповољно. Знало се да су необразовани и често неписмени; да на посао долазе као чланови најниже војске владајућих странака, али и да га исто тако губе када њихова странка препусти владу некој другој. Ова несталност запослења чинила је да се многи од њих повежу са кријумчарима, гледајући да то

been pledged as guarantees for regular debt repayment. Those were net proceeds from the railroads Belgrade-Vranje, Niš-Pirot, Smederevo-Velika Plana and Lapovo-Kragujevac, then from the customs houses and the sales tax. The Monopoly Directorate was also obliged to immediately transfer to the budget the revenue from the monopolies on matches, cigarette paper, spirit and monopoly securities, after deducting the collection costs. As for this last group of revenues, the Monopoly Directorate collected them on behalf of the government, as a capable financial institution, and it did not use them for the repayment of public debt.

кратко време искористе на најбољи начин; Резултат свега је да ова служба не пружа увек оно што би по закону требало – стручну помоћ произвођачима и брижљив надзор над производњом у државним интересу – већ да често представља место ухлебљења за партијске активисте, склоне задовољавању личних интереса и махинацијама.¹⁴⁴

Почетком септембра место директора фабрике напустио је Вучко Стојановић, како би заузео бољи положај министра привреде, а почетком октобра за директора фабрике дувана постављен је Стеван Бинички, инжењерски пуковник у пензији. Монопол почиње све више да стиче војничку физиономију, јер је и управник Шафарик био пензионисани пуковник.

Следећег месеца (новембар 1895) укинута је управа државних дугова при министарству финансија, пошто је њене послове отплате државних дугова према повериоцима преузела монополска управа.

Први члан УО коме је престао мандат био је Карл Диренбергер, који је поново постављен на то место указом од 4. јануара 1896. године. Месец дана касније управнику монопола Павлу Шафарику повећана је плата на 8.500 динара годишње.

Правилник о позајмицама произвођачима

Иако је Закон о монополу дувана из 1890. године предвидео могућност позајмица из касе управе монопола произвођачима дувана, ипак та могућност није коришћена јер у међувремену није донет потребни правилник који би прецизирао начин, услове и процедуре позамљивања. То је исправљено 1896. године правилником кога је донео министар финансија Стеван Поповић.

Право на позајмицу имали су само они произвођачи „који гаје добар дукан, нарочито од бољих сората турског дуканског семена... и који га у свему правилно спређују – калупе и везују – по

Supervisors and tobacco guards remained the field component of the Directorate, and their job was to ensure the observance of all the monopoly regulations. It was basically some sort of tobacco police, with relevant powers. As for supervisors, who were higher in the hierarchy, there were two kinds: district and county supervisors. They had their offices and staff. Subordinated were common tobacco guards (or controllers). In 1897, there were 30 supervisors in Serbia, and their salaries varied between 1,200 and 2,500 dinars. The number of tobacco guards was 230, and their annual salaries ranged from 720 to 840 dinars. As a rule, the public opinion of these people was very unfavorable. It was known about them that they were uneducated and often illiterate, recruited for these jobs from among the rank and file of the ruling parties, and that they were fired as such when their party had to step down in favor of another one. This insecurity of the job was the reason why many of them colluded with smugglers, trying to make the best of that short span in the job. As a result, this service was not always offering what it was supposed to under the law, i.e. technical assistance to producers and vigilant supervision of the production in the public interest; instead, as often as not, it was a meal ticket place for party activists, prone to the exercise of their personal interests and fraudulent activities.¹⁴⁴

In early September, Vučko Stojanović left the position of General Manager of the factory, for a better one as Economy Minister, and in early October Stevan Binički, a retired engineer colonel, was appointed as General Manager of the tobacco factory. The monopoly was increasingly assuming a military character, since Monopoly Director Šafarik was also a retired colonel.

The following month, November 1895, the public debt department within the Ministry of Finance was abolished, since its tasks on the repayment of public debts to creditors were assumed by the Monopoly Directorate.

прописима о томе”. Позајмицу не могу „никако” добити „они прозвођачи који се не труде да произведу добар дуван, који га немарљиво сређују, који се у току године ухвате у кријумчарењу” и слично. Зајам је, видимо, требало да подстакне производњу код савесних сељака, а не да представља награду оним лошијима.

Максималан износ позајмице предвиђен је на једну четвртину укупне вредности дувана, што би, а због чињенице да је произвођач добијао семе бесплатно од управе монопола, могло бити довољно за већину осталих трошкова. Каматна стопа је предвиђена на 6% годишње.

Управа монопола се за позајмицу обезбеђивала максимално: прво, то је био дуван кога је (само) она примала, тј. она је пребијала дуг по позајмици са својим дугом сељаку за преузети дуван и исплаћивала само разлику; друго, тражила је јемство десеторице сељака који један другом дају јемство, па управа има права да „разреже” дуг на јемце; и треће, закон јој је давао право првенства при наплати из имања дужниковог, чак без права жалбе од стране сељака-дужника.

Позајмица се издавала доста касно, па тако није представљала кредитирање производње, већ више аванс финалне исплате: прва половина давала се тек „пошто се сврши прво и друго бројање” засађених струкова, а друга половина тек пошто се обран и „нанизан дуван премери”, што значи пред преузимање од стране државе.

Држава је, доста подло, искористила овај правилник да пропише нешто што ју је одавно сврбело: да управа монопола добије право да приликом исплате дувана одбије дуг сељака за државне и локалне порезе и прирезе. Тиме је наплата ових дажбина свакако унапређена, али је питање да ли је то изведено на ваљан начин, тј. да ли је прихватљиво да се важна промена закона о непосредним порезима (и прирезима) изведе једним обичним правилником.

The first member of the Management Board whose term of office had ended was Carl Dörenberger, who was reappointed to this position pursuant to an ordinance dated 4 January 1896. A month later, Monopoly Director Pavle Šafarik's salary was raised to 8,500 a year.

Rules on Loans to Producers

Although the 1890 Tobacco Monopoly Law provided for a possibility to grant loans to tobacco producers out of the resources of the Monopoly Directorate, that possibility was not used, because necessary rules which would specify the manner, terms and procedures of lending were never issued. That situation was rectified in 1896 by means of Rules enacted by Finance Minister Stevan Popović.

The right to a loan pertained only to those producers who “grew good tobacco, especially from better varieties of Turkish tobacco seeds... and who properly handled it in every respect – pressed it and bundled it – under the relevant regulations”. A loan was “by no means” to be granted to “those producers who were not investing effort in producing good tobacco, who were negligent in handling it, who were caught in smuggling in the course of a year” and the like. As we can see, the idea behind the loans was to encourage conscientious farmers to increase production, and not to reward those inadequate ones.

The maximum amount of a loan was fixed at one quarter of the total value of tobacco and, considering the fact that the Monopoly Directorate distributed free seeds to producers, that could have been enough for the bulk of the remaining costs. The interest rate was set at 6 percent a year.

The Monopoly Directorate secured its loans to the maximum: firstly, the collateral was tobacco which was delivered (only) to it, namely, it would offset the granted loan against its debt to the farmer for the delivered tobacco and pay just the difference;

Сеооска кућа (Феликс Каниц)

A rural house (Felix Kanitz)

Уопште узев, није ово била посебно повољна прилика за сељаке: сума коју су могли да позајме била је умерена, рок кратак, средства обезбеђења велика, а процедуре прилично сложене.

Кријумчарење

Дуван је у Србији био скуп, бар у поређењу са суседним земљама, у којима се онај најмасовнији и најлошији дуван продавао јефтиније. Стога и није чудно не само да се појавило кријумчарење,

secondly, it requested sureties from ten farmers who guaranteed for each other, so the Directorate had the right to “assign” a debt to the guarantors; and thirdly, the law provided for its priority creditor status in enforced collection out of the debtor’s property, even without the right of appeal by the farmer-debtor.

Loans were disbursed rather late, so they were no credit for production, rather an advance of the final payout: the first half was disbursed only after “the completion of the first and second counts” of sown plants, and the second half only after the harvested

већ и да је достигло размере које су забринуле управу монопола и навеле је на акцију.

Погледајмо прво цене: најјефтинији и најлошији српски дуван од кога су се могле завијати цигарете коштао је 20 пара за једну пакла од 20 грама, док је најслабији мађарски дуван коштао само 5 пара за паклу исте тежине. Та велика разлика у цени представљала је јак подстицај за кријумчарење и оно се појавило. Показало се да врло лош квалитет црног дувана из Мађарске није препрека за српске пушаче и да им врло ниска цена надокнађује губитак на квалитету. Трговински гласник је предлагао да се поменута домаћа цена снизи на 10 пара по пакли, што би свакако смањило зараду монопола, али са 900 на 400%, што би ипак било доста.

Изгледа да је кријумчарење било најраширеније у Подрињу, наспрам Босне и Херцеговине, тада под аустроугарском окупацијом. Чак се причало да кријучарење омогућава мађарска дуванска режија, а ради свог трговачког интереса.¹⁴⁵ И тако, ток дуванског шверца променио је правац: док је пре увођења монопола у Србији народ из Подриња шверцовао свој дуван у Босну и Херцеговину, где је монопол постојао и цене биле више, сада се обрнуо и почео из Босне стизати у Србију, и то не квалитетни требињац, већ слаб мађарски дуван.

Пошто редовна средства борбе против пограничног кријумчарења нису дала добре резултате, министар финансија Поповић је предузео крајње кораке предвиђене чл. 88 Закона о монополу дувана, који каже да ће он у општини у којој се појавило „знатно кријумчарење“ забранити сађење за следеће три године. И министар је, видели смо, донео решење о забрани сађења дувана у подрињском крају у 1897. години. Био је то покушај да се колективним кажњавањем изазове притисак невиних на кривце да престану са забрањеним послом, мада је та политика спорна са оба важна

and “strung tobacco had been measured” which was just before its delivery to the state.

The state used these Rules to rather sneakily prescribe something that had bothered it for a long time: the right of the Monopoly Directorate to deduct state and local tax and surtax arrears from the amount it had to pay to farmers for their delivered tobacco. This certainly improved the collection of these levies but the question is whether that was duly performed, i.e. whether it was acceptable for such an important amendment to the law on direct taxes (and surtaxes) to be made by virtue of simple Rules.

Generally speaking, this was not a particularly favorable opportunity for farmers: the amount they could borrow was modest, the repayment period short, security instruments numerous, and procedures quite complex.

Smuggling

Tobacco in Serbia was expensive, at least in comparison with neighboring countries, where the most widely used tobacco, of the worst kind, was sold for less. Therefore, it was not surprising that smuggling had emerged and soon reached proportions which caused concern in the Monopoly Directorate and prompted it to take action.

Let us first look at the prices: the price of the cheapest and the lowest-quality Serbian tobacco which could be used for rolling cigarettes was 20 paras for a pack of 20 grams, while the price of the most inferior Hungarian tobacco was just 5 paras for a pack of the same weight. This huge difference in prices was a strong incentive to smuggling and it emerged. It turned out that the very bad quality of black tobacco from Hungary was no obstacle to Serbian smokers, and that its very low price compensated for the loss in quality. Commercial Herald suggested that the mentioned domestic price be reduced to 10 paras per pack, which would have certainly

становишта: прво, са моралног, јер се кажњавају и невини; и друго, са функционалног, пошто је питање да ли кажњавање произвођача може дати жељене резултате када је очигледно да закон углавном крше трговци или назови трговци.

Ово искључење подрињског округа постало је стално и практично је ликвидирало тамошњу производњу. Дуван се до краја периода кога посматрамо, а ни касније, више није легално садио у доњем Подрињу, тј. у крају око Лознице, док се у горњем Подрињу, око Бајине Баште која припада ужичком округу, садио и даље, до данашњих дана.

Амбициознији приступ у 1896. и 1897. години

Самостална монополска управа озбиљно је схватила свој посао. А задатак јој није био само прикупљање одређених врста државних прихода и плаћање анuitета, већ и вођење монопола на корист управе и државе Србије. Промена политике била је потребна, будући да је било је очигледно да дотадашње руковођење монополима није најбоље, па је и могућности за поправак било доста.

Један од првих потеза представљало је установљавање расадника дувана, и то четири у крушевачком и два у врањском крају. Њихова улога је како да снабдевају произвођаче дуванским струковима, тако и да представљају огледна поља где свако, а посебно произвођачи, може да види резултате појединих сорти семена и увери се у њихов квалитет и приносе онда када се правилно саде и одржавају. Уопште, држава је од тренутка преузимања монопола у своје руке бесплатно снабдевала сељаке семеном, трудећи се да подигне квалитет дувана и прерађевина у Србији кроз коришћење семена бољих турских дувана. Будући да се дуванско семе врло брзо „измеће“, а посебно у додиру са семеном слабијег квалитета, то се осећала потреба да се обезбеди стабилност квалитета

reduced the earnings of the monopoly, but from 900 to 400 percent should still have been enough.

It seems that smuggling was the most prevalent in the Drina Valley district, adjacent to Bosnia and Herzegovina, at that time under Austro-Hungarian occupation. Moreover, rumor had it that smuggling was encouraged by the Hungarian tobacco administration, for its own commercial interest.¹⁴⁵ And so the flow of tobacco smuggling changed its direction: while before the introduction of the monopoly in Serbia people from the Drina Valley district had smuggled their tobacco to Bosnia and Herzegovina, where the monopoly had existed and the prices had been higher, after its introduction they started to move tobacco in the opposite direction, from Bosnia to Serbia, and not high-quality Trebinjac at that, but inferior Hungarian tobacco.

Since regular means for combating smuggling in the border area had not yielded results, Finance Minister Popović took ultimate steps laid down in Article 88 of the Tobacco Monopoly Law, which stipulated that he would ban planting in a municipality where “smuggling occurred at high rates” over the next three years. And the Minister issued a decision, as we have seen, imposing a ban on the planting of tobacco in the Drina Valley region in 1897. It was an attempt to prompt the innocent ones by means of collective punishment to exert pressure on the perpetrators to stop their illicit activities, although this policy is disputable from both important standpoints: firstly, from the moral one, because the innocent are punished too; and secondly, from the functional one, since it is an open question whether penalties imposed on producers can produce intended effects when it is obvious that the law is violated mostly by merchants, or ostensible merchants.

This exclusion of the Drina Valley District became permanent and practically liquidated the production there. After that, tobacco was not legally grown in the lower Drina Valley region, that is, in the vicinity of

и у дуванским расадницима је потражен прави начин. Затим, међу произвођачима је постојало неповерење у квалитет државног семена – чак се у 1892. години причало да су добили прокувано семе – тако да је и ради повећања поверења било корисно снабдевати сељаке из расадника, где су се и сами могу уверити у квалитет семена.¹⁴⁶

Самостална монополска управа повела је и амбициознију производну политику и предложила министру финансија, што је овај прихватио, да се у 1896. години засеје знатно већа површина него до тада – најмање 2.200, а највише 2.500 хектара. Откупне цене су, уз минималне корекције, остале оне исте из последњих година. Једина важнија измена тичала се крајинских дуваништа: Доњи Милановац и Кладово премештени су у вишу категорију по ценама и сада су се нашли у друштву са Врањем и Бајином Баштом, што је значило да је квалитет дувана који производе поправљен у последње време.¹⁴⁷

Услед подбачаја производње домаћег дувана у 1894. и 1895. години, монополска управа објавила је почетком 1896. године необично велики, и највећи до тада, конкурс („стечај”) за набавку турског дувана: тражила је понуде чак за 200 хиљада килограма Јенице Басме, средњег дувана по квалитету, као и мање количине квалитетнијих дувана: хиљаду килограма Екстра Јаке и хиљаду и двеста килограма Измирске Бошче. Овом великом количином басме требало је не само задовољити пушаче навикле на праве турске дуване, већ и омогућити мешање са домаћим дуванима ради побољшања њиховог квалитета. Кауција од 15% вредности била је обавезна. Пошто се није јавио довољан број понуђача, тендер је, како су предвиђала конкурсна правила, поновљен и у другом кругу је набавка басме уступљена, а без обзира на број понуђача. За испоруку квалитетнијих дувана није ни овог пута било заинтересованих, па је објављен трећи круг.¹⁴⁸

Loznica, until the end of the observed period and beyond, while in the upper Drina Valley region, around Bajina Bašta which belonged to Užice District, people have continued to grow it to the present day.

More Ambitious Approach in 1896 and 1897

The Autonomous Monopoly Directorate took its task seriously. And the task was not only to collect certain types of public revenue and pay the annuities, but also to run the monopolies to the benefit of the Directorate and the Serbian state. A policy change was necessary, bearing in mind that in the past the monopolies had not been administered in the best possible manner, so there was plenty of room for improvement.

One of the first steps was to set up tobacco nurseries, namely four in the region of Kruševac and two in the region of Vranje. Their role was to both supply tobacco plants to producers and to be trial fields where everyone, and in particular producers, could see the results of individual seed varieties and check their quality and yield when they are properly planted and cultivated. By and large, the state was supplying free seed to farmers from the point when it took over the monopoly, in an effort to improve the quality of tobacco and tobacco products in Serbia through the use of seeds of better Turkish tobaccos. In light of the fact that tobacco seeds very quickly “went bad”, particularly in contact with lower-quality seeds, the need was felt to ensure the stability of its quality and the answer was sought in tobacco nurseries. Then, producers did not trust the quality of the government seed – in 1892 there were even rumors that boiled seed had been distributed to them – so it was also useful for confidence building purposes to supply farmers from the nurseries, where they could see for themselves the quality of the seed.¹⁴⁶

The Autonomous Monopoly Directorate also introduced a more ambitious production policy and suggested to the Minister of Finance to plant a

Амбициознији приступ домаћој производњи није дао жељене резултате у 1896. години: подне-то је захтева за сађење дувана само на 1978,1 хектара, али је одобрено тек 1145,6 хектара, док је берба донела уобичајених 880,6 хиљада килограма. Просечна откупна цена по једном килограму достигла је 1,00 динар, што је највише у посматраном периоду и што вероватно сведочи о прилично добром квалитету откупљеног дувана.

Ипак, управу монопола и министра финансија нису напуштале амбиције, па су проценили да је дуванском монополу у 1897. години потребно 1,3 милиона килограма дувана из домаће производње, и то 800 хиљада за редовне потребе и 500 хиљада за стварање залиха. Потребна површина под засадама процењена је на 2.500 до 2.800 хектара. Откупне цене дате су у следећој табели.¹⁴⁹

Уколико упоредимо ову табелу са одговарајућом за 1891. годину уочићемо да су откупне цене минимално кориговане, што значи да је политика откупних цена практично остала непромењена. Географски посматрано, једине промене су следеће:

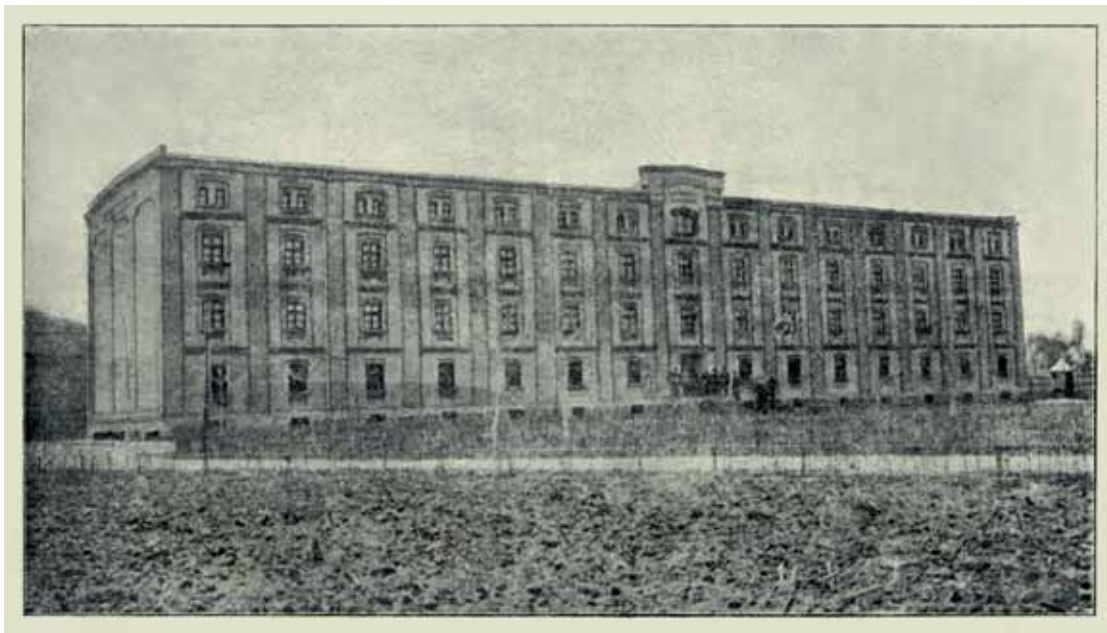
considerably larger area in 1896 than in the previous years – not less than 2,200 hectares, and not more than 2,500 hectares – which he accepted. The purchase prices, with some minute adjustments, remained the same as in the previous years. One important change concerned the tobacco growing regions in Krajina: Donji Milanovac and Kladovo were moved to a higher price category and so they found themselves in the company of Vranje and Bajina Bašta, which meant that the quality of the tobacco they were producing had recently improved.¹⁴⁷

Due to a shortfall in the production of domestic tobacco in 1894 and 1895, the Monopoly Directorate announced in early 1896 an extraordinarily large-scale, the largest ever, invitation to bid for the procurement of Turkish tobacco: it invited bids for as much as 200,000 kilograms of Jenidža Basma, medium-quality tobacco, as well as for smaller quantities of better quality tobaccos: 1,000 kilograms of Ekstra Jaka and a 2,200 kilograms of Izmir Bošča. This huge quantity of Basma was intended not only for satisfying the smokers used to genuine Turkish tobaccos, but also for mixing with domestic

Откупне цене за 1897. годину

Purchase prices for 1897

	Крушевац и Ниш <i>Kruševac</i>	Врање, Бајина Башта Д. Милановац и Кладово <i>Vranje, Bajina Bašta, D. Milanovac and Kladovo</i>	Лесковац <i>Leskovac</i>	Краљево, Власотинце, Ужице <i>Kraljevo, Vlasotince, Užice</i>
особити <i>special</i>	до 4,00 <i>up to 4.00</i>			
I класа <i>class I</i>	1,50 до 3,00 <i>1.50 to 3.00</i>	1,50 до 2,50 <i>1.50 to 2.50</i>	1,50 до 2,00 <i>1.50 to 2.00</i>	1,50 до 1,80 <i>1.50 to 1.80</i>
II класа <i>class II</i>	1,00 до 1,50 <i>1.00 to 1.50</i>	1,10 до 1,20 <i>1.10 to 1.20</i>	1,00 до 1,20 <i>1.00 to 1.20</i>	1,00 до 1,10 <i>1.00 to 1.10</i>
III класа <i>class III</i>	0,60 до 1,00 <i>0.60 to 1.00</i>	0,60 до 0,80 <i>0.60 to 0.80</i>	0,60 до 0,70 <i>0.60 to 0.70</i>	0,60 0,60
шкарт <i>discard</i>	0,20 до 0,60 <i>0.20 to 0.60</i>	0,10 до 0,40 <i>0.10 to 0.40</i>	0,10 до 0,30 <i>0.10 to 0.30</i>	0,10 до 0,20 <i>0.10 to 0.20</i>

Дувански маџацин у Нишу

The tobacco warehouse in Niš

- крајински крај (Кладово и Доњи Милановац) пребачен је у вишу категорију, заједно са Врањем,
- из права на сађење у 1897. години искључен је подрињски крај, односно општина Лозница са суседним селима; у поменутом распису министар финансија Стеван Поповић рекао је да је сађење дозвољено у свим окрузима из члана 8 Закона, „изузев општине и места у округу подрињском, којима је решењем мојим од данас Абр. 7032 забрањено сађење дувана, а из разлога тога што се код њих појавило знатно кријумчарење дувана”.¹⁵⁰
- у 1897. години појавио се нишки округ, и то у првој, најскупљој категорији заједно са крушевачким; овоме није узрок изненадна појава гајења дувана у нишком крају, већ стварање нишког округа од вароши Ниша и неколико околних срезова, укључујући и дуванске

tobaccos in order to improve their quality. The caution money in the amount of 15 percent of the value was mandatory. Since an insufficient number of bidders had responded, the tender was renewed, as set forth in the bidding terms, and in the second round the procurement of Basma was awarded, irrespective of the number of bidders. As for higher-quality tobaccos, again there were no interested bidders, so a third round had to be announced.¹⁴⁸

A more ambitious approach to domestic production did not produce the desired effects in 1896: applications were submitted for planting tobacco on only 1,978.1 hectares, and just 1,145.6 hectares were approved, while the harvest yielded the usual 880,600 kilograms. The average purchase price per kilogram reached 1.00 dinar, which was the highest level in the observed period and which probably testifies to the fairly good quality of the purchased tobacco.

срезове алексиначки и моравски који су до тада припадали крушевачком округу; ова административна промена учинила је да је нишки округ одмах избио на прво место међу окрузима у Србији по производњу дувана, а да је крушевачки пао на удаљено друго.

Ни у 1897. години амбиције се нису оствариле. Уместо планиране навале произвођача и намере министарства да одобри 2.500-2.800 хектара за садњу, сељаци су тражили дозволе само за 1.717,3 хектара, а министарство одобрило далеко мање – 1.030,2 хектара – значи ни близу једне половине планираног. Очигледно је да је некадашњи велики интерес сељака за гајење дувана нестао и да пука жеља државе да се производња повећа није била довољна.

Један од узрока мање одобрених површина је строжа политика Самосталне управе монопола према захтевима сељака, изражена најнеповољнијим односом пријављених и одобрених површина у целом периоду. Очигледно је да је управа строже него раније вагала да ли подносилац захтева испуњава критеријуме и пружа довољна јемства за квалитетну производњу. Ипак, овај разлог свакако не може бити пресудан, јер ни пријаве сељака нису достизале планиране површине: у 1896. години 1.978,1 пријављених према 2.200-2.500 планираних хектара, а у 1897. години 1.717,3 пријављених према 2.500-2.800 планираних хектара.

У ове две године је одобрена површина била најмања у целом посматраном периоду: 1.145 и 1.030 хектара, али је принос* био највећи: 814 и 819 килограма по хектару, док је просек за остале године знатно нижих 618 килограма.

Просечна откупна цена дувана била је у 1897. години само 0,69 и најнижа у целом посматраном периоду, што вероватно говори да

* Апроксимативан принос, добијен из односа откупљене количине дувана са одобреном површином за сађење.

Still, the Monopoly Directorate and the Minister of Finance had not abandoned their ambitions – they estimated that in 1897 the tobacco monopoly needed 1.3 million kilograms of tobacco from domestic production, namely 800,000 for current needs and 500,000 for building stocks. An estimate of the area that needed to be planted stood at 2,500 to 2,800 hectares. Purchase prices are presented in the previous table.¹⁴⁹

If we compare this table with the corresponding one for 1891, we shall see that the purchase prices were just slightly adjusted, which means that purchase price policy practically remained the same. In terms of territorial distribution, the only changes were the following:

- the Krajina region (Kladovo and Donji Milanovac) was moved to a higher category, together with Vranje,
- the Drina Valley region was excluded from the right to plant tobacco in 1897, more precisely, the municipality of Loznica with the surrounding villages; in the mentioned circular Finance Minister Stevan Popović said that planting was allowed in all the districts referred to in Article 8 of the Law, “with the exception of the municipality and places in the Drina Valley District prohibited from planting tobacco by virtue of my decision issued today under ref. no. 7032, the reason being the fact that in the mentioned area intensive tobacco smuggling has been registered”.¹⁵⁰
- in 1897, Niš District appeared in the table going straight to the first, the most expensive category, together with Kruševac District; the reason for this was not a sudden start of tobacco production in the region of Niš, but the formation of Niš District from the town and several surrounding counties, including the tobacco growing counties of Aleksinac and the Morava Valley, which had belonged to the district of Kruševac before that; owing to this

је и квалитет дувана био слабији него обично, али и да управа монопола није хтела да повећањем откупних цена подстиче заинтересованост сељака за гајење дувана.

Великопродаја дувана

Крајем априла 1896. године истицали су трогодишњи уговори управе монопола са великопродавцима дувана, оним трговцима који су држали по један округ и grosистички посредовали између државног монопола и малопродаваца по селима и градовима. Питање је било шта са њима радити, односно да ли да се настави по дотадашњем систему и распише тендер за нови трогодишњи период или да управа монопола преузме и тај посао и у потпуности подржави великопродају.

Идеја подржављења имала је доста присталица, који су наводили да држава непотребно толерише великопродавце и њихове наводно високе провизије, као и да би управа монопола лако могла да тај посао преузме на себе и државној благајни приштеди знатна средства.

Противници подржављења имали су своје разлоге: тврдили су да о штедни повезаној са укидањем приватне великопродаје тешко да може бити говора, пошто приватници врше корисне послове на држању окружних складишта дувана, транспорту и дистрибуцији, евиденцијама, борби против кријумчарења и слично. Најубедљивији у том смислу био је Лазар Пачу приликом дискусије о монополском закону из 1890. године.

Управа монопола је још 1895. године предложила да она преузме посао великопродаје, што је влада прихватила и што је озакоњено у буџету за 1896. годину. Међутим, промене у монополима и, посебно, управном одбору изгледа да су довеле до промене мишљења, па је у пролеће 1896. године ипак расписан конкурс за избор великопродаваца.

administrative change, Niš District immediately made its way up to the first place among Serbia's districts in terms of tobacco production, and Kruševac District fell to the distant second place.

The ambitions did not materialize in 1897 either. Instead of the planned flood of producers and the intention of the Ministry to approve planting on 2,500–2,800 hectares, farmers had applied for licenses to plant a mere 1,717.3 hectares, and the Ministry approved far less – 1,030.2 hectares – which was far from even a half of the planned area. Obviously, the onetime great interest of farmers in tobacco growing was lost and the mere wish of the state to increase production was not enough.

One of the reasons for a reduction in the area approved for planting was a stricter policy of the Autonomous Monopoly Directorate regarding farmers' applications, which was reflected in the most unfavorable ratio between the applied for area and the area approved for planting in the entire period. It is obvious that the Directorate weighed more strictly than before whether the applicant had met the criteria and offered sufficient guarantees for good-quality production. Still, this reason definitely could not have been the crucial one, because the area in farmers' applications was not reaching the planned number either: in 1896, this area was 1,978.1 relative to the planned 2,500–2,800 hectares, and in 1897 the ratio was 1,717.3 hectares from applications relative to the planned 2,500–2,800 hectares.

In these two years the approved area was the smallest in the entire observed period: 1,145 and 1,030 hectares, but the yield* was the highest: 814 and 819 kilograms per hectare, while the average for the rest of the years was considerably lower and stood at 618 kilograms.

* An approximate yield, derived from the ratio between the purchased quantity of tobacco and the area on which planting was approved.

Дувански магацин у Врању

The tobacco warehouse in Vranje

Основни услови конкурса били су следећи:¹⁵¹

- трајање уговора три године, тј. од 1. маја 1896. до 30. априла 1899. године,
- у сваком округу само један великопродавац, али један великопродавац може држати више округа,
- великопродавац може бити само онај ко је српски држављанин,
- свака понуда мора да садржи следећа два елемента, што су и одлучујући критеријуми за избор понуда:
 - колико се кандидат обавезује да ће потрошити дувана у следећем трогодишту у бруто вредности,
 - „колики % тражи за подмирење својих трошкова”, с тим да је за ваљевски округ горња граница великопродајне провизије 6%, а за остале 7%,
- провизија за малопродавце је 6, 7 или 10% по окрузима и неким срезovima,

The average purchase price of tobacco in 1897 was just 0.69, the lowest in the entire observed period, which probably indicates that the quality of tobacco was also lower than usual, as well as that the Monopoly Directorate did not want to encourage the interest of farmers in tobacco growing by increasing purchase prices.

Tobacco Wholesale

In late April 1896, three-year contracts were expiring between the Monopoly Directorate and tobacco wholesalers, those wholesalers who held one district each and mediated on a gross basis between the government monopoly and retailers in villages and towns. The question was what to do with them, that is, whether to proceed pursuant to the system in place and call a tender for a new three-year period or to transfer that job too to the Monopoly Directorate and fully nationalize wholesale.

- уколико током трајања уговора великопродавац не успе да потроши онолико дувана на колико се обавезао уговором, дужан је да разлику уплати државном монополу: уколико то не учини, уговор се раскида.

Очигледно је да је конкурс био конципиран, помало прикривено, као новчана лицитација за право продаје, где победник мора платити излицитирану суму а без обзира да ли је дукан у тој вредности потребан или не, да ли га је великопродавац преузео или није.

Искуство из претходног трогодишњег периода (1893-1896) није било охрабрујуће: великопродавци су тада, у жару лицитације, обећали да ће преузети и продати дукана за 25,7 милиона, а стварно су преузели за 22,1 милиона динара, што значи да су остали у обавези да на крају закупа плате држави чак још 3,6 милиона. Будући да такву жртву нису намеравали да учине, остало је да држава конфискује њихове раније уплаћене кауције за обављање посла, чија висина ни изблиза није достизала тај дуг.

Трговински гласник је критиковао овакво решење и тврдио да није у реду што држава поставља трговцима „замку“ и „клопку“, будући да „зна се већ како се људи намамљују узети на себе обавезе које не могу испунити“; „држава наша треба да буде начисто са тим да нико није у стању више дукана продати но што се може потрошити“ и да је ово понашање „недостойно државе“.

На конкурс је прispело 47 понуда. Међу победницима, овога пута није било звучних имена или политичара.¹⁵²

Посета књаза Николе

У циљу отопљавања односа између двеју српских династија – Обреновића из Србије и Петровића из Црне Горе – у Београд је јуна 1896. године прispео црногорски књаз Никола. Посетио је бројне

The nationalization idea had many supporters who argued that the state unnecessarily tolerated wholesalers and their reportedly high commissions, as well as that the Monopoly Directorate could have easily taken upon itself that task, thus saving a considerable amount for the government coffers.

The opponents of nationalization had their own reasons: they argued that the elimination of private wholesale would bring hardly any savings, since private parties were performing useful jobs on maintaining district tobacco warehouses, in transport and distribution, record keeping, combating smuggling and the like. The most persuasive in that respect was Lazar Paču in a discussion about the 1890 monopoly law.

As early as 1895, the Monopoly Directorate had suggested its taking over the wholesale business, which was accepted by the government and enacted into the 1896 budget law. However, changes in the monopolies and particularly in the Management Board probably led to a change of heart, and in the spring of 1896 a tender was called for the selection of wholesalers.

The key terms of the tender were the following:¹⁵¹

- the validity period of contracts was three years, that is, from 1 May 1896 to 30 April 1899,
- in every district there was only one wholesaler, but a single wholesaler could hold several districts,
- only Serbian nationals could be wholesalers,
- each offer had to contain the following two elements, which were actually the critical criteria for the selection of bids:
 - the gross value of the candidate's commitment in terms of tobacco consumption in the following three years,
 - “the percentage he asked for covering his costs”, with the cap on the wholesale commission being at 6 percent for Valjevo District, and 7 percent for all other districts,
- the commission for retailers was 6, 7 or 10 percent in districts and some counties,

институције, међу којима и фабрику дувана као модерно и велико предузеће. Ево занимљивог новинског извештаја:

„Посета у фабрици дувана. После извршеног прегледа војске на бањичком пољу, Узвишени владоци посетили су фабрику дувана око 9 и по часова. Владоце су при уласку дочекали: министар финансија г. Степа Д. Поповић, директор фабрике пуковник г. Стеван Бинички, обоје у гаљима, министри г.г. Вучко Стојановић, Љуба Ковачевић и остали чиновници фабрике.

Како улазак, тако и двориште фабричко било је ванредно лепо декорисано тробојкама, грбовима и зеленилом. У дворишту је био велелепан павиљон чија је унутрашњост била декорисана све самим прерађевинама од српског дувана. Дуварови, који су такође обложени крижаним дуваном, искићени су били грбовима и монограмима обојих владалаца, а све од дувана, цигарета и цигара. Сви радници и раденице у живописном народном и варошком руху били су по одељењима и радили свој обичан дневни посао. Преглед је почео по одељењима. Узвишени Гост, необично изненађен уређењем и редом, интересовао се и питао за све појединости и с великом пажњом посматрао је рад. На питање Његово да ли међу радницима има Црногораца, представили су му једну остарију Црногорку која у фабрици стално ради. Узвишени Гост обишао је сва одељења и, кад је се из последњег магацина појавио, нарочито спремљен и обучен женски кор од радница фабричких весело и складно запевао је кнежеву песму „Онама онамо“, а потом Српску Краљевску Химну. Пријатно изненађен, Узвишени Гост застао је пред том лепом групом радница које беху одевене у свечано народно одело и, с веселим осмејком, слушао је неколико тренутака. Затим су владоци ушли у павиљон, где су били послужени цигаретама, слатком и коњаком. За владоце и

- if a wholesaler failed to meet his contractual obligation in relation to tobacco consumption during the contract period, he was obliged to pay the difference between his actual consumption and his commitment under the contract to the government monopoly: in the case of his failure to do so, the contract was terminated.

Obviously, the tender was structured as a thinly veiled auction for the right of sale, where the winner had to pay the highest bid price irrespective of whether he needed tobacco worth that much or not, whether the wholesaler took it over or not.

The experience from the previous three-year period (1893–1896) was not encouraging: carried away by the bidding, wholesalers had promised to take over and sell tobacco worth 25.7 million, whereas in reality they took over a quantity worth 22.1 million dinars, which meant that at the end of their lease they still owed the state as much as 3.6 million. Bearing in mind that they did not intend to make such a sacrifice, the state could only confiscate their previously paid caution money for the performance of the job, whose amount was not even close to covering the above debt.

Commercial Herald criticized such an arrangement and claimed that it was inappropriate for the state to set “snares” and “traps” for merchants, since “it is well-known that people are lured into taking upon themselves obligations which they cannot honor”; “this state of ours should be aware of one thing: no one is able to sell more tobacco than it is possible to consume” and that such conduct was “unbecoming to a state”.

Forty-seven bids were submitted for the tender. This time there were no high-profile names or politicians among the winners.¹⁵²

Prince Nikola's Visit

With a view to initiating a rapprochement between two Serb dynasties – the Obrenovićs from Serbia and the Petrovićs from Montenegro – in June 1896

Краљ Александар Обреновић

King Aleksandar Obrenović

свиту биле су спремљене дивотне кутије од кадифе са најфинијим цигаретама. Њ. В. Кнез записао се својеручно у књигу посетилаца, а то је учинила и његова свита. За време седеља у павиљону, девојачки кор певао је народне песме, а ватрогасци фабрички изводили своје продукције. Њ. В. Кнез с пажњом је посматрао рад ватрогасаца. После овога, гуслар, г. Видоје Жуњић, чиновник општине београдске, гудио је Драгашевићеву песму „Јека од гусала“, чији је завршетак нарочито преправљен за ову прилику. Узвишени Владаоци с великом су пажњом саслужали овог нашег одличног гуслара и по свршетку песме Њ. В. Кнез обдарио је гуслара сребрном медаљом. За овим је настала игра. Један раденик свирао је у фрулу, а десетоструко коло вијало се као дивотна шарена леса. Раздраган овим Њ. В. Кнез наредио је двојици сердара из своје свите те су у сред тога кола одиграли једну јуначку црногорску игру. Пљескању и узвицима „Живели“ не беше краја.

Ово је у кратким потезима опис ове посете. Оно одушевљење, уопште целокупан утисак био је импозантан, за шта се има захвалити заузимљивом директору фабрике г. Биничком који је овом приликом од Њ. В. Кнеза добио *највећа* признања, јер је се Њ. В. Кнез, очаран утисцима, поред топлих речи и срдечно пољубио са г. Биничким. Њ. В. Краљ такође је изразио своје задовољство и допадање. Узвишени Гост био је испраћен урнебесним *Живео* и „Онам’ онамо“. После подне била је у фабрици игра и весеље“. А следећег дана грађани су похрлили у фабрику да виде то чудо од дуванског павиљона.¹⁵³

Montenegrin Prince Nikola arrived in Belgrade. He visited numerous institutions, among them being also the tobacco factory, as a modern and large company. Here is an interesting report from the press:

“**A Visit to the Tobacco Factory.** After carrying out an inspection of the army on the Banjica field, the Distinguished Rulers visited the tobacco factory around half past nine. At the gate, the Rulers were welcomed by the Finance Minister Mr. Steva D. Popović, the General Manager of the factory, Colonel Stevan Binički, both in full dress, Ministers Messrs. Vučko Stojanović, Ljuba Kovačević and other officials of the factory.

Both the entrance and the factory yard were extraordinarily nicely decorated with tricolored flags, coats of arms and greenery. In the yard there was a magnificent pavilion whose interior was decorated completely with products made of Serbian tobacco. The walls, also covered with cut tobacco, were decorated with coats of arms and monograms of both rulers, all made of tobacco, cigarettes and cigars. All male and female workers in picturesque folk and town clothes were in their divisions performing their regular daily work. A tour of inspection started with divisions. The Distinguished Guest, very surprised by the organization and order, asked questions and inquired about all the details and watched the work with great attention. In reply to His question whether there were any Montenegrins among workers, they presented to him an elderly Montenegrin woman who was a full-time employee of the factory. The Distinguished Guest visited all the divisions, and then from the last warehouse a particularly prepared and dressed female choir appeared, comprised of female employees of the factory, who started to cheerfully and harmoniously sing the Prince’s song “Onam’ onamo” (There, over there), followed by the Serbian Royal Anthem. Pleasantly surprised, the Distinguished Guest paused in front of that nice group of women workers who were dressed in festive folk costumes and, with a smile of

joy, listened to them for a couple of moments. Then the rulers went into the pavilion where they were served cigarettes, fruit preserves and cognac. For the rulers and their entourage, marvelous velvet boxes were prepared with the finest cigarettes. His Highness the Prince personally signed the guest book, and that was done by his entourage too. During their visit to the pavilion, the girl choir sang folk songs and factory fire fighters performed their program. HH the Prince watched the operations of the fire fighters with great attention. After this, a gusle-player (*translator's note: a one-stringed Balkan folk fiddle*), Mr. Vidoje Žunjić, a clerk in the Belgrade municipality, fiddled Dragašević's song "The Gusle Echo" whose end was particularly rewritten for this occasion. The Distinguished Rulers very attentively listened to this great gusle-player and when he finished the song, HH the Prince presented the gusle-player with a silver medal. After that, the dancing started. A worker played the flute, and a ten-fold wheel dance streamed like magnificent colorful lace. Delighted with this, HH the Prince ordered two military commanders from his entourage to dance a virile Montenegrin dance in the middle of this wheel dance. The applauding and shouting "Long Live" could not stop.

In brief, this would be a description of this visit. The delight, and generally the whole impression was imposing, for which the credit goes to the spirited General Manager of the factory, Mr. Binički, who received on this occasion *the greatest* acknowledgments from HH the Prince, because HH the Prince, fascinated with the impressions, in addition to kind words also exchanged cordial kisses on the cheeks with Mr. Binički. HM the King also expressed his delight and pleasure. The Distinguished Guest was seen off with a thundering *Long Live* and "Onam' onamo". In the afternoon, there was dancing and partying in the factory". And on the next day, citizens rushed to the factory to see that miraculous tobacco pavilion.¹⁵³

Влада Владана Ђорђевића

VLADAN ĐORĐEVIĆ'S GOVERNMENT

После владе Ђорђа Симића, на власт је дошла неутрална влада Владана Ђорђевића. Остала је на управи земље чак три године (11. октобар 1897 – 12. јули 1900), што јој је дало ретку прилику да на миру ради и унапређује државне послове.

На почетку 1897. године било је посла око руководства монополске управе. Грофу Сен-Балмону продужено је чланство у Управном одбору, док је члана УО Димитрија Крсмановића, који је поднео оставку, заменио Михаило Богићевић, директор српских државних железница у оставци. А у марту, још за време полурадикалне Симићеве владе, за управника монопола је по трећи пут постављен Лазар Пачу, док је дотадашњи, Павле Шафарик, премештен у Државни савет.

Набавке турских дувана и производња 1898. године

Уобичајени послови били су и набавка турских дувана како за непосредну потрошњу, тако и за мешање са српским дуванима, а за 1897, 1898. и 1899. годину.

Набавка турских дувана за 1897. годину обухватала је:

1. 10.000 кг	Кир
2. 15.000 кг	Сирипастал Јака

After Đorđe Simić's government, a neutral government under Vladan Đorđević came to power. It remained in office for as many as three years (11 October 1897 – 12 July 1900), which provided a rare opportunity to work in peace and improve affairs of the state.

At the beginning of 1897, there was a great deal of work related to the Monopoly Directorate management. Count Saint-Balmont's term on the Management Board was extended, and member of the Management Board Dimitrije Krsmanović, who had resigned, was replaced by Mihailo Bogićević, resigned Director of the Serbian Railroads. And in March, during Simić's semi-Radical government, Lazar Paču was appointed as Monopoly Director for the third time, while his predecessor Pavle Šafarik was reassigned to the National Council.

Procurement of Turkish Tobaccos and Production in 1898

The routine activities included the procurement of Turkish tobaccos both for immediate consumption and for mixing with Serbian tobaccos, namely for 1897, 1898 and 1899.

The procurement of Turkish tobaccos for 1897 included:

Салон њородице Куковић из Сарајева

The drawingroom of the Kuković family from Sarajevo

3. 15.000 кг Максул Басма
4. 3.000 кг Јака, и то
 - а. 1000 кг из села Киречилер
 - б. 1000 кг из села Кизирђи Мурсал и
 - в. 1000 кг из села Чакрли
5. 1.500 кг Смирна Ђубак.

Услови су били уобичајени: кауција 15% вредности, берба обавезно 1894. или 1895, управи монопола се доставља мустра дувана, која се код испоруке комисијски упоређује са приспелим дуваном итд.

Конкурс за набавку турског дувана за 1898. годину био је једноставнији: тражила се искључиво Сирипастел Јака, и то 10 хиљада килограма, уз исте услове.¹⁵⁴

За 1899. годину расписан је конкурс за 15 хиљада кг Сирипастел јаке, 15 хиљада кг Максул басме и 5 хиљада кг Кира, уз уобичајене услове.

Ове већ сталне набавке Сирипастел јаке и Максул басме покренуле су питање разлога увоза дувана у Србију. Наиме, уобичајило се мишљење да треба увозити турски дуван ради допуне домаће потрошње посебно ароматичним дуванима високог квалитета и ради мешања са српским дуванима како би им се поправила арома, односно квалитет. Тако се радило и пре монопола, односно српски трговци су увозили квалитетне турске дуване из поменута два разлога. И нико није имао ништа против увоза квалитетних турских дувана као допуне српским. Међутим, Сирипастел јака и Максул басма сматрани су дуванима ниже-средњег квалитета, подједнаким оним бољим српским дуванима, па се постављало питање да ли их уопште има смисла куповати поред квалитетног бајиновца, алексиначког и крајинског дувана. Шта се добија тиме?

На финансијском плану добитка тешко да има. Наиме, на тендеру из 1899. године постигнуте су цене од 2,5 дин/кг за Сирипастел јаку и 4-5 динара за Максул басму. А то су цене које се

1. 10,000 kg Kir
2. 15,000 kg Siripastel Jaka
3. 15,000 kg Maksul Basma
4. 3,000 kg Jaka:
 - a. 1000 kg from the village of Kireçiler
 - b. 1000 kg from the village of Kizirdi Mursal
 - c. 1000 kg from the village of Čakrli
5. 1,500 kg Smirna Đubak.

The terms were standard: caution money in the amount of 15 percent of the value had to be deposited, the harvest had to be of 1894 or 1895, a sample of tobacco had to be submitted to the Monopoly Directorate, so that the Commission could compare it with the supplied tobacco at delivery, etc.

A tender for the procurement of Turkish tobacco for 1898 was simpler: bids were invited only for Siripastel Jaka, namely 10,000 kilograms, on the standard terms.¹⁵⁴

For 1899, a tender was called for 15,000 kilograms of Siripastel Jaka, 15,000 kilograms of Maksul Basma and 5,000 kilograms of Kir, on the standard terms.

These practically regular purchases of Siripastel Jaka and Maksul Basma raised the issue of reasons for importing tobacco in Serbia. Namely, it was generally believed that Turkish tobacco should be imported for the purposes of supplementing domestic consumption with especially aromatic high-quality tobaccos, and of mixing it with Serbian tobaccos in order to improve their aroma and/or quality. That was the methodology used even before the monopoly, i.e. Serbian merchants had imported high-quality Turkish tobaccos for the mentioned two reasons. And no one had anything against importing high-quality Turkish tobaccos to supplement the Serbian ones. However, Siripastel Jaka and Maksul Basma were considered to be in the lower-medium quality class, equal to better Serbian tobaccos, so the question was raised whether it made any sense at all to buy them when there was good-quality Bajinovac, Aleksinac or Krajina tobacco. What was to be gained by that?

плаћају за најбоље српске дуване. Чак, у 1899. години постигнута је нижа цена турских дувана него обично, пошто се овог пута у конкуренцију укључио и турски монопол, па је нижом ценом надмашио раније победнике браћу Алатини из Солуна. А током претходних година је Сирипастел јака плаћана и до 6 дин/кг. Тадашњи дувански трговци тврдили су да ни код квалитета дувана нема потребе за њима, односно нису давали предност овим типовима турског дувана над српским, а понеке партије биле су и лошије.¹⁵⁵ Набавка Кира није довођена у питање, пошто се ради о квалитетном ароматичном дувану, какав се уклапа у потребе допуне српских дувана.

Амбиција о повећању домаће производње држала је и даље Самосталну монополску управу. При оглашавању производње и цена за 1898. годину планирана је производња од чак 1,6 милиона килограма, од чега поново 800 хиљада за редовну потрошњу и 800 хиљада за стварање залиха. Планирана површина достизала је 2.200 до 2.500 хектара. Откупне цене готово да нису мењане, осим минимално, али географска дистрибуција јесте: Бајина Башта и Кладово пребачени су из друге у прву категорију цена, што је било, бар за бајиновац, природно с обзиром да је планирано и ускоро изведено његово проглашење за дуван специјалне категорије на продајној страни. За ванредан квалитет дувана предвиђена је и овог пута посебна цена од 4 дин/кг, али је проширена са крушевачког и нишког на сва дуванска подручја у земљи.

Ове 1898. године је монолска управа делимично успела: откупљено је 1.280,2 хиљаде килограма дувана, што је највећи резултат откад постоји монопол дувана, а можда и свих времена. Ова берба не само да је дала довољно дувана за једногодишњу потрошњу, већ је и омогућила стварање резерви домаћег дувана од готово пола милиона килограма.

There were hardly any financial gains. Namely, in the 1899 tender, the prices achieved for Siripastel Jaka and Maksul Basma were 2.5 din/kg and 4–5 dinars respectively. And these were the prices paid for the best Serbian tobaccos. Moreover, in 1899, the price which was achieved for Turkish tobaccos was lower than usual, because this time the Turkish monopoly also joined the competition, and beat former winners, the brothers Aladini from Salonika, by offering a lower price. And in the course of the previous years the price of Siripastel Jaka had been going to as much as 6 din/kg. The tobacco merchants at that time claimed that the quality of these tobaccos did not warrant their imports, i.e. they did not prefer these types of Turkish tobaccos to the Serbian ones, and certain batches were even inferior in quality.¹⁵⁵ The purchase of Kir was not an issue, since it was a high-quality aromatic tobacco, which was suitable for supplementing Serbian tobaccos.

The Autonomous Monopoly Directorate was not giving up on its ambition to boost domestic production. In announcing the production and prices for 1898, the plan was to have production of as much as 1.6 million kilograms, 800,000 for regular consumption as before, and 800,000 for building stocks. The area planned for planting was between 2,200 and 2,500 hectares. The purchase prices were almost unchanged, that is, the changes were minimal, but the territorial distribution was altered: Bajina Bašta and Kladovo were moved from the second to the first price category, which was natural, at least for Bajinovac, bearing in mind that the plan was to declare it special category tobacco on the selling side, which was actually done in a short while. For tobacco of extraordinary quality, there was again a special price of 4 din/kg, but its application was expanded from the Kruševac and Niš regions to all the tobacco growing regions in the country.

In 1898, the Monopoly Directorate was partially successful: 1,280,200 kilograms of tobacco was

Афере из 1898. године

Кроз касу управе монопола пролазио је велики новац и није чудно да, у Србији, стално колају сумње у исправност рада његове управе. Обично су те сумње биле претеране, али изгледа да понекада и нису, бар када су поједини чиновници у питању. Некако, концентрација неколико аферица збила се у 1898. години, па ћемо их укратко погледати.

Највеће узбуђење изазвала је тронедељна провера књига и касе монополске управе коју је извела Главна контрола, државни орган задужен за послове финансијске контроле. Већ сам улазак двају комесара Главне контроле у управу монопола изазвао је комешање не само у управи, већ и у јавности. Листови жељни раста тиража одмах су почели да надувавају ствар и подстичу чаршијске гласине како су установљене велике неправилности и злоупотребе, што је подгревало машту публике. Да је ствар остала на томе не би било посебне штете, али су и аустријске новине почеле да пишу о вероватним злоупотребама, што је одмах, за један дан, довело до пада цена српских државних обвезница на европском тржишту (Берлин и Беч) за велика четири процента.

Посланик Никола Крупежевић интерпелисао је владу, питајући да ли има истине у овим гласинама и да ли је заиста штета осам милиона динара. Одговорили су и Главна контрола и министар финансија. Главна контрола је подсетила да су њени комесари испитивали стање у управи монопола од 19. јуна до 11. јула и закључила: „Преглед свију каса у Управи Државних Монопола, свију књига и докумената извршен је исцрпно и, по упоређењу своју докумената са дневником касе и са аманетником, утврђено је: да су све касе Управе Државних Монопола потпуно исправне; да је књиговодство уредно и да одговара како

purchased, which was the highest quantity since the establishment of the tobacco monopoly, maybe even the highest ever. This harvest not only yielded enough tobacco for annual consumption, but it also enabled the formation of reserves of domestic tobacco amounting to almost 500,000 kilograms.

Scandals in 1898

Big sums were circulating through the coffers of the Monopoly Directorate and it was no wonder that the accuracy of the work of its management was constantly under suspicion in Serbia. This suspicion was usually exaggerated, although there were cases, as it seems, where it was justified, at least with respect to certain officials. Somehow, several small-scale scandals concentrated in 1898, so we shall take a brief look at them.

The greatest excitement was stirred by a three-week audit of the books and cash holdings of the Monopoly Directorate conducted by the Supreme Control, a government body in charge of financial control. A mere entry of two commissioners of the Supreme Control into the Monopoly Directorate caused turbulence not only in the management, but also in the public. The papers, always in search of juicy stories to increase their circulation, immediately started to blow things out of proportion and add fuel to the town rumors about major irregularities and frauds being discovered, which fired the imagination of the audience. Had it stopped there, no particular harm would have been done. But Austrian papers, too, started to write about likely abuse, which immediately, in just one day, led to a drop in the price of Serbian government bonds on the European market (Berlin and Vienna) by a big four percent.

Deputy Nikola Krupežević interpellated the government, asking whether there was any truth to these rumors and whether the damage really amounted to eight million dinars. Replies came both

правилима дуплог књиговодства, тако и закону и законским прописима”.

Министар финансија Стеван Поповић углавном је поновио основне црте извештаја Главне контроле, али и подвукао следеће две ствари. Прво, да је Главна контрола имала и законско право, али и дужност да провери пословање Управе монопола, будући да то одавно није чињено. Овим је хтео да одговори на питање да ли је Главна контрола баш морала да проверава финансијско стање монопола и изазове нервозу. И друго, да је контрола показала да је у управи монопола ипак било малих формалних, папиролошких неправилности: главни књиговођа Милош Живковић није последњих дана потписао признанице да је примио новац од надлежног чиновника, правдајући се да није стигао јер је замењивао управника монопола који је отишао на одсуство; али, што је најважније, сав новац био је на месту и прокњижен. Скупштински посланици били су задовољни одговором.

Током 1898. године одвијала су се три судска процеса чиновницима фабрике дувана. Шестог маја започето је суђење Фадејеву Голумбовском, бившем главном књиговођи, и Виталису Ђурковићу, бившем главном контролору и в.д. управнику монопола, због проневере и утаје државног новца. Мале новине су процењивале „да је прави кривац испуштен те је побегао, а судска правда дочепала се једног ни кривог ни дужног човека просто стога што се он у близини нашао”. Првостепени београдски суд проценио је да су обојица учествовали у проневери и осудио је Ђурковића на три и Голумбовског на две године затвора. Апелациони суд поништио је пресуду првостепеног суда, а овај је у наставку ослободио Голумбовског и осудио Ђурковића на две године затвора.

Друго суђење било је против Тодора Лазаревића, благајника радионице цигарет папира,

from the Supreme Control and Finance Minister. The Supreme Control recalled that its commissioners had carried out an audit in the Monopoly Directorate in the period from 19 June to 11 July, and it concluded the following: “An exhaustive audit of all the cash holdings in the Government Monopoly Directorate, all the books and documents was carried out, and after comparing all the documents with the cash book and money order book, it was established: that all the cash transactions of the Government Monopoly Directorate were completely correct; that its accounts were kept up-to-date and that its accounting policies were compliant both with the double-entry bookkeeping rules and the law and legal regulations”.

Finance Minister Stevan Popović basically reiterated the main findings in the report of the Supreme Control, but underlined the following two things. Firstly, the Supreme Control had a statutory right, as well as a duty, to audit the operation of the Monopoly Directorate, bearing in mind that the last such audit had been carried out a long while before. In this manner, he wanted to respond to the question about whether the Supreme Control really needed to check the financial situation of the monopoly and cause tension. Secondly, the audit did find some minor formal, paperwork-related, irregularities in the Monopoly Directorate: in the days immediately preceding the audit Chief Accounting Officer Miloš Živković had not signed the receipts for the money he had received from a responsible employee, explaining this by the lack of time, since he had acted as a replacement for the Monopoly Director who had been on leave; however, and this was the most important thing, all the money was in its proper place and accounted for. Deputies of the Assembly were satisfied with the reply.

In the course of 1898, three trials of tobacco factory employees were in progress. On 6 May, a trial began for Fadejev Golumbovski, former Chief

такође због утаје државног новца. Првостепени суд га је прво осудио на четири године, али је касније смањио казну на три године, после примедаба Касационог суда.

Трећи процес започет је крајем септембра, после годину и по дана развлачења по новинама, против Светозара Гавриловића, шефа одсека за производњу дувана управе монопола, и других службеника управе, а због наводних злоупотреба током откупа дувана 1895. и 1896. године у алексиначком Житковцу. По локацији, афера је названа житковачком. И овде су Мале новине имале коментар: „на курјака вика, а лисице месо једу”.¹⁵⁶

Продајне цене дувана

Тема цене дувана покренута је још почетком 1898. године и није нестала из жиже јавности до пролећа 1899. године. Наиме, од последњег повећања цена 1892. године прошло је већ шест година и влада је, будући у уобичајеној финансијској кризи, покушавала да нађе новчане резерве и да их некако искористи. Повећање цена дувана свакако је једна од интересантних могућности, али јој влада, будући да није баш популарна, прибегава тек у крајњој нужди, или када је прошло пуно времена од последњег повећања.

План је спроведен у два корака. Прво је од 8. јануара 1898. године започета продаја нових типова дувана и цигарета најквалитетнијих врста, а са новим ценама. Тако су, поред српског дувана I класе, који је до овог тренутка био најбољи српски дуван и коштао 20 динара за килограм, уведене две још боље врсте: специјалитет и бајиновац, обе по 25 дин/кг. Проширен је и асортиман српских цигарета, поново бајиновцем (1 и 1¼ грама) чији је килограм сада коштао 35 динара, док је до тада килограм најбољих српских цигарета коштао само 25 динара. И код турских цигарета дошло је до промена, мада не по ценама

Accounting Officer, and Vitalis Đurković, former Chief Controller and acting Monopoly Director, for embezzlement and misappropriation of public funds. Lesser Newspaper maintained that “the real culprit was let loose, so he escaped, and the court justice grabbed a completely innocent man simply because he happened to be there.” The first-instance Belgrade court ruled that both of them were involved in the embezzlement and sentenced Đurković to three and Golumbovski to two years in prison. The Court of Appeal quashed the ruling of the first-instance court, and the latter acquitted Golumbovski and sentenced Đurković to two years in prison in the resumption of the proceedings.

The second trial was against Todor Lazarević, a treasurer of the cigarette paper workshop, also for misappropriation of public funds. A first-instance court had initially sentenced him to four years, but later it commuted the sentence to three years, after objections put by the Court of Cassation.

The third trial was initiated in late September, after a year and a half of dragging through newspapers, against Svetozar Gavrilović, Head of the Tobacco Production Unit in the Monopoly Directorate, and other monopoly employees, for alleged fraudulent activities in the course of the tobacco purchase campaigns in 1895 and 1896 in Žitkovac near Aleksinac. The scandal was named the Žitkovac affair after its location. The comment of Lesser Newspaper was the same as in the previous case: “One does the scathe, and another has the scorn.”¹⁵⁶

Selling Prices of Tobacco

The subject of the tobacco price had been raised back in early 1898 and it did not disappear from the focus of the public until the spring of 1899. Namely, six years had already elapsed since the last price increase in 1892 and the government was trying, being in another of its financial crises, to find cash

Грађанин са циџаром

A town dweller with a cigar

већ по проширеном асортиману величине цигарета (од $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$, 1, $1\frac{1}{4}$ грама). Очито је да је управа монопола покушала да кроз побољшање асортимана својих производа повећа атрактивност понуде, продају и приход. Додуше, било је извесно да о великим финансијским ефектима не може бити речи, пошто су најквалитетнији производи представљали мали део укупне потрошње.

У лето 1898. године обновили су се приче о поскупљењу дувана пошто је нацртом закона о буџету за 1899. годину предвиђено повећање

резерве и somehow employ them. An increase in tobacco prices is certainly one of interesting possibilities, but since it is not very popular, it is the last resort for governments, or something they do only when a lot of time has elapsed since the last increase.

The plan was carried out in two steps. Firstly, new highest-quality types of tobacco and cigarettes were offered for sale as of 8 January 1898, with new prices. Thus, in addition to class I Serbian tobacco, which until that point had been the best Serbian tobacco with the price of 20 dinars per

прихода од дуванског монопола, а на 11,4 милиона динара. Штавише, усвојени закон о буџету дао је овлашћење министру финансија да се договори са Самосталном монополском управом о повећању цена дувана и дуванских прерађевина, што је био јасан знак шта ће се догодити.

Продајне цене дувана промењене су тек априла 1899. године, а извесно закашњење вероватно је повезано са персоналним променама у јесен 1898. године: Вукашин Петровић је заменио на месту министра финансија Стевана Поповића, а Милан Живковић Лазара Пачуа на месту управника монопола, додуше само као вршилац дужности.

Управа монопола није овога пута извела обично повећање цена дувана, већ је покушала да га прикрије једним триком: начинила је рекласификацију дувана и томе прилагодила цене, тако да је могло изгледати да поскупљења и није било, па чак и да је дошло до појефтињења. Погледајмо пример српског дувана, те најважније категорије (видети следећу табелу).

У колони 1899, *номинално* из претходне табеле приказан је званичан ценовник: ту се од 1898. појављује нова категорија Бајиновац, са вишом

kilogram, another two kinds were introduced of even higher quality: Special and Bajinovac, both at 25 din/kg. The range of Serbian cigarettes was also enlarged, again with Bajinovac (1 and 1¼ grams), for the kilogram of which the price thus was 35 dinars, while before that the price of a kilogram of the best Serbian cigarettes was just 25 dinars. Changes occurred also with respect to Turkish cigarettes, however not in relation to prices, but to the assortment of cigarette sizes, which was enlarged (of ½, ¾, 1, 1¼ grams). It was obvious that the Monopoly Directorate was trying to increase the attractiveness of its offer, its sales and proceeds through an improvement in the range of its products. Admittedly, it was clear that some major financial effects could not be expected, since the best-quality products accounted for just a small portion of total consumption.

In the summer of 1898, the rumors about the tobacco price increase were renewed, since the draft budget law for 1899 provided for a rise in the revenue from the tobacco monopoly to 11.4 million dinars. Furthermore, the adopted budget law authorized the Minister of Finance to reach agreement with the Autonomous Monopoly Directorate on the increase in the prices of tobacco and tobacco products, which was a clear sign of what was to happen.

The selling prices of tobacco were not changed before April 1899, and this slight delay was probably related to the changes of personnel in the autumn of 1898: Vukašin Petrović replaced Stevan Popović in the office of the Finance Minister, and Milan Živković became the new Monopoly Director instead of Lazar Paču, though only as acting Director.

The Monopoly Directorate did not carry out a normal tobacco price increase this time, but tried to hide it behind a trick: it reclassified tobacco and adjusted the prices to this new classification, so as to make it look as if there had been no price increase, and maybe even as if a certain fall in the

Цене српског дувана, 1892. и 1899.
Prices of Serbian tobacco, 1892 and 1899

	1892	1899, номинално 1899, <i>nominal</i>	1899, стварно 1899, <i>actual</i>
Бајиновац <i>Bajinovac</i>	— —	25 25	
I класа <i>class I</i>	20 20	17,5 17.5	25 25
II класа <i>class II</i>	15 15	12,5 12.5	17,5 17.5
III класа <i>class III</i>	10 10	8 8	12,5 12.5
IV класа <i>class IV</i>	6 6		8 8

ценом од дотадашње I класе, мада је Бајиновац и раније постојао и био продаван под фирмом I класе. И преосталим класама српског дувана (II, III и IV) повећана је класа и оне су назване I, II и III, док четврте није више било. Но, та четврта је и даље постојала, пошто је онај лош дуван за лулу, који је до тада зван IV класа, сада имао фирму III класе.

Када се упореде колоне 1892 и 1899, *номинално* изгледа као да је додата класа Бајиновац, са новом и високом ценом, али и да је дуван из остале три класе појефтинио. Међутим, уколико упоредимо колоне 1892 и 1899, *стварно*, где је ова друга настала занемаривањем трика, видимо да су сви српски дувани знатно поскупели – од 16,7 до 33,3 процента према 1892. години.

Такав мали трик примењен је и код других дуванских категорија, а требало је да ублажи неповољан утисак у јавности који је повећање цена морало да изазове, односно чак да прикрије поскупљење.

Као што се види, већина дувана је појефтинила, уколико гледамо званичне ценовнике. У стварности, догодило се потпуно супротно.

Промена цена изазвала је и промену потрошње појединих категорија дувана. Наиме, поскупљење је било неравномерно и довело је до знатног повећања цена српског дувана, док домаће цигарете уопште нису поскупеле. Таква промена не може а да се не одрази на тражњу и потрошњу. И заиста, поскупљење из 1899. године донело је смањење продаје крижаног дувана и повећање продате количине индустријских цигарета: Учешће крижаног дувана у укупној потрошњи свих врста дувана смањено је са 94,2% у 1898. на 89,0% у 1900, док је учешће цигарета повећано са 2,8 на 7,2% у истим годинама. Потрошачи су реаговали како предвиђа уобичајени економски резон, а питање је да ли је управа монопола баш то хтела. Тако је започета

prices had occurred. Let us see how it looked, using Serbian tobacco, that most important category, as an example in the table on the left.

The column 1899, *nominal* in the previous table shows an official price list: here a new category appeared as of 1899, with a higher price than the previous class I, although Bajinovac had existed before and had been sold as class I tobacco. The remaining classes of Serbian tobacco (II, III and IV) were also promoted to higher classes, and they were marked as I, II and III, while the fourth class no longer existed. Yet, that fourth class remained in existence, since that was bad pipe tobacco, which previously had been categorized as class IV, and now it had the marking of class III.

If one compares the columns 1892 and 1899, *nominal*, it seems as if the class Bajinovac was added, with a new and high price, but the prices of the tobacco in other three classes went down. However, if we compare the columns 1892 and 1899, *actual*, where the latter was created by disregarding the trick, we can see that the prices of all Serbian tobaccos were significantly raised – by 16.7 to 33.3 percent, relative to 1892.

A similar small trick was applied also to other tobacco categories, and it was aimed at mitigating the unfavorable impression in the public, which the price increase was bound to create, i.e. even at concealing the price increase.

As one can see, most tobacco prices went down, according to official price lists. In reality, quite the opposite happened.

The change in the prices led to a change in consumption of individual tobacco categories. Namely, the price increase was uneven and brought about a considerable rise in the prices of Serbian tobacco, while the prices of domestic cigarettes did not go up at all. Such a change is bound to affect demand and consumption. And indeed, the 1899 price increase resulted in a decline in the sales of cut tobacco and a

Цене дувана 1892. и 1899. године
Tobacco prices in 1892 and 1899

врста дувана <i>Type of tobacco</i>	1. 5. 1887. 1/5/1887	1. 7. 1889. 1/7/1889
ДУВАН кг. TOBACCO kg		
турски специјал <i>Turkish special</i>	55	55
I	45	40
II	35	30
III	25	
српски Бајиновац <i>Serbian Bajinovac</i>		25
I	20	17,5 17.5
II	15	12,5 12.5
III	10	8
IV	6	
ЦИГАРЕТЕ 1000 ком. по 1 гр CIGARETTES 1000 pc. 1 gram each Turkish		
турске спец. <i>Turkish special</i>	65	65
I	55	50
II	45	40
српске Бајиновац <i>Serbian Bajinovac</i>		
I	25	25
II	20	20
III	12,5 12.5	12,5 12.5

промена пушачких навика у корист индустријске цигарете, која ће тек касније у XX веку донети и њену доминацију.

Откуп дувана је у 1899. и 1900. години био уобичајен: 876,3 тона 1899. и 916,9 тона 1900. године.

Средином 1900. године Србија је учествовала на светској изложби у Паризу. Једно од одељења

rise in the sales of industrial cigarettes: the share of cut tobacco in total tobacco consumption was reduced from 94.2 percent in 1898 to 89.0 percent in 1900, while the share of cigarettes rose from 2.8 to 7.2 percent in those same years. Consumers reacted in line with the usual economic reasoning, and the question is whether that was what the Monopoly Directorate had actually wanted. Thus, a change in smoking habits was initiated in favor of the industrial cigarette, which was to eventually bring its domination, though some time later, in the 20th century.

The quantities of tobacco purchased in 1899 and 1900 were usual: 876.3 tonnes in 1899 and 916.9 tonnes in 1900.

In mid-1900, Serbia participated in the Paris World's Fair (Exposition Universelle). One of the rooms in the Serbian pavilion was devoted to the production and processing of tobacco in Serbia.

Commercial Herald optimistically reported that the French had expressed great interest in Serbian tobacco, which was “yet another proof of our progress, this time in tobacco manufacture”, but it criticized the label with a Serbian farmer whose head was unnaturally tilted to one side. It further reported that the French Monopoly Directorate had decided, based on excellent ratings Serbian tobacco had received at the exhibition, to buy in Serbia sizeable quantities of various kinds of Serbian tobacco.¹⁵⁷

Serbian tobacco was exhibited in Western Europe also later, for example, in London in 1907, at a joint exhibition of the Balkan countries, but without any significant commercial success (picture on page 216).

Let us take a closer look at the data for 1900 in the following table.

From the comparison with the same table for 1893, we can see that the administrative changes – the formation of Niš District, which included the Aleksinac region – again crucially impacted on the

српског павиљона било је посвећено производњи и преради дувана у Србији.

Трговински гласник је оптимистички јављао да је интерес Француза за српским дуваном велики, што је „доказ више како смо учинили напредак и у изради дувана”, али је критиковао етикету са српским сељаком коме је глава неприродно забачена у страну. Јављао је и да је, после одличних оцена које је српски дуван имао на изложби, француска монополска управа решила да купи у Србији веће количине разних врста српских дувана.¹⁵⁷

И касније је српски дуван излаган у западној Европи, као у Лондону 1907. године на заједничкој изложби балканских земаља, али без већег комерцијалног успеха (слика на страни 216).

Погледајмо детаљније податке за 1900. годину (видети следећу табелу).

И овде су, у поређењу са истом табелом за 1893. годину, административне промене – стварање нишког округа, у који је ушао алексиначки крај – одлучујуће утицале на измену редоследа округа. Први по откупу (производњи) је нишки округ са учешћем од 56,2% у откупу у целој Србији, други крушевачки са 23,5% и трећи врањски са 11,0%.

Опште гледано, подаци из табеле за 1900. годину су уобичајене вредности за српски монопол дувана крајем XIX века: пријављена површина испод две хиљаде хектара, одобрена површина изнад хиљаду хектара, откуп мало испод милион килограма, откупне цене углавном испод једног динара по килограму.

Нада управе монопола да се може засејати далеко већа површина и остварити већа производња при датим откупним ценама стално се показивала нереалном: сељаци нису показивали довољан интерес при датим ценама, и поред убеђивања од стране власти да су оне више него у суседним земљама. Тек ће током следеће деценије

Српски павиљон у Паризу

The Serbian pavilion in Paris

change in the ranking of the districts. The first in terms of purchase (production) was Niš District, accounting for 56.2 percent of the total purchase in Serbia, the second was Kruševac District, with a share of 23.5 percent, while Vranje District was third with 11.0 percent.

Broadly speaking, the data presented in the table for 1900 were normal levels for the Serbian tobacco monopoly in the late 19th century: the applied for area less than two thousand hectares, the approved area exceeding a thousand hectares, the purchased quantity slightly less than a million kilograms, the purchase prices largely below one dinar per kilogram.

The hope of the Monopoly Directorate that it was possible to plant a considerably larger area and achieve higher production at the given purchase prices persistently proved unrealistic: farmers did not show enough interest at the given prices, despite the argumentation offered by the

	пријављена површина, ha <i>applied for area, ha</i>	одобрена површина, ha <i>approved area, ha</i>	обрано струкова, 000 <i>harvested stems, in 000</i>	откуп, кг <i>purchase, kg</i>	принос/ha* <i>yield/ha*</i>	просечна откупна цена, дин/кг <i>Average purchase price, din/kg</i>
Врањски <i>Vranje</i>	171,2 171.2	134,0 134.0	5291 5291	100712 100712	751,6 751.6	0,82 0.82
Крајински <i>T. Krajina</i>	42,3 42.3	41,6 41.6	1515 1515	22027 22027	529,5 529.5	0,94 0.94
Крушевачки <i>Kruševac</i>	331,8 331.8	297,7 297.7	13219 13219	215491 215491	723,9 723.9	0,88 0.88
Нишки <i>Niš</i>	1052,1 1052.1	790,6 790.6	44496 44496	515056 515056	651,5 651.5	0,79 0.79
Ужички <i>Užice</i>	132,5 132.5	91,8 91.8	2975 2975	63572 63572	692,5 692.5	1,05 1.05
УКУПНО TOTAL	1729,9 1729.9	1355,6 1355.6	67496 67496	916858 916858	676,3 676.3	0,83 0.83

Извор: *Статистички годишњак 1900, 1904*
 * Напомена: принос је само апроксимативан, јер је добијен из односа количине откупљеног дувана и засејане површине.

Source: *Statistical Yearbook 1900, 1904*
 * Note: the yield per hectare is just approximate, because it was derived from the ratio between the quantity of purchased tobacco and the planted area.

доћи до повећања и откупних цена и производње дувана. Тако је просечна откупна цена за целу Србију била 1,04 дин/кг 1903. и 1,11 дин/кг у 1907. години, а откупљена производња 1.029 тона и 1.207 тона у истим годинама.

government that these prices were higher than in neighboring countries. Both the purchase prices and tobacco production were to rise only in the course of the next decade. Thus, the average purchase price at the level of Serbia was 1.04 din/kg in 1903, and 1.11 din/kg in 1907, while the purchased quantities of tobacco amounted to 1,029 tonnes and 1,207 tonnes in those same years.

Изложба српског дувана у Лондону

The exhibition of Serbian tobacco in London

Квалиџет дувана

TOBACCO QUALITY

Незадовољство погоршањем квалитета домаћег дувана било је врло раширено, како смо напред више пута навели. Кривац се обично налазио у управи монопола, а главни доказ било је поређење квалитета дувана од пре и после увођења монопола у Србији: оно је увек давало предност ранијем времену.

Погледајмо основне узроке слабијег квалитета српског дувана, према Нинку Јовановићу, „шефу за производњу дувана” управе монопола са почетка XX века, од којих главнина припада процесу производње дувана и представља грешке монополске управе.¹⁵⁸

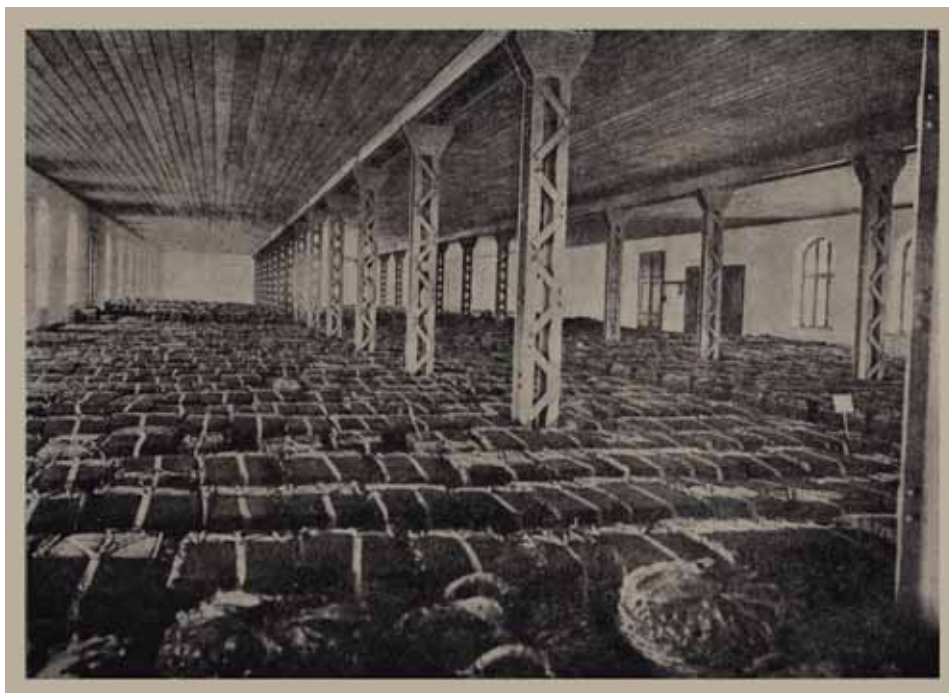
Прво, *погрешно земљиште за добро семе*. Још од кнеза Михаила, а посебно под монополом дувана, држава је сваке године бесплатно делила сељацима квалитетно семе, обично набављено из добрих турских дуванских крајева. Али, увек се добијало „нешто друго”, тј. лист дувана узгојеног у Србији није личио на онај турски чије је семе употребљено. То добро семе је, међутим, често сађено на земљишту које није одговарајуће, јер се, по погрешној и тада преовлађујућој теорији, користила плодна, бујна земља, док је за турске дуване најпогодније тзв. виноградско земљиште – кршевито и песковито, окренуто ка југу.

Друго, *оријентација на погрешно лииште*. Пре појаве монопола, у Србији се гајило фино, мало

The dissatisfaction with the deterioration of the quality of domestic tobacco was very widespread, as mentioned previously several times. The culprit was usually found in the Monopoly Directorate, and the compelling piece of evidence was a comparison of the tobacco quality before and after the introduction of the monopoly in Serbia: it was always in favor of the pre-monopoly period.

Let us look at the main reasons, according to Ninko Jovanović, Head for Tobacco Production at the Monopoly Directorate in the early 20th century, for the lower quality of Serbian tobacco, of which the bulk was related to the tobacco manufacturing process and constituted mistakes of the Monopoly Directorate.¹⁵⁸

Firstly, *wrong soil for good seed*. Ever since Prince Mihailo's reign, and in particular under the tobacco monopoly, the state had distributed good quality seed to farmers free of charge every year, usually procured from good Turkish tobacco growing regions. But the outcome was usually “something else”, that is, a leaf of tobacco grown in Serbia did not resemble the Turkish tobacco whose seed was used. That good seed, however, was often sown on soil which was not suitable. According to a wrong, but in those days prevailing, theory, fertile, rich soil was used, while the most suitable type of soil for Turkish tobaccos is the so-called viticultural soil – rocky and sandy, facing the south.

Унутрашњост маџацина у Врању

The interior of the tobacco warehouse in Vranje

лишће квалитетнијег дувана, по типу исто као што је лишће из Турске, а произвођачи нису огртали струк и рано заламали лишће, већ су дозвољавали да га на стабљивици буде пуно по броју и да буде ситно (закржљало, али фино). Такву оријентацију тражили су трговци дуваном и боље плаћали ситно лишће, али које има пријатан укус и добро сагорева, него крупно. Монополска управа је, због нестручности, кренула потпуно супротним путем: тражила је „најјаче, најтеже и најмрсније листове“, али који су „љути, опори, дебели и тешко сагорљиви, што су само рђаве особине дуванског лишћа“. Наредба сељацима била је да што раније заламају лишће, што води смањењу броја листова, али и повећању сваког од њих. „Ако би се који дрзнуо да не послуша те остави

Secondly, *the orientation toward wrong leaves*. Before the monopoly, fine, small leaves of better quality tobacco were grown in Serbia, of the same type as leaves from Turkey, and producers were not covering and trimming the plant early, but were allowing many leaves to grow on the stem, which were small (stunted but fine). Such orientation was sought by tobacco merchants and they were paying more for small leaves, which had a pleasant taste and burnt well, than for the large ones. The Monopoly Directorate, due to lack of expertise, embarked upon a completely different track: it sought “the strongest, heaviest and most succulent leaves”, but which were “hot, sharp-tasting, thick and slow-burning, these being only bad properties of tobacco leaves”. Farmers were ordered to trim the plants as

више листова, он при откупу донесе дуван са таквим листом и откупна комисија казни га тиме што му дуван оцени за IV класу или за шкарт. У I и II класу цениле су откупне комисије само мрсне и дебеле листове, а танке – fine листове у III, IV класу, па и шкарт”. Произвођачи су свакако морали да се прилагођавају политици управе монопола, па су напустили стару, добру праксу гајења ситних и финих листова и окренули се крупним и лошим, а на штету квалитета дувана и пушача. Да је оријентација погрешна показивало се при извозу: страни трговци дуваном умели су да рекласификују наше дуване, па су пребацивали оне из четврте у прву категорију и обрнуто.

Треће, *погрешно влажење дувана*; многи произвођачи грешили су код вештачког влажења дувана пре калупљења. Наиме, у жељи да скрате процес достизања потребне влажности пред калупљење, они би га вештачки влажили спуштајући га у влажне подруме, износећи га на росу, пару или у влажне стаје и слично, што је често било погубно за квалитет и водило пропадању дувана.

Према Јовановићу, управа монопола, а са њом и сељаци, тежила је „да се од дувана добије *што већа количина*, без обзира на *каквоћу листица*”, занемарујући то што „нас укус пушача тражњом благог и миришљавог дувана гони да више водимо рачуна о *каквоћи* но о *количини*”.

Шеф производње дувана у управи монопола почетком 1890-тих година Светозар Гавриловић, већ поменут у вези Житковачке афере, писао је раније, 1892. године, о још једном чиниоцу слабијег квалитета дувана – лошем сушењу. Наиме, у Србији је био раширен метод сушења на сунцу, који је „најгори и најпростији начин сушења дувана. Он је у нас у обичају”. А лош је како због жеге и јаре, које доносе нагло сушење дувана док је боље постепено, тако и због кише и росе, који додају непотребну влагу, па и проузрокују буђање. Ту су и нечистоће разних врста, које се код сушења

early as possible, which resulted in a smaller number of leaves, but a larger size of individual leaves. “If a farmer dared not listen and leave more leaves, he would bring tobacco with such leaf for purchase and the purchase board would punish him by classifying his tobacco as class IV or discard. The purchase boards assessed as classes I and II only succulent and thick leaves, while light – fine leaves they categorized as class III, IV or even discard”. Producers definitely had to follow the policy of the Monopoly Directorate, so they abandoned the good old practice of growing smaller and finer leaves and turned to large and poor quality ones, at the expense of the quality of tobacco and smokers. And exports were showing just how wrong the orientation was: foreign tobacco merchants knew how to reclassify Serbian tobaccos, so they moved those from class IV into class I and vice versa.

Thirdly, *wrong moistening of tobacco*; many producers were making a mistake when they artificially moistened tobacco before pressing it. Namely, in a desire to shorten the process of reaching the required degree of moisture before pressing, they artificially moistened tobacco by putting it into damp underground cellars, exposing it to dew, steam or taking it to damp stables, and the like, which often had disastrous effects on the quality and resulted in the decaying of tobacco.

According to Jovanović, the Monopoly Directorate, and also farmers, endeavored to “get as much tobacco as possible, irrespective of the *quality of leaves*”, disregarding the fact that “the smokers’ taste forces us, through demand for mild and fine-smelling tobacco, to pay more attention to the *quality* than to the *quantity*.”

The Head for Tobacco Production in the Monopoly Directorate in the early 1890s, Svetozar Gavrilović, already mentioned in connection with the Žitkovac affair, had written before, in 1892, about another factor contributing to the poor quality of

на отвореном лако везују за дуван. Сам је препоручивао сушнице, односно сушење на покривном, промајном месту.

Део разлога слабијег квалитета дувана и прерађевина свакако лежи у грешкама произвођача током гајења дувана (расађивање, сетва, нега, берба, сушење, калупљење), али се и овде може наћи одговорност монопола. Наиме, многи сељаци јесу били неписмени и зато нису могли да из Закона о монополу дувана и стручне литературе извуку стручне поуке за свој рад. Но, тиме је одговорност управе монопола и њене надзорне службе била већа, пошто је њој законодавац поверио саветодавну улогу у гајењу дувана. Али, како рече писац из Трговинског гласника, ниво службе био је низак, а тек понеки „ревностни и савесни поднадзорник обиђе свој реон тешко и једном месечно и летимично“, а требало би да узгајивачима дају савете о сваком од бројних поступака. Слично томе, ни монополске комисије за откуп нису уживале поверење: „сад је већ ствар дотле дошла да се не верује у поштење ниједног члана тих откупних комисија и требаће изменити целу систему откупа, па да се поврати ауторитет тих комисија и створи вера код произвођача у њино поштење“. Због тог неповерење у непристрасност рада комисија „код произвођача је продрло уверење да не треба улагати већи труд у неговање дувана, сушење и сортирање, јер се комисија слабо на то обазире“.

Део разлога свакако се налазио и у пропустима државних магацина и фабрике дувана у Београду током ферментације, прераде и складиштења. Тако се у 1893. години говорило за српски дуван да му не само квалитет јако варира, већ и да је углавном лош: „час добијемо бољи, час лошији дуван, час ситан и сув као барут, час влажан. То вам је како са најбољим, тако и са најгорим. Израђене цигарете већ су испод сваке критике, тврде, суве, израђене без икакве

tobacco – inadequate curing methods. Namely, sun curing was a widespread method in Serbia, which “is the worst and the simplest method of curing tobacco. It is customary in our country.” It is bad for two reasons – scorching heat and hot air, which dry tobacco rapidly, whereas it is better to dry it gradually, as one reason, and rain and dew, which add unnecessary moisture and thus cause molding, as the other. There are also impurities of various kinds, which easily stick to tobacco if it is cured in the open air. His recommendation was to use curing sheds, that is, to cure tobacco in a covered, drafty place.

Part of the reason for the inferior quality of tobacco and tobacco products certainly lies in mistakes made by producers in the cultivation of tobacco (seeding, transplanting, crop management, harvesting, curing, pressing), but here, too, one can find the responsibility of the Monopoly Directorate. Namely, many farmers were illiterate, and therefore could not make use of professional tips for their work contained in the Tobacco Monopoly Law and technical literature. That made the responsibility of the Monopoly Directorate and its supervisory service even greater, since they were entrusted by the law-makers with the advisory role in tobacco growing. But, as the author from Commercial Herald said, the level of professional competence in the service was low, and just few “deputy supervisors, who were industrious and conscientious, inspected their zones of responsibility maybe once a month and just superficially at that”, and they were supposed to give advice to the growers on each of the numerous procedures. Similarly, the monopoly purchase boards did not enjoy any trust, either: “the things have now gone so far that there is no confidence in the integrity of any member of these purchase boards, and restoring the authority of these boards and building confidence in their honesty with the producers would require a complete overhaul of the entire purchase system”. Due to that

Сушење дувана у селу Содерцу

Tobacco curing in the village of Soderac

пажње, готово су неупотребљиве. Чак и оне најбоље нису никакве израде”.

Трговински гласник, који је иначе био доста критичан према квалитету дувана у Србији и монополу уопште, умео је да нијансира критику и тврди да је, и поред свега, домаћи дуван доста до бар и бољи од свих суседних осим извесних турских, значи бољи је од домаћих дувана у „Румунији, Мађарској, Бугарској, Грчкој”, али и Италији, Француској или Русији. А знатну критичност и своју и пушача према домаћем дувану делимично је објашњавао начином на који се код нас пуши – оријентално, увлачењем дуванског дима – па се стога лакше и боље осећају и добре и лоше особине дувана.¹⁵⁹

mistrust of the impartiality in the work of the boards “a belief was created among the producers that one should not invest a lot of effort into the cultivation of tobacco, its curing and sorting, because the board pays very little attention to that”.

Part of the reason certainly was in the mistakes made by the government warehouses and the tobacco factory in Belgrade during the fermentation, processing and storing. Thus, in 1893, it was said of Serbian tobacco that not only was its quality greatly oscillating, but it was also generally bad: “we get better and worse tobacco by turns, once it is tiny and dry as gunpowder, once soggy. This equally applies to the best tobacco and to the worst. As for the manufactured cigarettes, they are beyond

words, hard, dry, manufactured without any attentiveness, almost unfit for use. Even the best ones are of poor workmanship”.

Commercial Herald, which was generally quite critical of the tobacco quality in Serbia and the monopoly as a whole, was able to nuance the criticism and it claimed that, in spite of everything, domestic tobacco was fairly good and better than all neighboring tobaccos, with the exception of certain Turkish kinds, meaning that it was better than domestic tobaccos in “Romania, Hungary, Bulgaria, Greece”, as well as Italy, France or Russia. And it found part of the explanation for the fairly strong criticism of domestic tobacco, coming from it and from smokers alike, in the way in which people smoke in our country – in the oriental style, by inhaling tobacco smoke – which makes it easier to better sense both good and bad properties of tobacco.¹⁵⁹

Вишкови, мањкови и спољна трговина

SURPLUSES, DEFICITS AND FOREIGN TRADE

Управа монопола водила је политику одобравања сејања и производње дувана на основу следећих чинилаца:

- процене потреба фабрике дувана, односно потрошње дувана и дуванских прерађевина у следећој години,
- нормалне, очекиване производње дувана и
- постојећих резерви дувана у магацинима управе.

Наоко, рачун је једноставан, али постоје неизвесности које могу да га покваре. Прва, и мања, је она о потрошњи, пошто може да варира из године у годину. Ипак, легална потрошња дувана у Србији била је у основи лако предвидљива током последње деценије XIX века и прве деценије XX века, јер је углавном била стагнантна. У следећој табели видимо да се потрошња дувана и прерађевина посматраних година кретала између 820 и 910 тона, са просеком од 858 тона.

Занимљиво је да је укупна потрошња реализована преко управе монопола стагнирала, и поред раста броја становника у Србији. То је значило или смањење потрошње дувана по једном становнику са 379 грама у 1893. на 341 грам у 1900. години, или повећање илегалне потрошње, оне која заобилази монополску управу.

Важнији извор несигурности у политици монополске управе налазио се у приносима дувана,

The Monopoly Directorate's policy for authorizing the planting and production of tobacco was based on the following factors:

- estimates of the needs of the tobacco factory, that is, assumptions on tobacco and tobacco product consumption in the coming year,
- normal, expected tobacco production, and
- existing tobacco reserves in the warehouses of the Directorate.

At face value, it is a simple calculation, but there are uncertainties which can thwart it. The first, and less uncertain one, is the uncertainty surrounding consumption, since it can vary from year to year. Still, legal tobacco consumption in Serbia was essentially very predictable during the last decade of the 19th century and the first decade of the 20th century, because it was largely stagnant. The following table shows that the consumption of tobacco and tobacco products ranged between 820 and 910 tonnes in the observed years, with the average being 858 tonnes.

It is interesting that total consumption realized through the Monopoly Directorate stagnated despite population growth in Serbia. It meant either a drop in per capita tobacco consumption from 379 grams in 1893 to 341 grams in 1900, or a rise in illegal consumption, which circumvented the Monopoly Directorate.

односно у кретању укупне производње. Наиме, монополски закон давао је влади, односно управи монопола контролу над битним елементима дуванског посла – над откупним ценама и, делимично, над површином која ће бити засејана, односно бројем струкова, што је обоје унапред одређивано од стране државе.

Ипак, две варијабле које су важне за обим производње нису биле под државном контролом. Прва је принос дувана по хектару, који је зависио како од природних прилика и неприлика, тако и од труда и вештине произвођача, па је тако био неизvestан. Друга је интерес сељака, који може бити низак уколико нису задовољни ценама, па стога обрађена површина може бити мања него што то жели управа монопола.

Са друге стране, држава је била обавезна да откупи целокупну легалну производњу дувана, односно производњу дувана са одобрене површине и са одобрених струкова, а без обзира да ли јој је толика количина потребна или не. Наиме, у неким годинама је принос био одличан, преко очекивања, а држава је морала да откупи цео род, без обзира на то што јој је за текућу потрошњу требало мање дувана. Та обавеза државе била је природна и неминовна у систему у коме она одређује и цене и засађену површину и представља јединог легалног купца. Када те обавезе не би било, тешко да би ико садио дукан, а услед реалне могућности да једини купац не откупи његов род. Појави вишкова дувана повремено је доприносио и други чинилац – политички притисак на управу монопола да омогући садњу на већој површини него што је било потребно (на пример, у 1889. години).

Када производња дувана у Србији подбаци, проблем је лако решив јер се увезе повећана количина дувана из Турске, односно Македоније. Већа мука настаје када се нагомилају вишкови у домаћим дуванским магацинима, пошто исти начин

A more important source of uncertainty in the Monopoly Directorate's policy was related to the tobacco yields, i.e. the movements in total production. Namely, the monopoly law gave the government, that is, the Monopoly Directorate, control over essential elements of the tobacco business – over the purchase prices and, in part, over the area which was to be planted, i.e. the number of plants, since these two factors were pre-determined by the government.

Yet, two variables of relevance to the output volume were not under government control. The first one was the yield of tobacco per hectare, which depended both on weather conditions, good or bad, and on the efforts and skills of producers – hence, it was uncertain. The second one was the interest on the part of farmers, which was low when they were not satisfied with the prices, and therefore the cultivated area was smaller than what the Monopoly Directorate had had in mind.

On the other hand, the government was obliged to purchase total legal tobacco output, i.e. the tobacco production from the approved area and from the approved plants, irrespective of whether it needed that much or not. There were years when the yield was excellent, exceeding expectations, and the government had to purchase the entire crop, regardless of the fact that it needed less tobacco for current consumption. That obligation of the state was natural and inevitable in a system in which it was setting both the prices and the area for planting, and was the only legal buyer. If it had not been for that obligation, hardly anyone would have grown tobacco, because of a realistic possibility that the only buyer might not be willing to purchase his crop. There was also another factor which contributed to occasional tobacco surpluses – political pressure on the Monopoly Directorate to allow planting on an area which was larger than needed (for example in 1889).

решавања проблема – извоз дувана, овога пута – не функционише једнако ефикасно. Наиме, управа монопола није била добар трговац и није успевала да вишкове домаћег дувана пласира на инострана тржишта. Погледајмо прво податке о спољној трговини дуваном и дуванским прерађевинама у следећој табели.

Увоз дувана и прерађевина постоји и знатан је и појединих година превазилази максимум од 10% укупне потрошње у Србији прописан Законом о монополу дувана, али то, изгледа, никога није превише бринуло. Међутим, извоз дувана је готово непостојећи, и поред потребе проистекле из два разлога: вишкова дувана, који су се повремено појављивали, и могућности да се домаћа производња битно повећа уколико се нађу нова тржишта за српски дуван.

Српска држава, оличена у монополској управи, није успевала, а ни много покушавала да прода дуван на европским тржиштима, чак ни онда када су тржишне прилике биле повољне. Узрок томе је чињеница да управа монопола није била прави трговац дуваном, већ фискално оријентисана институција, са свим врлинама, али и манама такве политике. Тадашња извозна трговина дуваном била је врло комплексна дисциплина којој фирма мора да буде потпуно посвећена и врло стручна да би била у стању да се такмичи на конкурентском европском тржишту.

Поред некомерцијалног карактера монополске управе, три основне препреке већем извозу биле су, прво, непознатост српског дувана на европском тржишту, друго, неумешност монополске управе у класирању и паковању дувана према европским стандардима и треће и најважније, недовољан квалитет српских прерађевина: у иностранству се „троши само оно што је боље; и тако, пошто наш дуван слабо има чега доброг, хрђаво пролази“. А зашто је дуван лош? Због монопола. „Кад монопола није било и кад се наш дуван у иностранство

When tobacco production in Serbia failed, the problem was easy to solve, by importing a larger than usual quantity of tobacco from Turkey or Macedonia. It was more problematic when surpluses were piled up in domestic tobacco warehouses, since the same type of solution to the problem – only this time it would be tobacco exporting – did not work equally efficiently. Namely, the Monopoly Directorate was not a good merchant and did not manage to sell excess domestic tobacco on foreign markets. Let us look first at the figures on foreign trade in tobacco and tobacco products in the following table.

Tobacco and tobacco products were imported and the imports were considerable, in certain years even exceeding the maximum of 10 percent of total consumption in Serbia defined by the Law on the Tobacco Monopoly, but it did not seem to bother anybody. However, tobacco exports were almost non-existent, despite the need arising from two reasons: tobacco surpluses, which were run from time to time, and the possibility to substantially increase domestic production in case of entry of Serbian tobacco into new markets.

The Serbian state, represented by the Monopoly Directorate, was unsuccessful in selling tobacco on European markets – though one could not say that it was trying very hard – even in times when market conditions were favorable. The reason was that the Monopoly Directorate was not a real tobacco merchant, but a fiscally oriented institution with all the virtues and flaws of such a policy. The then foreign trade in tobacco was a very complex discipline which required all the resources of a firm and a lot of expertise in order for it to be able to participate in the competitive European market.

In addition to the non-commercial character of the Monopoly Directorate, there were three main obstacles to higher exports, of which the first one was lack of information about Serbian tobacco on

Спољна трговина, производња, потрошња и засејана површина
Foreign trade, production, consumption and planted area

	Увоз, тона <i>Imports, in tonnes</i>	Извоз, тона <i>Exports, in tonnes</i>	Откуп, тона (=производња) <i>Purchase, in tonnes (= production)</i>	Потрошња, тона <i>Consumption, in tonnes</i>	Засејана површина, ha <i>Planted area, ha</i>
1889	181,5 181.5	0,6 0.6	865,7 865.7	837,5 837.5	1342,5 1342.5
1890	85,7 85.7	0,2 0.2	547,8 547.8	792,5 792.5	1533,1 1533.1
1891	64,6 64.6	3,7 3.7	913,1 913.1	885,8 885.8	1755,3 1755.3
1892	298,4 298.4	0,7 0.7	784,1 784.1	862,4 862.4	1156,6 1156.6
1893	176,5 176.5	3,7 3.7	903,2 903.2	852,3 852.3	1111,7 1111.7
1894	121,0 121.0	— —	696,8 696.8	842,6 842.6	1397,0 1397.0
1895	160,8 160.8	— —	775,3 775.3	840,3 840.3	1421,0 1421.0
1896	249,5 249.5	2,2 2.2	932,9 932.9	880,6 880.6	1051,4 1051.4
1897	49,6 49.6	0,7 0.7	844,2 844.2	868,6 868.6	1020,2 1020.2
1898	27,2 27.2	0,0 0.0	1280,2 1280.2	909,6 909.6	1691,0 1691.0
1899	135,8 135.8	0,9 0.9	876,3 876.3	821,0 821.0	1456,5 1456.5
1900	22,5 22.5	1,5 1.5	916,9 916.9	851,3 851.3	1355,6 1355.6

Извори: за године 1893–1900, *Статистички годишњак краљевине Србије 1900*,
За раније године: увоз и извоз *Статистички годишњак краљевине Србије 1900*, производња и потрошња *Трговински гласник*, 11. 11. 1897.
Засејана површина: за све године V. Miloshevich – *Les Monopoles Yougo-Slav*, Paris, 1923 (према извештајима Самосталне монополске управе)

Sources: For 1893–1900, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia 1900*;
For earlier years: imports and exports *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia 1900*, production and consumption *Commercial Herald*, 11/11/1897,
Planted area: for all years V. Miloshevich – *Les Monopoles Yougo-Slav*, Paris, 1923 (according to the reports by the Autonomous Monopoly Directorate)

извозио, како то да онда није било рђавог дувана?... Али, онда није било закона о монополу”.¹⁶⁰

Повећање потрошње дувана у Европи у другој половину XIX века повећало је тражњу за турским и македонским дуванима, а затим и грчким и бугарским. Србија није учествовала у том процесу, већ је смањена и она скромна количина која је извозена током 1860-тих и 1870-тих година. А када је један дуван непознат на тржишту, онда није могућ или није лак његов извоз у тренутку када је то потребно. Просто, да би продаја дувана на иностраним тржиштима била могућа потребно је да буде стална, и то већим делом усмерена према познатим и сталним купцима, а не повремена, само са вишковима, како би и када то одговарало српској монополској управи.

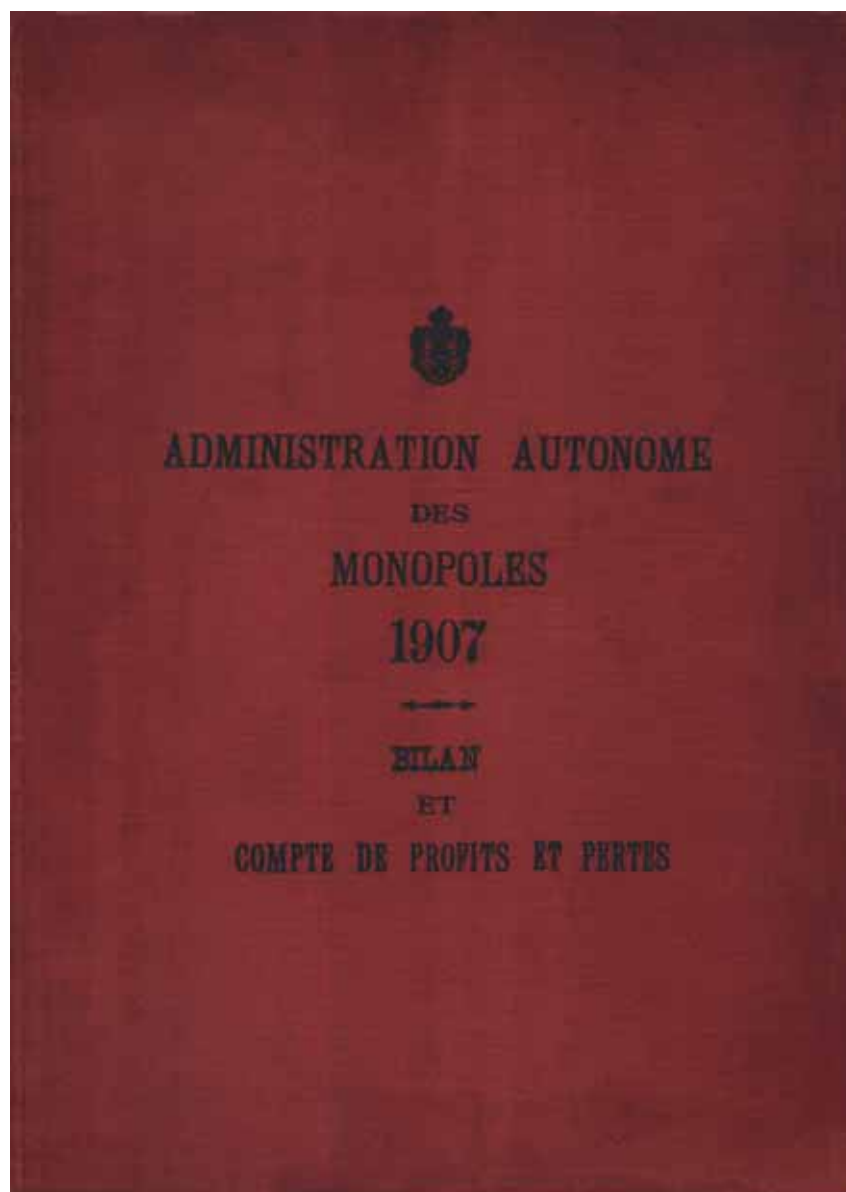
У тадашњој дуванској трговини било је важно умеће спремања робе за тржиште, односно било је важно дати дувану облик и паковање какво купац жели. То монополска управа никако није умела. Уместо да на ваљан начин класира дуван према врсти, величини листа и квалитету и да га запакује на потребан начин, управа монопола је покушавала да прода дуван углавном класиран и запакован онако како су то чинили не превише вешти српски сељаци, а управа примала ради домаће потрошње. Другим речима, управа је гледала кроз прсте домаћим произвођачима када су класирање и паковање били у питању, али то није пролазило на захтевном европском тржишту дувана. Неки трговац Кон договорио је са управом монопола извоз дувана у Немачку, али се одмах појавио са захтевима о другачијем паковању дувана и другачијој изради цигарета.¹⁶¹

Познат нам је један случај већег извоза из прве деценије XX века, у време док је министар финансија био Лазар Пачу, бивши дугогодишњи управник монопола. Монополска управа је до тада нагомилала знатне вишкове дувана у својим магацинима и решила је да их прода на европском

the European markets, the second one lack of skills on the part of the Monopoly Directorate for classification and packaging of tobacco pursuant to European standards and the third, most important one, the inferior quality of Serbian tobacco products: in foreign countries “only the good stuff is consumed; and so, since our tobacco hardly has anything good in it, it fares badly”. And why was tobacco bad? Because of the monopoly. “How can one explain that there was no bad tobacco when there was no monopoly and when our tobacco was exported to foreign countries?... But, in those days, there was no monopoly law”.¹⁶⁰

The increase in tobacco consumption in Europe in the second half of the 19th century boosted the demand for Turkish and Macedonian tobaccos, followed by Greek and Bulgarian tobacco. Serbia did not participate in that process; instead, even that modest quantity which had been exported in the 1860s and 1870s was reduced. And when a tobacco is unknown on the market, then its exports are not possible or not easily carried out when necessary. Simply, in order to make sales of tobacco on foreign markets possible, one should have made them continuous, and directed mostly toward known and regular customers, rather than occasional, that is, only when there were surpluses or on terms and at times which suited the Serbian Monopoly Directorate.

In the tobacco trade then, it was important to know how to prepare the goods for the market, i.e. it was important to follow customer's wishes regarding the form and packaging of tobacco. That was something the Monopoly Directorate simply could not do. Instead of classifying tobacco in a proper manner, according to its type, leaf size and quality, and appropriately packing it, the Monopoly Directorate was trying to sell tobacco which had been classified and packed by not too skillful Serbian farmers, in the only way they knew how, and

Биланс Уйраве монойола

A Monopoly Directorate's Balance Sheet

тржишту. Нудила га је многим по повољним условима, па и аустријском монополу, али без успеха. На крају се обратила солунским трговцима браћи Алатини, са којима је и раније радила на увозу кавалског дувана у Србију. Споразум је постигнут, а на следећој основи: монополска управа неће никоме другоме своје вишкове продавати него браћи Алатини, а они су се обавезали да ће откупити сав вишак по цени 10% вишој од цене коштања; класирање дувана ће обавити стручњаци фирме браћа Алатини. На овој основи управа монопола се решила вишкова, а аустријски монопол је купио сав лепо класиран и погодан запакован српски дуван од фирме Алатини, додуше под фирмом македонског дувана. Тада се дефинитивно потврдило да управа монопола није добар трговац, пошто јој је преко потребна помоћ правих трговаца.

Због немогућности да кроз спољну трговину реши проблем вишкова дувана, монополска управа је имала другу политику: гледала је да нивелише вишкове и мањкове производње у појединим годинама кроз резерве, па би вишкови дувана из необично добре године били чувани и трошени за годину или неколико година у време када производња подбаци. Проблем са оваквом оријентацијом је што кошта: потребно је понекада годинама држати на лагеру замрзнути капитал у облику дувана, потребно је имати додатне магацине за смештај вишкова, као и додатне службенике који ће их опслуживати.

Иако не располажемо подацима о кретању резерви, ипак можемо да, на основу посредних показатеља, уочимо њихове тенденције. Почетком 1890-тих година створене су одређене залихе дувана, како из домаћих берби, тако и из приличног увоза током претходних година. О томе сведочи податак да домаћи дуван I и II класе из берби 1891-1893. година и домаћи дуван II класе из бербе 1893. године уопште нису коришћени у

delivered to the Directorate for domestic consumption. In other words, the Directorate was turning a blind eye to the manner in which domestic producers categorized and packed tobacco, but this could not work for the demanding European tobacco market. A merchant named Kon made an arrangement with the Monopoly Directorate to export tobacco to Germany, but he immediately put forward requests for different packaging of tobacco and different manufacturing of cigarettes.¹⁶¹

According to the available information, there was one case of large-scale exports in the first decade of the 20th century, during former long-standing Monopoly Director Lazar Paëu's term as the Finance Minister. The Monopoly Directorate had accumulated considerable tobacco surpluses in its warehouse, and it decided to sell them on the European market. It offered it to many on favorable terms, even the Austrian monopoly, but without success. In the end, it turned to merchants from Salonika, the Alatini brothers, with whom it had worked before on the imports of Kavála tobacco to Serbia. An agreement was reached on the following terms: the Monopoly Directorate was to sell its surpluses solely and exclusively to the Alatini brothers, while they undertook to buy all the surpluses at a price higher than the cost price by 10 percent; the classification of tobacco was to be performed by experts of the Alatini brothers' firm. This is how the Monopoly Directorate got rid of surpluses, and the Austrian monopoly bought all nicely classified and appropriately packed Serbian tobacco from the firm Alatini, though under the name of Macedonian tobacco. This definitely confirmed that the Monopoly Directorate was not a good merchant, since it desperately needed the assistance of real merchants.

Seeing that it could not resolve the problem of tobacco surpluses through foreign trade, the Monopoly Directorate opted for another policy: it endeavored to even out production surpluses and

производњи фабрике дувана све до 1896. године. Тада су резерве једним делом утрошене, а због ниже производње 1894. и 1895. године, али се следећих година поново акумулирају, и кроз увоз и кроз домаћу производњу, посебно добру у 1898. години. Трговински гласник је тврдио, као поуздан и познат податак, да резерве износе чак два милиона килограма у 1897. години.¹⁶² Изврсна производња из 1898. године их је још увећала за око пола милиона килограма.

У дуванском послу управе монопола постојао је још један проблем: одређене количине откупљеног дувана биле су неупотребљиве за прераду и продају и бацане, односно спаљиване. Три су главна разлога. Прво, део доброг дувана је бацан зато што се покварио у државним магацинима и фабрики, а услед не увек стручног руковања или предугог лежања. Таквог кала мора бити, а питање је само колико га је у проценту од укупног промета. У београдској фабрици дувана свакако га је било доста, јер су преовлађивале нестручност и лоша организација, како наводи први српски квалификовани стручњак за дуван Урош Стајић.¹⁶³ Друго, дуван је губио на тежини из неминовних технолошких разлога. Ту имамо уобичајен кало од око 10% при ферментацији дувана, а затим и незаобилазне отпатке при преради, тзв. фурду. И треће, један део откупљеног домаћег дувана није био низашта, тј. није био довољног квалитета да би се могао употребити у преради. Наиме, монополска управа је куповала и знатне количине шкарта, који је тек једним делом био употребљив, док је преостало морало да се баци. Тако је, на пример, у 1889. години од целе откупљене количине чак 58% био шкарт, а 42% класиран дуван. Врло је вероватно да је управа монопола, ради мира у односима са сељацима, имала флексибилне критеријуме па умела и да потпуно или делимично неупотребљив дуван прогласи за шкарт и купи,

deficits run in certain years by means of reserves, so overproduction from a bumper year would be stored and spent in a year or several years in which the crop failed. The problem with this policy is that it is costly: sometimes immobilized capital in the form of tobacco has to be kept in stock for years, additional warehouses are needed to store surpluses, as well as more staff to handle them.

Although the data on the movements in reserves are not available, it is still possible to observe their trends on the basis of indirect indicators. In the early 1890s certain tobacco reserves were built, both from domestic harvests and from quite sizeable imports in the course of the previous years. This is substantiated by the fact that domestic tobacco of classes I and II from the harvests in the period 1891–1893, and domestic tobacco of class III from the 1893 harvest, had not been used at all in the production of the tobacco factory up until 1896. Then the reserves were partly run down, due to lower output in 1894 and 1895, but their accumulation resumed in the following years, through both imports and domestic production, which had a bumper year in 1898. Commercial Herald claimed that it had a reliable and well-known piece of information that the reserves amounted to as much as two million kilograms in 1897.¹⁶² A bumper crop in 1898 increased them further by about half a million kilograms.

In the tobacco business of the Monopoly Directorate there was yet another problem: certain quantities of the purchased tobacco were unsuitable for processing and sales and they were thrown away, that is, incinerated. There were three main reasons for that. Firstly, part of good tobacco was thrown away because it had decayed in government warehouses and the factory, due to the handling which was not always skillful or due to a too long period of storage. There has to be such loss, the only question is how high it is in terms of share in total turnover. In the Belgrade tobacco factory, there certainly was a lot of

додуше по изузетно ниској цени. Последица таквог откупа била је јасна: знатан део дувана морао се касније бацати као некористан. Како у 1890. години рече министар финансија Вујић „да се једна огромна количина дувана на штету државне касе морала спалити”, како не би било жалби на квалитет дуванских прерађевина.¹⁶⁴

it, because incompetence and poor organization prevailed, as indicated by Uroš Stajić, the first Serbian qualified tobacco expert.¹⁶³ Secondly, tobacco was losing weight for inevitable technological reasons. There was this usual loss of about 10 percent in the fermentation of tobacco, and then the unavoidable waste generated in processing, the so-called junk. And thirdly, part of the purchased domestic tobacco was good-for-nothing, that is, its quality was not such that it could be used for processing. Namely, the Monopoly Directorate was also buying considerable quantities of discard, which could be used only partially, while the rest had to be thrown away. Thus, for instance, in 1889, out of the entire purchased quantity as much as 58 percent was discard, and 42 percent was categorized tobacco. There is a strong probability that the Monopoly Directorate had flexible criteria, so as to avoid tensions in relationships with farmers, and on occasions it declared completely or partially useless tobacco to be discard and purchased it, admittedly at an extremely low price. The consequence of such purchase was clear: a significant portion of tobacco had to be thrown away later on as unusable. As Finance Minister Vujić said in 1890, “a huge quantity of tobacco had to be burnt at the expense of the public purse” in order to avoid complaints about the quality of tobacco products.¹⁶⁴

Омот цигаретн пачица

Envelope of cigarette paper

Државни приходи од монопола

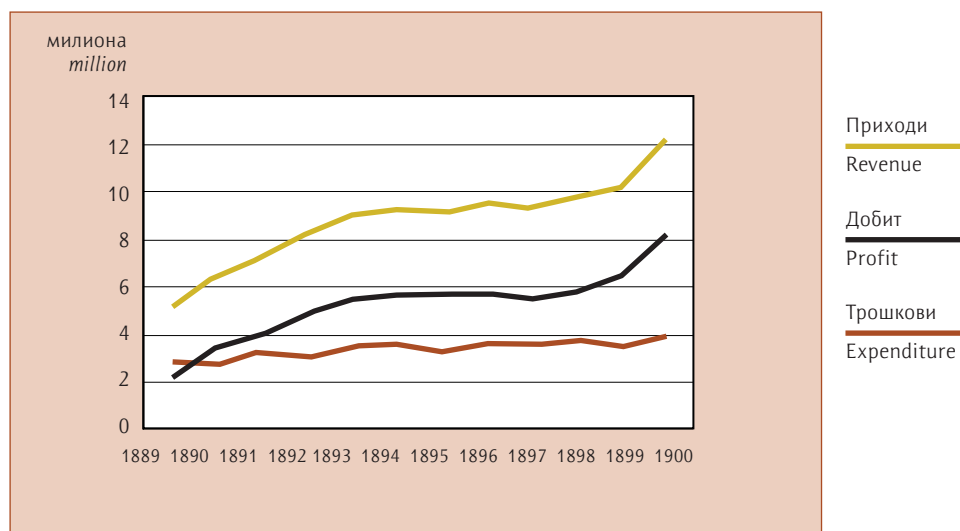
PUBLIC REVENUE FROM THE MONOPOLY

Будући да је сврха сваког фискалног монопола остварење што већег државног прихода, то је важно погледати како је са својим дуванским монополом прошла оновремена Србија.

Since the purpose of any fiscal monopoly is to collect as much public revenue as possible, it is important to see how Serbia fared with its tobacco monopoly.

Финансијски показатељи

Financial indicators

Извор: Статистички годишњак Краљевине Србије 1900, 1904

Source: Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia 1900, 1904

У посматраном периоду (1889-1900) укупан и нето приход монопола дувана порасли су знатно: укупан приход за више од два пута, а нето приход (укупан приход умањен за све трошкове) за око четири пута. Бржи раст нето прихода од укупног последица је чињенице да су трошкови монопола (набавке дувана, производња, плате и провизије) готово стагнирали, првенствено зато што је количина дувана који је Управа монопола купила и продала стагнирао. Приход и добит монопола расли су брзо у периоду 1889-1892. година захваљујући повећању продајних и смањењу откупних цена дувана, али и јачању организације монопола и из тога изведеног повећања легалне и смањења илегалне продаје дувана. Држава је тада водила политику максимизације добити и чврсто је држала откупне цене нискима, повећала продајне цене дувана и цигарета на терет пушача, а уз уобичајено објашњење да је пушење луксуз и да нико не мора да пуши, а тиме и да доприноси државној благајни, и побољшавала контролу. Од 1892. године цене финалних производа се, очигледно, задуго не повећавају, па приход и добит монопола стагнирају до 1898. године, да би тек у 1899. и 1900. години нето добит поново расла. Узрок је, свакако, повећање цена дувана, првенствено домаћег.

У раздобљу 1892-1899. година изгледа да је држава проценила да је фискална пресија дувана, али и других потрошних роба, практично достигла максимум и да је потребно, уколико је могуће, окренути се другим изворима државних прихода и, још више, бољој наплати постојећих дажбина. Шест милиона динара нето прихода на рачун пушачке слабости чинило се довољним. А експлоатација нових извора није започета не зато што их било већ стога што се држава уздржавала од повећања непосредних пореза. Свеопшти резултат овакве фискалне политике била је дубока криза државних финансија у првој половини 1890-тих

In the observed period (1889–1900), total and net revenue of the tobacco monopoly rose steeply: total revenue more than doubled, and net revenue (total revenue less all the costs) quadrupled. A faster rise in net revenue in relation to total revenue growth was a result of the fact that the expenses of monopoly (tobacco procurement, production costs, salaries and commissions) almost stagnated, primarily because the quantity of tobacco which the Monopoly Directorate bought and sold stagnated. Revenue and profits of the monopoly were rapidly going up in the period 1889–1892, owing to an increase in the selling prices and a cut in the purchase prices of tobacco, as well as to the strengthening of the monopoly organization, resulting in a rise in legal tobacco sales and a drop in illegal tobacco sales. In that period, the government pursued profit maximization policy and firmly kept the purchase prices at a low level, while increasing the selling prices of tobacco and cigarettes at the expense of smokers, and with a standard explanation that smoking was a luxury and that no one was obliged to smoke, and thus contribute to the budget, and stepping up control. The prices of finished products had remained at the same level obviously for a prolonged period of time starting in 1892, so the revenue and profits of the monopoly had stagnated until 1898, and only in 1899 and 1900 did net profits start to rise again. The reason was, of course, an increase in the prices of tobacco, primarily domestic.

In the period 1892–1899, the government assessed, as it appears, that the fiscal pressure on tobacco and other consumption goods practically reached its maximum and that it was necessary, if possible, to turn to other sources of public revenue, and even more to improving the collection rate for the existing levies. Six million dinars in net revenue from smokers' weakness seemed enough. But the exploitation of new sources did not start because the state hesitated to increase direct taxes, and not because

година, која је резултирала полу банкротским аранжманом у Карлсбаду 1895. године. Тек 1899, дакле седам година по претходној промени продајних цена, извршено је ново повећање: процењено је да је буџетска потреба толика да се мора преузети тај непопуларан и политички ризичан потез.

Када се разматра политика продајних цена монопола дувана готово увек се полази од одавно уочене чињенице да је тражња за дуваном нееластична на цене, тако да је могуће њихово повећање а без губитака на количини продатог дувана. Из тога се извлачи теорија да држава може водити политику цена не обазирајући се на било шта друго осим на своје фискалне циљеве. Ипак, таква је слика поједностављена, јер постоје границе које ни државни монопол не сме да пређе уколико је стварни циљ максимизација добити. Прво, потрошња дувана јесте нееластична у широком распону цена, али није апсолутно нееластична; при веома високим ценама дувана и тражња се смањује, што, у зависности од висине еластичности тражње у том сегменту, може водити и до смањења прихода од продаје. Друго, високе продајне цене дувана јако подстичу илегално гајење дувана и кријумчарење, који, опет, смањују легалну продају и приходе монопола. И треће, често и знатно повећање продајних цена иритира дуванску популацију, која представља око једне половине бирачког тела земље, па се може негативно одразити на резултат владајуће странке на следећим изборима. Значи, постоје прилично јаки разлози који наводе владе на извесну уздржаност са повећањем цена дувана и српске владе су их биле свесне, па нису ни водиле посебно активну политику цена дувана. Државни монопол је извео три повећања цена:

- 1889, по национализацији, када је тек нешто мало поскупео турски дуван средњег квалитета како би се више трошио српски дуван,

there were no such sources. The overall result of such fiscal policy was a deep crisis of public finances in the first half of the 1890s, which resulted in the semi-bankruptcy arrangement in Carlsbad in 1895. Only in 1899, seven years after the previous change in selling prices, was a new increase carried out: it was estimated that the budget needs were so high that this unpopular and politically risky move had to be made.

In analyzing the selling price policy of the tobacco monopoly, one almost always proceeds from the fact noticed a long time ago that demand for tobacco is inelastic to prices, which makes their increases possible without cutbacks in the quantity of sold tobacco. A theory which is derived from this proceeding point is that the state can pursue pricing policy without paying attention to anything else by its fiscal objectives. Still, such an image is simplified, because there are limits which not even the government monopoly dares to cross, if the true objective is to maximize the profits. Firstly, tobacco consumption really is inelastic in a broad price band, but it is not absolutely inelastic; at very high tobacco prices demand does go down, which, depending on the level of demand elasticity in that segment, can lead even to a drop in the proceeds from the sales. Secondly, high selling prices of tobacco act as a strong incentive to illegal tobacco growing and smuggling, which, in turn, reduce legal sales and monopoly proceeds. And thirdly, frequent and large increases in selling prices irritate the tobacco population, which is about half of the country's electorate, so it can adversely affect the result of the ruling party on the following election. So, there are fairly strong reasons, which impose certain restraint on governments when it comes to increases in tobacco prices, and the Serbian governments were aware of them, hence they did not pursue a particularly active tobacco pricing policy. The government monopoly raised prices three times:

- in 1889, after the nationalization, when the price of medium-quality Turkish tobacco was

- 1892, када је изведено знатно повећање цена, тј. када су све категорије дувана поскупеле за 5 динара по килограму осим две најслабије српске; то је било најважније поскупљење и оно је битно повећало и приход и добит монопола,
- 1898, када је кроз увођење нових врста и паковања на луксузном крају понуде ипак дошло до повећања цена,
- 1899, када је, под фирмом рекласификације и подизања квалитета, битно поскупео српски дукан.

Међу појединачним ценама, далеко је најважнија била цена српског дувана III категорије, пошто је он продаван у највећим количинама, па је тако у 1893. години представљао чак 65% укупне потрошње свих домаћих и страних врста. За управу монопола и министра финансија при размишљању о промени цена увек је била пресудна цена овог дувана, пошто је она добрим делом одређивала укупне приходе и добит монопола. Од укупних прихода дуканског монопола у тој години ова једна врста дувана донела је целих 58 процената. Погледајмо кретање њене цене:

• 1887.	7,5	дин/кг
• 1889	7,5	дин/кг
• 1892.	10	дин/кг
• 1899.	12,5	дин/кг
• 1904.	17	дин/кг.

Очито је да се министар финансија по национализацији монопола уздржао од повећања ове цене, али и да је 1892. године, када је требало увећати приход и добит монопола, повећао цену чак за једну трећину, а 1899. за једну четвртину. Разлог за почетну уздржаност је очевидан: жеља да се покаже да српска држава није похлепнија од страног закупца. И разлог за повећања је јасан: експлоатација великог фискалног потенцијала.

Значи, за петнаест година државног монопола цена најслабијег дувана, онога који се

just slightly increased in order to encourage the consumption of Serbian tobacco,

- in 1892, when the price increase was hefty, that is, when the prices of all tobacco categories rose by 5 dinars per kilogram, with the exception of the two lowest categories of Serbian tobacco; it was the most important price hike and it considerably increased both the revenue and profits of the monopoly,
- in 1898, when a price increase did occur through the introduction of new kinds and packages of high-end products,
- in 1899, when the price of Serbian tobacco went up steeply, under the disguise of reclassification and quality improvement.

From among individual prices, the most important one by far was the price of Serbian tobacco in category III, since it was sold in the highest quantities, accounting for as much as 65 percent of total consumption of all domestic and foreign kinds in 1893. For the Monopoly Directorate and the Minister of Finance, in their thinking about price adjustments, the price of this tobacco was always decisive, since it largely determined total revenue and profits of the monopoly. In the said year, proceeds from this one kind of tobacco accounted for full 58 percent of total revenue of the tobacco monopoly. Let us take a look at the movements in its price:

• 1887	7.5	din/kg
• 1889	7.5	din/kg
• 1892	10	din/kg
• 1899	12.5	din/kg
• 1904	17	din/kg.

It is obvious that the Finance Minister had refrained from raising this price after the nationalization of the monopoly, but it is also clear that in 1892, when it was necessary to increase the revenue and profits of the monopoly, he raised this price by as much as one third, and in 1899 by one quarter. The reason for the initial restraint is obvious: the wish to

најмасовније троши и кога пуши главнина народа, укључујући и оне сиромашне, повећана је више него двоструко, чак за 126,7 процената. А тада је инфлације била непозната ствар. Није лако било бити српски пушач под државним монополом.

Глобално посматрано, дувански монопол доносио је држави лепу зараду и тако олакшавао иначе стално тешку финансијску ситуацију. Учешће монополске добити у укупним државним приходима износило је 7,0 у 1888, 13,3 у 1896. и 16,0% у 1900. години. Значи, на крају XIX века сваки седми динар који је улазио у државну بلاгајну био је дуванског порекла. Доста од једне биљке и једне људске слабости.

Дувански монопол је, после реновирања у Карлсбаду, обезбедио и оно што српска држава до тада није успевала – редовно сервисирање спољних дугова, па је Србија од 1895. године ушла у ред цивилизованих земаља које уредно плаћају оно што су дужне. Тај успех омогућила је Самостална монополска управа, једна од државе углавном независна организација која је преузела од министра финансија и српске администрације приход од више важних државних дажбина и плаћање свих анuitета према иностранству. Ђорђе Вајферт је остао познат као добар и индустријалац и гувернер Народна банке, али се одличним показао и као председник управног одбора СМУ: поставио ју је на ноге после Карлсбада и успешно водио неколико првих, критичних година, чувајући је од политичког утицаја и манипулација са прикупљеним парам.

show that the Serbian government was not greedier than the foreign lessee. And the reason for the increases is also clear-cut: the exploitation of high fiscal potential.

So, in the fifteen years of the government monopoly, the price of the poorest-quality tobacco, the one most massively consumed and smoked by the majority of people, including the poor, was more than doubled, actually, it was raised by as much as 126.7 percent. And in those days inflation was an unknown phenomenon. It was not easy to be a Serbian smoker under the government monopoly.

In broad terms, the tobacco monopoly was bringing generous revenue to the state, thus making a continuously difficult financial situation easier. The share of the monopoly profits in total public revenue was 7.0 in 1888, 13.3 in 1896 and 16.0 percent in 1900. Accordingly, at the end of the 19th century, every one in seven dinars that went to the budget originated from tobacco. More than enough from a plant and from a human weakness.

The tobacco monopoly, after its overhaul in Carlsbad, ensured one more thing the Serbian state had failed to ensure before it – regular servicing of external debt, so in 1895 Serbia joined the ranks of civilized countries which are current on paying what they owe. That success was made possible by the Autonomous Monopoly Directorate, an organization by and large independent from the state, which took over revenues from several important public dues and payment of all the annuities to foreign creditors from the Minister of Finance and the Serbian administration. Ђорђе Вајферт made a name for himself as a good industrialist and good Governor of the National Bank, but he was also excellent as Chairman of the Management Board of the Autonomous Monopoly Directorate: he put it on its feet after Carlsbad and successfully managed it for the first several years which were critical, safeguarding it from political influences and preventing misuse of collected money.

Найомене

- 1 В. Караџић – *Етнографски списи о Црној Гори*, 1867, стр. 180
- 2 *Приватни живот у српским земљама у освић модерној доба*, Clio, 2005, стр. 268 и 265
- 3 М. Ивановић – *Збирка лула Етнографског музеја у Београду*, Зборник Етнографског музеја у Београду, 1953, стр. 362
- 4 М. Ђ. Милићевић – *Кнез Милош у причама*, 1989, стр. 43, 46 и 62
- 5 Ј. Илић – *Целокућна дела*, б.г, стр. 451
- 6 Стенографске белешке Народне скупштине (у даљем тексту СБНС), 1889–1890, стр. 2544
- 7 Даница, бр. 19, од 10. јула 1868.
- 8 К. Црногорац – *Дуван (Nicotiana), његова производња, ферментација и фабрикација*, 1888, стр. 1
- 9 С. Тодоровић министру финансија, АС, МФ-А, 1885, I, 19, од 3. 1. 1885.
- 10 СБНС за 1881, стр. 1601
- 11 *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1893*, 1895
- 12 *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1893*, стр. 146–149
- 13 *Монополски календар за 1913. годину*, стр. 62 и 61; Српске новине, 17.11.1892.
- 14 *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1893*, стр. 146–150
- 15 М. Петковић – *Пиротски панађур*, Пиротски зборник, бр. 25–26, 2000, стр. 210
- 16 Из збирке Етнографског музеја у Београду.
- 17 Д. Ђокић – *Занати у Пожаревицу крајем XIX и почетком XX века*, 1996, стр. 9; С. Мијатовић – *Занати у Расини*, у *Живот и обичаји народни*, књ. 17, 1928, стр. 138
- 18 К. Црногорац, исто, стр. 9–10
- 19 *Поука како се производи дуван*, 1865, стр. 3–4
- 20 С. Андрејевић – *Сто година Фабрике дувана Ниш*, 1985, стр. 2–3
- 21 *Државопис Србије*, св. V, 1871
- 22 *Поука како се производи дуван*, 1865, стр. 3–4; *Државопис Србије*, књ. V, 1871

Endnotes

- 1 V. Karadžić – *Ethnographic Documents on Montenegro*, 1867, p. 180
- 2 *Private Life in Serb-Populated Territories at the Dawn of the Modern Age*, Clio, 2005, pp. 268 and 265
- 3 M. Ivanović – *A Collection of Pipes of the Ethnographic Museum in Belgrade*, Anthology of the Ethnographic Museum in Belgrade, 1953, p. 362
- 4 M. Đ. Milićević – *Prince Miloš in Stories*, 1989, pp. 43, 46 and 62
- 5 J. Ilić – *Complete Works*, no year of publication, p. 451
- 6 Stenographic Records of the National Assembly (hereinafter: SBNS), 1889–1890, p. 2544
- 7 Danica, no. 19, of 10 July 1868.
- 8 K. Crnogorac – *Tobacco (Nicotiana), its Production, Fermentation and Fabrication*, 1888, p. 1
- 9 S. Todorović to the Minister of Finance, AS, MF-A, 1885, I, 19, dated 3/1/1885.
- 10 SBNS for the year 1881, p. 1601
- 11 *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia for 1893*, 1895
- 12 *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia for 1893*, pp. 146–149
- 13 *Monopoly Calendar for 1913*, pp. 62 and 61; Serbian Newspapers, 17 November 1892.
- 14 *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia for 1893*, pp. 146–150
- 15 M. Petković – *The Pirot Fair*, Anthology of Pirot, no. 25–26, 2000, p. 210
- 16 From the collection of the Ethnographic Museum in Belgrade.
- 17 D. Đokić – *Crafts in Požarevac in the Late 19th and Early 20th Century*, 1996, p. 9; S. Mijatović – *Crafts in Rasina*, in *Popular Life and Customs*, volume 17, 1928, p. 138
- 18 K. Crnogorac, *ibid*, p. 9–10
- 19 *Instructions on How to Produce Tobacco*, 1865, pp. 3–4
- 20 S. Andrejević – *A Hundred Years of the Niš Tobacco Factory*, 1985, pp. 2–3
- 21 *Serbia's Statistics*, volume V, 1871
- 22 *Instructions on How to Produce Tobacco*, 1865, pp. 3–4; *Serbia's Statistics*, volume V, 1871

- 23 С. Мијатовић – *Занати у Расини*, у *Живот и обичаји народни*, књ. 17, 1928, стр. 137–138; Ј. Димитријевић, *Монополски гласник*, бр. 41/1936
- 24 Ј. Димитријевић, *Монополски гласник*, бр. 41/1936; С. Мијатовић – *Занати у Расини*, у *Живот и обичаји народни*, књ. 17, 1928, стр. 137–138
- 25 Извештај Министарства финансија из 1880, штампано у *Монополски календар за просју 1921*, 1920, стр. 51
- 26 *Монополски календар за просју 1921*, 1920, стр. 52
- 27 *Преглед радње по стјуци Министарства финансије*, 1870.
- 28 У. Стајић – *Гајење дувана*, 1927, стр. 36
- 29 Писмо Гарашанина краљу Милану, 1888, у С. Протић – *Одломци из уставне и политичке борбе у Србији*, 1912, стр. 140
- 30 АС, МФ, А, 1881, IX, 61, 4. 8. 1881, 5. 8. 1881. и 5. 9. 1881.
- 31 АС, МФ, А, 1881, IX, 61, бр. 7631 од 6. 6. 1881, бр. 7827 од 14. 6. 1881.
- 32 СБНС за 1881, стр. 1601–1605
- 33 К. Аранички – *Неколико речи о нашим државним финансијама*, Отаџбина, књ. XII, 1883, стр. 306
- 34 СБНС за 1883, стр. 1024, 1028 и 1021
- 35 СБНС за 1883, стр. 1022 и 1023
- 36 АС, МФ-А, 1884, XXX, 18
- 37 АС, МФ-ПР, 1885, IV–506, 17.10.1885; МФ-ПР, 1885, IV–506, бр. 3785 од 16.10.1885; АС, МФ-А, 1884, XV, 87
- 38 АС, МФ-А, 1885, I, 145, од 14. 1. 1885.
- 39 АС, МФ-А, 1885, XVIII, 6, бр. 13930 од 4. 11. 1884.
- 40 С. Тодоровић министру финансија, АС, МФ-А, 1885, I, 19, од 3. 1. 1885.
- 41 СБНС за 1883, стр. 1029
- 42 АС, МФ-А, 1885, IV, 19, од 31. 8. 1884.
- 43 Гарашанин Мијатовићу и Гарашанин Мариновићу, АС, МИД, ПО, 1885, бр. 173 и 174, од 28. 3. 1885.
- 44 В. Петровић М. Гарашанину, 10. 7. 1885, АС, МГ 870
- 45 В. Петровић – *Мемоари*, АСАНУ, бр. 7247, стр. 259–261 и 271
- 23 S. Mijatović – *Crafts in Rasina*, in *Popular Life and Customs*, volume 17, 1928, pp. 137–138; J. Dimitrijević, *Monopoly Herald*, no. 41/1936
- 24 J. Dimitrijević, *Monopoly Herald*, no. 41/1936; S. Mijatović – *Crafts in Rasina*, in *Popular Life and Customs*, volume 17, 1928, pp. 137–138
- 25 Report of the Ministry of Finance for 1880, printed in *Monopoly Calendar for the Common Year 1921*, 1920, p. 51
- 26 *Monopoly Calendar for the Common Year 1921*, 1920, p. 52
- 27 *Overview of Developments by Activity of the Ministry of Finance*, 1870
- 28 U. Stajić – *Tobacco Growing*, 1927, p. 36
- 29 Garašanin's letter to King Milan, 1888, in S. Protić – *Excerpts from the Constitutional and Political Strife in Serbia*, 1912, p. 140
- 30 AS, MF, A, 1881, IX, 61, 4/8/1881, 5/8/1881 and 5/9/1881.
- 31 AS, MF, A, 1881, IX, 61, no. 7631 dated 6/6/1881, no. 7827 dated 14/6/1881
- 32 SBNS for the year 1881, pp. 1601–1605
- 33 K. Aranicki – *A Few Words about Our Public Finances*, Fatherland, volume XII, 1883, p. 306
- 34 SBNS for the year 1883, pp. 1024, 1028 and 1021
- 35 SBNS for the year 1883, pp. 1022 and 1023
- 36 AS, MF-A, 1884, XXX, 18
- 37 AS, MF-PR, 1885, IV–506, 17/10/1885; MF-PR, 1885, IV–506, no. 3785 dated 16/10/1885; AS, MF-A, 1884, XV, 87
- 38 AS, MF-A, 1885, I, 145, dated 14/1/1885.
- 39 AS, MF-A, 1885, XVIII, 6, no. 13930 dated 4/11/1884.
- 40 S. Todorović to the Minister of Finance, AS, MF-A, 1885, I, 19, dated 3/1/1885.
- 41 SBNS for the year 1883, p. 1029
- 42 AS, MF-A, 1885, IV, 19, dated 31/8/1884.
- 43 Garašanin to Mijatović and Garašanin to Marinović, AS, MID, PO, 1885, no. 173 and 174, dated 28/3/1885.
- 44 V. Petrović to M. Garašanin, 10/7/1885, AS, MG 870
- 45 V. Petrović – *Memoirs*, ASANU, no. 7247, pp. 259–261 and 271

- 46 Српске новине, 25.9.1885.
- 47 СБНС за 1886, Београд, 1886, стр. 347
- 48 В. Ђорђевић – *Историја српско-бугарској рата*, 1908, стр. 108
- 49 АС, МФ-ПР, 1885, IV–506, бр. 16091 од 15. 12. 1885.
- 50 Р. Данић В. Петровићу, 28.12.1885, АС, ПО-69, 64; М. Пироћанац – *Дневник*, 10. 12. 1885.
- 51 Додатак на обзнану за обнародовање цена, Српске новине, 21. 6. 1886.
- 52 В. Петровић М. Гарашанину, АС, МГ 1049, 15. 4. 1886; СБНС за 1886, Београд, 1886, стр. 344–345; АС, МФ-ПР, 1885, I–2, бр. 15911 од 10. 12. 1885, Лб. М. Т. – *Монопол дувана*, Недељни преглед, 1. 6. 1908.
- 53 АС, МФ-ПР, 1885, I–2, бр. 16901 од 15. 12. 1885.
- 54 СБНС за 1886, стр. 344
- 55 *Извештај Комисије за констатовање финансијској стања Краљевине Србије на дан 1. августа 1892. године*, 1893, стр. 61 и 81
- 56 СБНС за 1886, стр. 346 и 348
- 57 СБНС за 1886, стр. 347
- 58 *Статистички годишњак за 1893*, 1895, стр. 145; СБНС за 1886, стр. 346 и 353
- 59 Дневни лист, бр. 49, 3.3.1888; *Статистички годишњак Краљевине Србије 1893*
- 60 *Статистички годишњак Краљевине Србије*, 1900, Београд, 1904, стр. 261 и 250
- 61 Управа монопола министру финансија, МФ-А, 1890, III, 90, 15. 9. 1890
- 62 *Календар Нова зора за 1925*, 1925, стр. 156
- 63 Н. Вучо – *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, 1981, стр. 369–372
- 64 АС, МФ-ПР, 1886, бр. 1819 од 4. 8. 1886. и бр. 3858 од 28. 10. 1886, III–319
- 65 Српске новине, 7. 9. 1886.
- 66 АС, МФ-ПР, 1886, бр. 12125 од 16. 8. 1886, III–319; бр. 2066 од 18. 8. 1886. и бр. 12214 од 20. 8. 1886, III–319
- 67 Српске новине, 16. 9. 1886.
- 68 АС, МФ-ПР, 1886, бр. 847 од 20. 6. 1886, III–319 и бр. 2111 од 20. 8. 1886, III–319; 1887, VIII–34, бр. 2741 од 18. 3. 1887.
- 69 Српске новине, 2. 4. 1887.
- 46 Serbian Newspaper, 25/9/1885.
- 47 SBNS for the year 1886, Belgrade, 1886, p. 347
- 48 V. Đorđević – *The History of the Serbian-Bulgarian War*, 1908, p. 108
- 49 AS, MF-PR, 1885, IV–506, no. 16091 dated 15/12/1885
- 50 R. Danić to V. Petrović, 28/12/1885, AS, PO-69, 64; M. Piroćanac – *Diary*, 10/12/1885
- 51 Supplement to the Public Announcement for the Proclamation of Prices, Serbian Newspaper, 21/6/1886
- 52 V. Petrović to M. Garašanin, AS, MG 1049, 15/4/1886; SBNS for the year 1886, Belgrade, 1886, pp. 344–345; AS, MF-PR, 1885, I–2, no. 15911 dated 10/12/1885, LJ. M. T. – *Tobacco Monopoly*, Weekly Review, 1/6/1908
- 53 AS, MF-PR, 1885, I–2, no. 16901 dated 15/12/1885
- 54 SBNS for the year 1886, p. 344
- 55 *Report of the Board for the Determination of the Financial Position of the Kingdom of Serbia as at 1 August 1892*, 1893, pp. 61 and 81
- 56 SBNS for the year 1886, pp. 346 and 348
- 57 SBNS for the year 1886, p. 347
- 58 *Statistical Yearbook for 1893*, 1895, p. 145; SBNS for the year 1886, pp. 346 and 353
- 59 Daily Paper, no. 49, 3/3/1888; *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia 1893*
- 60 *Statistical Yearbook of the Kingdom of Serbia*, 1900, Belgrade, 1904, pp. 261 and 250
- 61 The Monopoly Directorate to the Minister of Finance, MF-A, 1890, III, 90, 15/9/1890
- 62 *New Dawn Calendar for 1925*, 1925, p. 156
- 63 N. Vučo – *Industrial Development in Serbia in the 19th Century*, 1981, pp. 369–372
- 64 AS, MF-PR, 1886, no. 1819 dated 4/8/1886 and no. 3858 dated 28/10/1886, III–319
- 65 Serbian Newspaper, 7/9/1886
- 66 AS, MF-PR, 1886, no. 12125 dated 16/8/1886, III–319; no. 2066 dated 18/8/1886 and no. 12214 dated 20/8/1886, III–319
- 67 Serbian Newspaper, 16/9/1886
- 68 AS, MF-PR, 1886, no. 847 dated 20/6/1886, III–319 and no. 2111 dated 20/8/1886, III–319; 1887, VIII–34, no. 2741 dated 18/3/1887
- 69 Serbian Newspaper, 2/4/1887

- 70 М. Вујић чачанском окружном начелству, АС, МФ-ПР, 1887, бр. 12918 од 20. 8. 1877, VIII–32
- 71 Распис министра финансија, Српске новине, бр. 72, 31. 3. 1889.
- 72 Извештај Управе монопола дувана од 1. 2. 1889, Српске новине, бр. 28, 7. 2. 1889.
- 73 Распис М. Вујића, Српске новине, 12. 3. 1889.
- 74 В. Петровић – *Моје одбране*, АСАНУ, бр. 7247, стр. 1; В. Петровић – *Мемоари*, стр. 404
- 75 СБНС за 1886, II, стр. 674
- 76 СБНС за 1886, II, стр. 663–676
- 77 В. Петровић – *Моје одбране*, стр. 46–48
- 78 СБНС за 1893, стр. 179–180
- 79 АС, МФ-ПР, 1885, I–2, бр. 11596 од 15. 7. 1887.
- 80 М. Вујић Управи, бр. 12926 од 19. 8. 1887. и Управа М. Вујићу бр. 8906 од 5.9.1887, АС, МФ-ПР, 1887, VII–293
- 81 Видело, 24. 2. 1888. и 26. 2. 1888.
- 82 Радикал, 12. 11. 1887, 20. 2. 1888. и 22. 2. 1888, М. Неделjkовић – *Историја српских државних дугова*, стр. 131–132
- 83 Видело, 27. 9. 1887.
- 84 Видело, 1. 5. 1888.
- 85 Видело, 7. 3. 1880; М. Ђ. Милићевић – *Забелешке*, Архив САНУ, бр. 9327/XI, 27. 9. 1881.
- 86 Ч. Мијатовић – *Наука о државном њаздинству или наука о финансији*, 1869, 80–103
- 87 М. Вујић – *Наша економна ђолићика*, 1883, стр. 72–7; М. Вујић – *Начела народне економије*, III/1, 1898, стр. 18
- 88 М. Вујић – *Финансија*, скрипта, 1890
- 89 *Извештај Комисије за констатовање финансијској сћана Краљевине Србије на дан 1. августа 1892. године*, стр. 81
- 90 М. Јелић – *Краћки преглед нашеј државној консолидованој дуја*, стр. 239–240
- 91 *Извештај Комисије за констатовање финансијској сћана Краљевине Србије на дан 1. августа 1892. године*, стр. 81
- 92 Одјек, 17. 2. 1889; Видело, 22. 2. 1889.
- 93 АС, МИД, ПО, 1888, Д/6, 1. 5. 1888, I/313
- 94 Ж. Живановић – *Политичка историја Србије*, III, 1924, стр. 29
- 95 Одјек, 13. 2. 1894.
- 70 М. Vujić to the Čačak District Council, AS, MF-PR, 1887, no. 12918 dated 20/8/1877, VIII–32
- 71 A circular of the Finance Minister, Serbian Newspaper, no. 72, 31/3/1889
- 72 Report of the Tobacco Monopoly Directorate dated 1/2/1889, Serbian Newspaper, no. 28, 7/2/1889
- 73 M. Vujić's Circular, Serbian Newspaper, 12/3/1889
- 74 V. Petrović – *My Defenses*, ASANU, no. 7247, p. 1; V. Petrović – *Memoirs*, p. 404
- 75 SBNS for the year 1886, II, p. 674
- 76 SBNS for the year 1886, II, pp. 663–676
- 77 V. Petrović – *My Defenses*, pp. 46–48
- 78 SBNS for the year 1893, pp. 179–180
- 79 AS, MF-PR, 1885, I–2, no. 11596 of 15/7/1887
- 80 Vujić to the Directorate, no. 12926 of 19/8/1887 and the Directorate to Vujić no. 8906 of 5/9/1887, AS, MF-PR, 1887, VII–293
- 81 Light, 24/2/1888 and 26/2/1888
- 82 The Radical, 12/11/1887, 20/2/1888 and 22/2/1888, M. Nedeljković – *The History of Serbian Public Debt*, pp. 131–132
- 83 Light, 27/9/1887.
- 84 Light, 1/5/1888.
- 85 Light, 7/3/1880; M. Đ. Milićević – *Notes*, Archives of the SANU, no. 9327/XI, 27/9/1881.
- 86 Č. Mijatović – *Science of Public Management or Science of Finances*, 1869, 80–103
- 87 M. Vujić – *Our Economic Policy*, 1883, pp. 72–7; M. Vujić – *Principles of the National Economy*, III/1, 1898, p. 18
- 88 M. Vujić – *Finances*, mimeographed notes, 1890
- 89 *Report of the Board for the Determination of the Financial Position of the Kingdom of Serbia as of 1 August 1892*, p. 81
- 90 M. Jelić – *A Short Overview of Our Public Consolidated Debt*, pp. 239–240
- 91 *Report of the Board for the Determination of the Financial Position of the Kingdom of Serbia as of 1 August 1892*, p. 81
- 92 Echo, 17/2/1889; Light, 22/2/1889.
- 93 AS, MID, PO, 1888, D/6, 1/5/1888, I/313
- 94 Ž. Živanović – *Political History of Serbia*, III, 1924, p. 29
- 95 Echo, 13/2/1894.

- 96 Народни дневник, 19. 8. 1889.
- 97 Српске новине, 31. 3. 1889; Српска независност, 6. 10. 1888.
- 98 Српска независност, 20. 9. 1888.
- 99 М. Пироћанац С. Новаковићу, 5. 2. 1888, АС, СН 2009; М. Пироћанац – *Дневник*, 22. 4. 1888.
- 100 Саопштење Чедомиља Мијатовића, Српске новине, 8. 2. 1889; П. Тодоровић – *Дневник*, 1990, стр. 57–60; Српска независност, 4. 10. 1888; М. Пироћанац – *Дневник*, 14.9.1888; П. Тодоровић – *Ојледало*, 1903–1904, стр. 514
- 101 В. Петровић – *Мемоари*, стр. 433
- 102 М. Милићевић – *Забелешке*, 19.5.1890; М. Грол – *Милан Ракић*, Из предратне Србије, 1939, стр. 97
- 103 Српске новине, 8. 2. 1889
- 104 Народни дневник, 3. 6. 1889.
- 105 С. Новаковић С. Грујићу, 2. 3. 1889, АС, МИД, ПО, 1889, Д/5, I/367; С. Новаковић С. Грујићу, 2. 3. 1889, С. Грујић С. Новаковићу, 1. 6. 1889, С. Новаковић С. Грујићу, 2. 3. 1889, I/370, све у АС, МИД, ПО, 1889, Д/5
- 106 Нови београдски дневник, 3. 5. 1887. и Српске новине, 17. 5. 1889.
- 107 Распис М. Вујића, Српске новине, 24. 3. 1889.
- 108 СБНС за 1890, стр. 587
- 109 СБНС, 1889–1890, стр. 5059–5067
- 110 Домовина, 16. 3. 1890.
- 111 СБНС, 1889–1890, стр. 195
- 112 СБНС, 1889–1890, стр. 554–555
- 113 СБНС, 1889–1890, стр. 1172–1211
- 114 СБНС, 1889–1890, стр. 2582–2588
- 115 СБНС, 1889–1890, стр. 2577–2580
- 116 Д. Вуличевић – *Дуванско питање*, 1931, стр. 13
- 117 СБНС, 1889–1890, стр. 2459–2669
- 118 L. S. Stavrianos – *The Balkans Since 1453*, C. Hurst & Co, 2000, стр. 478
- 119 Мале новине, 14.4.1890; Домовина, 16. 12. 1889. и 1. 9. 1889.
- 120 Браник, 29. 8. 1891.
- 121 СБНС, 1889–1890, стр. 2537–2547
- 122 Трговински гласник, 10. 9. 91.
- 123 Трговински гласник, 9. 1. 1892.
- 124 АС, МФ-А, 1892, II, 40, од 8. 1. 1892.
- 96 People's Daily, 19/8/1889.
- 97 Serbian Newspapers, 31/3/1889; Serbian Independence, 6/10/1888.
- 98 Serbian Independence, 20/9/1888.
- 99 M. Piroćanac to S. Novaković, 5/2/1888, AS, SN 2009; M. Piroćanac – *Journal*, 22/4/1888.
- 100 Statement by Čedomilj Mijatović, Serbian Newspapers, 8/2/1889; P. Todorović – *Journal*, 1990, pp. 57–60; Serbian Independence, 4/10/1888; M. Piroćanac – *Journal*, 14/9/1888; P. Todorović – *The Mirror*, 1903–1904, p. 514
- 101 V. Petrović – *Memoirs*, p. 433
- 102 M. Milićević – *Notes*, 19/5/1890; M. Grol – *Milan Rakić*, From Pre-war Serbia, 1939, p. 97
- 103 Serbian Newspapers, 8/2/1889
- 104 People's Daily, 3/6/1889.
- 105 S. Novaković to S. Grujić, 2/3/1889, AS, MID, PO, 1889, D/5, I/367; S. Novaković to S. Grujić, 2/3/1889, S. Grujić to S. Novaković, 1/6/1889, S. Novaković to S. Grujić, 2/3/1889, I/370, all in AS, MID, PO, 1889, D/5
- 106 New Belgrade Daily, 3/5/1887 and Serbian Newspapers, 17/5/1889.
- 107 M. Vujić's circular, Serbian Newspapers, 24/3/1889.
- 108 SBNS for the year 1890, p. 587
- 109 SBNS, 1889–1890, pp. 5059–5067
- 110 Fatherland, 16/3/1890.
- 111 SBNS, 1889–1890, p. 195
- 112 SBNS, 1889–1890, pp. 554–555
- 113 SBNS, 1889–1890, pp. 1172–1211
- 114 SBNS, 1889–1890, pp. 2582–2588
- 115 SBNS, 1889–1890, pp. 2577–2580
- 116 D. Vuličević – *The Tobacco Issue*, 1931, p. 13
- 117 SBNS, 1889–1890, pp. 2459–2669
- 118 L. S. Stavrianos – *The Balkans Since 1453*, C. Hurst & Co, 2000, p. 478
- 119 Lesser Newspaper, 14/4/1890; Fatherland, 16/12/1889 and 1/9/1889.
- 120 Rampart, 29/8/1891.
- 121 SBNS, 1889–1890, pp. 2537–2547
- 122 Commercial Herald, 10/9/91.
- 123 Commercial Herald, 9/1/1892.
- 124 AS, MF-A, 1892, II, 40, dated 8/1/1892.

- 125 Трговински гласник, 31. 3. 92.
- 126 Министарство финансија отправнику у Лондону, АС, МИД, I, 160, 1893, бр. 6037 од 12.7.1893.
- 127 Српске новине, 26. 6. 1892.
- 128 Програм владе штампан је у Трговинском гласнику, 25. 8. 1892.
- 129 Трговински гласник, 15. 9. 1892.
- 130 Трговински гласник, 10. 9. 1892; Л. Пачу министру финансија, АС, МФ-А, 1892, II, 2, од 10. 9. 1892; АС, МФ-А, 1892, III, 55, 1. 10. 1892.
- 131 СБНС за 1893, стр. 173
- 132 Мале новине, 10. 2. 1893. и полузванични лист либерала Застава, 19. 2. 1893.
- 133 Мале новине, 1. 4. 1893.
- 134 В. Ђорђевић – *Успомене*, књ. I, 1927, стр. 42
- 135 Трговински гласник, 13. 4. 1893; Мале новине, 22. 6. 1893.
- 136 Мале новине, 2. 6. 1893. и 14. 9. 1893.
- 137 Мале новине, 5. 12. 1893.
- 138 Трговински гласник, 2. 7. 1893.
- 139 Мале новине, 24. 6. 1894. и 2. 7. 1894.
- 140 Мале новине, 8. 2. 1898.
- 141 Трговински гласник, 24. 9. 1894, 8. 11. 1894. и 15. 11. 1894, Одјек бр. 243 из 1894.
- 142 Трговински гласник, 21. 3. 1895.
- 143 СБНС 1895, стр. 89, 157, 172 и 62; Д. Протић – *Карлсбадски аранжман и страна контрола у Србији*, Недељни преглед, бр. 11–14/1908
- 144 Трговински гласник, 8. 11. 1897.
- 145 Трговински гласник, 21. 3. 1895.
- 146 Мале новине, 2. 3. 1896.
- 147 Трговински гласник, 26. 10. 1895.
- 148 Српске новине, 18. 7. 1896. и 20. 10. 1896.
- 149 Мале новине, 1. 11. 1896.
- 150 Српске новине, 31. 10. 1896.
- 151 Српске новине, 29. 3. 1896.
- 152 Трговински гласник, 20. 4. 1896, Мале новине, 23. 4. 1896.
- 153 Мале новине, 19. 6. 1896. и 20. 6. 1896.
- 154 Српске новине, 27. 11. 1897.
- 155 Трговински гласник, 1. 5. 1899.
- 125 Commercial Herald, 31/3/92.
- 126 Ministry of Finance to the Charge d’Affaires in London, AS, MID, I, 160, 1893, no. 6037 of 12/7/1893.
- 127 Serbian Newspapers, 26/6/1892.
- 128 The government’s program was published in Commercial Herald, 25/8/1892.
- 129 Commercial Herald, 15/9/1892.
- 130 Commercial Herald, 10/9/1892; L. Paču to the Minister of Finance, AS, MF-A, 1892, II, 2, dated 10/9/1892; AS, MF-A, 1892, III, 55, 1/10/1892.
- 131 SBNS for the year 1893, p. 173
- 132 Lesser Newspaper, 10/2/1893 and the semi-official party paper of the Liberals Flag, 19/2/1893
- 133 Lesser Newspaper, 1/4/1893.
- 134 V. Đorđević – *Reminiscences*, volume I, 1927, p. 42
- 135 Commercial Herald, 13/4/1893; Lesser Newspaper, 22/6/1893.
- 136 Lesser Newspaper, 2/6/1893 and 14/9/1893.
- 137 Lesser Newspaper, 5/12/1893.
- 138 Commercial Herald, 2/7/1893.
- 139 Lesser Newspaper, 24/6/1894 and 2/7/1894.
- 140 Lesser Newspaper, 8/2/1898.
- 141 Commercial Herald, 24/9/ 1894, 8/11/1894 and 15/11/1894, Echo no. 243 of 1894.
- 142 Commercial Herald, 21/3/1895.
- 143 SBNS 1895, pp. 89, 157, 172 and 62; D. Protić – *The Carlsbad Arrangement and Foreign Control in Serbia*, Weekly Review, no. 11–14/1908
- 144 Commercial Herald, 8/11/1897.
- 145 Commercial Herald, 21/3/1895.
- 146 Lesser Newspaper, 2/3/1896.
- 147 Commercial Herald, 26/10/1895.
- 148 Serbian Newspaper, 18/7/1896 and 20/10/1896.
- 149 Lesser Newspaper, 1/11/1896.
- 150 Serbian Newspaper, 31/10/1896.
- 151 Serbian Newspaper, 29/3/1896.
- 152 Commercial Herald, 20/4/1896, Lesser Newspaper, 23/4/1896.
- 153 Lesser Newspaper, 19/6/1896/ and 20/6/1896.
- 154 Serbian Newspaper, 27/11/1897.
- 155 Commercial Herald, 1/5/1899.

- 156 Мале новине, 6. 5. 1898, 16. 7. 1898, 19. 7. 1898, 20. 9. 1898, 15. 10. 1898, 29. 10. 1898, 20. 11. 1898, 17. 12. 1898.
- 157 Трговински гласник, 20. 6. 1900. и 24. 8. 1900.
- 158 Н. Јовановић – *Практична поука о гајењу дувана*, 1905; С. Гавриловић – *Сушење дувана и најпрактичније сушнице*, 1892, стр. 12
- 159 Трговински гласник, 13.4.1893, 8.11.1897. и 6.11.1897.
- 160 Трговински гласник, 9.4.1893. и 13.4.1893.
- 161 Трговински гласник, 12.1.1899.
- 162 Трговински гласник, 18.3.1897. и 20.3.1897.
- 163 У. Стајић – *Монополска управа и производња дувана*, Економист, бр. 9, 1924, стр. 768 и 770–771
- 164 СБНС 1889–1890, стр. 5061–62
- 156 Lesser Newspaper, 6/5/1898, 16/7/1898, 19/7/1898, 20/9/1898, 15/10/1898, 29/10/1898, 20/11/1898, 17/12/1898.
- 157 Commercial Herald, 20/6/1900 and 24/8/1900.
- 158 N. Jovanović – *Practical Instructions on Tobacco Growing*, 1905; S. Gavrilović – *Tobacco Curing and the Most Practical Curing Sheds*, 1892, p. 12
- 159 Commercial Herald, 13/4/1893, 8/11/1897/ and 6/11/1897.
- 160 Commercial Herald, 9/4/1893/ and 13/4/1893.
- 161 Commercial Herald, 12/1/1899.
- 162 Commercial Herald, 18/3/1897/ and 20/3/1897.
- 163 U. Stajić – *The Monopoly Directorate and Tobacco Production*, Economist, no. 9, 1924, pp. 768 and 770–771
- 164 SBNS 1889–1890, pp. 5061–62

Издања ЦЛДС-а

Књиге

Давид Боаз: Либертаријанизам (2003)
Драган Д. Лакићевић: Метода и политика (2003)
Мајкл Бурда и Чарлс Виплош: Макроекономија (2004, два издања)
Бранислав Крстић, Љиљана Степановић: Авио-саобраћај у турбуленцијама (2004)

Студије

Заједница Србије и Црне Горе – предлог уставне реконструкције СР Југославије (2000, два издања)
Управљање локалном заједницом – путеви ка модерној локалној самоуправи (2000, два издања)
Нови модел приватизације у Србији (2000)
Корупција у Србији (2001, два издања, награда Sir Antony Fisher)
Основе реформе тржишта рада у Србији (2001)
Сиромаштво у Србији и реформа државне помоћи сиромашнима (2002)
Уставно преуређење Савезне републике Југославије (2001)
Прилози за јавну расправу о институционалним реформама у Србији (2002)
Принципи модерног управљања локалном заједницом (2002)
Антимонополска политика у СР Југославији: анализа постојећих тржишних структура и антимонополских институција (2002)
Корупција на царини (2002)
Нова антимонополска политика – предлог решења (2003)
Регионализација Србије (2003)
Унапређење корпоративног управљања (2003)
Сиромаштво и реформа финансијске подршке сиромашнима (2003)
Грађани и антимонополска политика у Европи (2003)
Стратегија реформи (2003)
Реформа пореског система (2003)
Етика јавне речи у медијима и политици (2004)
Нови закон о извршном поступку (2004)
Корупција у правосудју (2004)
Реформа пореског система 2 (2004)
Саобраћајне економске политике у Србији (2004)
Четири године транзиције у Србији (2005)
Локални економски развој (2006)
Социјална заштита на локалном нивоу – искуства земаља ЕУ (2006)
Нека питања јавних финансија (2006)

Publications of the CLDS

Books

David Boaz: Libertarianism: A Primer (2003)
Dragan D. Lakicevic: Methods and Politics (2003, Serbian only)
Michael C. Burda i Charles Wyplosz: Macroeconomics: A European Text (2004, two editions)
Branislav Krstic, Ljiljana Stepanovic: Airline Industry in Turbulences: Some Elements for Airline (2004, Serbian only)

Studies

The Union of Serbia and Montenegro – Proposal for the Constitutional Reconstruction of FRY (2000, two editions)
Local Community Governance (2000, two editions)
The New Model of Privatization in Serbia (2000)
Corruption in Serbia (2001, two editions, Winner of the 2002 Fisher Award)
Labor Market Reforms in Serbia (2001)
Poverty in Serbia and Reform of the Governmental Support to the Poor (2002)
Constitutional Reorganization of the Federal Republic of Yugoslavia (2001)
A Contribution to a Public Debate on Institutional Reform in Serbia (2002)
Principles of Modern Local Community Governance (2002)
Competition Policy: An Introduction – Existing Market Structures and Competition Institutions (2002)
Corruption at the Customs (2002)
New Competition Policy – a Policy Paper (2003)
Regionalization of Serbia (2003, Serbian only)
Improving Corporate Governance (2003, Serbian only)
Poverty and Reform of Financial Support to the Poor (2003)
Citizens and Competition Policy in Europe (2003)
Strategy for Reforms (2003)
Reform of Taxation System (2003)
Ethics of Public Speech in Media and Politics (2004, Serbian only)
New Law on Enforcement Procedure (2004)
Corruption in Judiciary (2004)
Reform of Taxation System 2 (2004)
Transportation Economics Policies for Serbia (2004, Serbian only)
Four Years of Transition in Serbia (2005)
Social Protection at Local Level – Experiences of the EU Countries (2006)
Local Economic Development (2006)
The Issues in Local Public Finances (2006)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

633.71(497.11) "18"

663.97(497.11) "18"

МИЈАТОВИЋ, Бошко

Дуван и српска држава у XIX веку / Бошко Мијатовић ; [ауторске фотографије Небојша Бабић, Славко Миленковић ; превод Марија Росић] = Tobacco and the Serbian State in the 19th Century / Boško Mijatović ; [original photographs by Nebojša Babić, Slavko Milenković ; translator Marija Rosić]. – Београд: Центар за либерално-демократске студије = [Belgrade] : Center for Liberal-Democratic Studies, 2006 (Београд: Цицero). – 245 стр. : граф. прикази, фотогр., факс. ; 24 цм

Упоредо срп. текст и енгл. превод. – Тираж 1.100. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Напомене: стр. 239–245.

ISBN 86-7415-082-09

1. Уп. ств. насл.

а) Дуван – Гајење – Србија – 19в

б) Дуванска индустрија – Србија – 19в

COBISS.SR-ID 129534988